

A. or.

Berquin

3192 (2)

Maug

BERQUIN'S
CHILDREN'S FRIEND,

TRANSLATED INTO MARATHI BY

CAPTAIN GAISFORD,

Revised and Corrected by

MAJOR T. CANDY.

VOL. II.

SECOND EDITION.

CORRECTED FOR THE PRESS BY

KESHAVA SAKHÁRÁM SHÁSTRÍ.

BOMBAY;

PRINTED BY GANPAT KRISHNAJI.

1857.

Price, One Rupee.

NOTICE BY THE EDITOR.

The chief alterations which have been made in this edition of CAPTAIN GAISFORD'S excellent work, consist in a substitution of easy words for some hard ones, in a simplification of the construction here and there, and in replacing Concanee forms by pure Desh ones. The title of the last piece has been changed.

August 1851.

NOTICE BY THE EDITOR.

The chief alterations which have been made in
this edition of CATTER'S GARDENER'S AND
COUNTRYMAN'S COMPANION consist in a substitution of easy words for some
hard ones, in a simplification of the construction
of some parts, and in replacing obsolete terms
by more modern ones. The title of the last piece has
been changed.

London 1801.

बालमित्र,

भाग २,

गेस्फोर्ड साहेब ह्यांनीं

इंग्रजीवरून मराठीभाषेंत केला

तो,

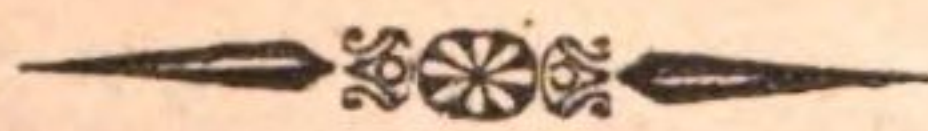
मेजर कयांडीसाहेब ह्यांनीं शोधिला.

आवृत्ति दुसरी,

केशव सरवाराम शास्त्री ह्यांनीं तपासली,

ती

गणपत कृष्णाजी यांचे छापखान्यांत छापिली.

मुंबई,

इसवी संन १८५७.

शके १७७८.

किंमत एक रुपया.

समिती

१९१४

समिती

समिती

१

समिती

समिती

समिती

१

समिती

समिती

समिती

समिती

समिती

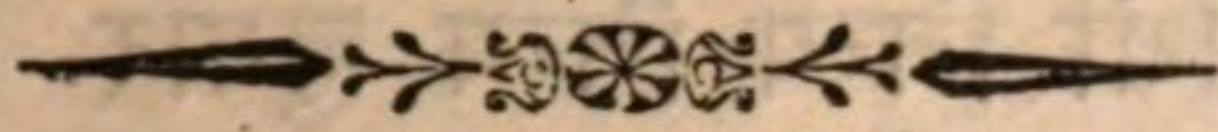
समिती

अनुक्रमणिका.

पृष्ठ	पृष्ठ
प्रतापशिख. १	मेठा बाग. १४८
लहानहरणी. ७	लपंडाव. १६८
कोंबडी. ४४	रामा मुलगा. २०४
दुखणार्इत सरदार. . . ५५	यमामुलगी. २११
बापू आणि गंगा ८४	सीताराम. २१५
करनकरी स्वभावा-	लहानगोपाळ. २२१
चें वर्णन. ९२	भातुकली. २२९
दोन कुत्रे. १००	लढाई २६१
दाष्ट मुलगी. १०४	भागीरथी. २७२
खोंक. १०८	दिवाळखोरास
पीतांबर. ११२	दुप्पट शिक्षा. २७७
जळतीं घरे. १२१	लहानजुगारी. २७८

बाळमित्र.

प्रतापशिग.

प्रतापशिग ह्मणून कोणेएके पलटणीचा मुख्य सरदार होता; तो आपले उत्तम चालीनें मोठे योग्यतेस चढला होता; त्यानें पाहिलें तों आपले हाताखालचे सरदार सर्ववेळ जुगाराकडे मन योजीत असतात, असें त्यास समजलें; ह्मणून त्यास फार खेद उत्पन्न झाला. मग त्यांस शुद्धीवर आणण्याविषयीं तत्पर होऊन त्यानें एके दिवशीं सर्व सरदारांस आपले येथें जेवावयास बोलाविलें, आणि बोलतांबोलतां जुगाराचे गोष्टीवर बोलणें आणून त्यानें आपणास घडलेल्या गोष्टींची हकीकत सांगितली.

मी सोळावर्षांचा असतां, ज्या पलटणींत हालीं मुख्य आहे त्याच पलटणींत मी लहान अंमलदार होऊन राहिलों. बाळपणांत मी विद्याभ्यास फार झटून करीत असें, ह्मणून माझे आईबापांचे अटकळींत असें आलें कीं, हा शिपाइगिरीची कळा अशीच शिकून एखादे दिवशीं योग्यता व कीर्ति मिळवील; परंतु थोडक्याच दिवसांत जुगारी सरदारांच्या समागमेंकरून त्यांचा किता मला लागला, त्यांचा समागम हें एक का-

रण, दुसरें, त्यांनीं ह्याविषयीं अति आग्रह केला, ह्या मुळें माझे मन वेढून गेलें.

मग मी त्यांशीं नित्य नित्य जुगार खेळूं लागल्या-मुळें मला असा छंद लागला कीं, त्याखेळावांचून दुसरें कांहीं सुचेना; अगदीं मोहून गेलों; मला एखादे वेळेस तो खेळ सोडून काम करण्याचें पडल्यास त्या कामाचा अतिशयित तिटकारा वाटे.

विश्रांति जर ह्मणाल तर एक घटकाभर झोंप मात्र घेई, पण ती तरी जुगार सोडून घेणें ह्मटलें ह्मणजे फार प्राणसंकट पडे. बरें, तितक्यांत तरीं गाढमूढ नीज किंवा जुगाराशिवाय दुसरें स्वप्न ! हेहीं नाहीं. स्वप्नांत रुपयांचे ढीग पाहावे, व फांशांचा उच्चार करून मोठ्यानें ब्रल्लावें, असें निरंतर निद्रा होई तोंपर्यंत होत असे.

पहा, भोजन हें सर्वास स्वभावेकरून प्रियना ! पण मला तितकाच वेळ व्यर्थ गेला ह्मणून तें उत्तम अन्न विषवत् वाटावें. माझे जुगार खेळावयाचे सोबती ह्यांचा व माझा फार वियोग नव्हावा ह्मणून मजकडून जितकी त्वरा होई तितकी मी करीत असें.

वसंतकालादिक जें काय ईश्वरानें मनुष्यांस सुख व्हावें ह्मणून केलें आहे, व सणांचे दिवस, त्या सर्वांचा मीं अनादर केला, ह्यामुळें तें सर्व सुख मला अंतरलें. जुगार खेळणारे सोबती ह्यांवांचून कोणाशीं भाषण देखील नाहीं, मग स्नेह तर फारच लांब.

आईबापांचें स्मरण जर कधीं मला झालें तर त्यां-

चे शिकवणीमुळे त्या स्मरणाने मनांत फार दुःख होई. ईश्वराचे स्मरण तर कधी झालेंच नाही.

पहिल्याने जुगारांत मला रती अनुकूल होती, ह्यामुळे तर माझी बुद्धि फारच अष्ट झाली. जुगार खेळण्यामध्ये फारच जें द्रव्य मिळविलें होतें तें द्रव्य भुईवर आंथरून त्याचा बिछाना करीत असें, ह्यासाठीं कीं, माझ्या ओळखीच्यांनीं ह्मणावें, हा आजकाल द्रव्यांत लोळतो आहे.

अशा नीच कर्मांत मीं आपल्या वयाचीं तीन वर्षे फुकट घालविलीं, त्या तीन वर्षांचें स्मरण मनांत लज्जा आणल्या वांचून होत नाही; कारण, त्या वर्षांनीं माझे प्रतिष्ठेस फारच बदा लावला; तो तुझांस काय सांगूं ? त्या तीन वर्षांचा कलंक जावा ह्मणून किती जरी यत्न केला तरी कांहीं जावयाचा नाही. ह्या खेरीज देहानें न होण्यासारखी आणखी एक गोष्ट मजकडून झाली, ती सुधारावी ह्मणून आज वीस वर्षे यत्न करितों आहे, तरी सुधरत नाही; ती सांगावयास मला मेल्याचा पाड चढतो, आणि त्या गोष्टीचें स्मरण झालें ह्मणजे मी किती जिवाला खातो; षण तितकेंही सोसून ती गोष्ट तुमचे हितासाठीं तुझाला सांगतो.

एके समयीं मला भरतीचे शिपाई मिळवावे ह्मणून आज्ञा झाली; तेव्हां ह्या द्वाड व्यसनांत मी राहिलों आणि तें काम हवलदारास सांगितलें. मग चार दिवसांनंतर हवलदार वीस माणसें बक्षिसासाठीं घेऊन आला,

त्या दिवसाचे आदले रात्रीस म्यां आपलें जें काय होतें तें सर्व जुगारांत गमावलें; बरें, तेवढ्यावरच गेलें असें नाहीं, जे सरकारानें कामाकरितां मजकडे रुपये दिले होते तेही गमावले. पाहा तुम्ही, मग त्या मूर्खपणाला व दुःखाला कांहीं जोडा आहे? त्यावेळीं मला भान न राहातां काय करूं कसें करूं अशी अवस्था प्राप्त झाली. असा जेव्हां मजवर वक्त गुदरला, तेव्हां जेथें माझी पलटण होती तेथें एक स्नेही सरदार होता त्याजकडे म्यां जुगार खेळण्याची हकीकत लिहून रुपये उसणे मागावयाकरितां एक हलकारा ताबडतोब पाठविला. त्याचें उत्तर त्या सरदारानें कसें लिहिलें तें ऐका. त्यानें पत्रांत असा मजकूर लिहिला होता कीं, मी नित्य जुगार खेळणाऱ्यास रुपये देऊन बुडवून टाकूं; आतां रुपये न दिले तर स्नेह तुटेल, तर ज्या स्नेहानें पाणी उतरतें तो स्नेह रुपये पाण्यांत टाकून राखावा, तर असा स्नेह राखण्यापेक्षां रुपये राखावे हें फार चांगलें आहे; ह्मणून मी आपले रुपयेच राखितों; मला स्नेहाची गरज नाहीं. असें धिक्काराचें उत्तर वाचल्यावर मग कशाला विचारतां, ते वेळीं मजवर आभाळ कोसळलें; त्याचें स्मरण जर आतां झालें तर असें वाटतें कीं, तें कर्म म्यां कालच केलें. त्यासमयीं असें मनांत आलें कीं, माझे आईबापांस मजविषयीं किती राग व किती दुःख झालें असेल. ह्या प्रमाणें म्यां आपले कुळांत व सोयरे धायरे इष्टमित्र ह्या सर्वां-

त अपकीर्ति मिळविली, व त्यांसही हलकेपणा आणिला. आणखी माझे मनांत आलें कीं, राजाचे पलटणींतून आतां माझी पुरती शोभा होऊन चाकरी निघेल. अशीं अनेक प्रकारचीं संकटें एकदाच मनांत उभीं राहिलीं, तेव्हां माझे डोळ्यांवरचा धूर गेला, आणि पश्चात्ताप पावलों कीं, जर मीं चांगलें आचरण केलें असतें तर मला पुढें अधिक वाढावयाची आशा असती, पण तें आतां कोठचें? असा जेव्हां शुद्धीवर आलों तेव्हां हा अपराध दूर करण्याकरितां दुसरा अपराध करावा असा मनसुबा केला, आणि तो सिद्धीस न्यावा. इतक्यांत ज्यानें असें पत्र लिहिलें तोच सरदार माझे येथें आला. त्यास पाहातांच मला असा क्रोध चढला कीं, मी शस्त्र घेऊन एकाएकीं त्याचे अंगावर धांवलों, ते वेळेस पुढें काय होईल व हा कां आला हें माझे लक्षांत आलेंच नाहीं. शेवटीं त्यानेंच हातचें शस्त्र घेऊन स्नेह वादामुळें मला आलिंगिलें, आणि ह्मणूं लागला कीं, तुमचे पत्राचें उत्तर म्यां धिक्कार पूर्वक लिहिलें ह्मणून तुझांस राग आला असेल, परंतु त्या लिहिण्यांत माझा अभिप्राय असा होता कीं, द्यावरून तुझांस माहित व्हावें कीं वाईट खोडीमुळें तुम्ही कसकसे संकटांत पडलां, आणि मलाही समजावें कीं, माझें पत्र लिहिण्याचें सार्थक्य कसें होतें. आतां तुझांस ज्यापक्षीं पश्चात्ताप झाला आहे त्यापक्षीं तुमचें माझें कांहीं वांटलें नाहीं, घ्या हे रुपये; असें ह्मणून त्यानें पिशवी काढली, आणि बो-

लिला कीं, बक्षिसांचे शिपायांस खर्च होऊन बाकी जे राहतील ते घटकाभऱ्यां जुगाराची इच्छा झाली ह्मणजे कामास पडतील. त्याचें उत्तर मीं त्यास लाजून केलें कीं, अतःपर जुगार खेळणार नाहीं. मग त्यानें मला पोटाशीं धरिलें. त्या दिवसापासून मी आपले वचनांत किमपि अंतर न पडूं देतां योग्य आचरण करीत आलों; आणि त्यासमयीं म्यां असा निश्चय केला कीं, आपले ख्याली खुशालीकडे कांहीं खर्च करूं नये; मग मोठी कालजी लावून कर्ज फेडण्याकरितां मी रुपये मार्गे टाकीत गेलों. आणखी जो काय मला अवकाश होता तो म्यां चांगल्या गोष्टीच्या अभ्यासावर योजिला; आणि चाकरी फार जपून करूं लागलों, ह्मणून माझ्यावरचे जे सरदार होते ते संतुष्ट झाले. सारांश, मी इतके योग्यतेस चढलों ह्याचें कारण हेंच कीं, वाईट चाल सोडून चांगली चाल धरली.

ही हकीकत त्या सरदारांनीं ऐकतांच ते मनांत खोंचले, आणि ती गोष्ट त्यांचे मनांत ठसली. त्यायोगें त्यांत जें जुगार वगैरे काय दुर्व्यसन होतें तें अगदीं मोडून तेही चांगल्या रीतीनें वागूं लागले. त्यांस वाईट आचरणानें पैसा मिळवावयाचा जो छंद होता तो नाहींसा झाला. असा त्या चतुर पुरुषाचे शिकवणीचा परिणाम फार चांगला झाला.

एक लहान हरणी, जिचें नांव यमुना.

नाटक दोन अंकी.

पात्रें.

रामराव, कोणी एक देसाई.
विनायक, रामरावाचा मुलगा.
गंगा, रामरावाची मुलगी.
गोपाळा, } विनायकाचे स्नेही.
लक्ष्मण, }

स्थळ,

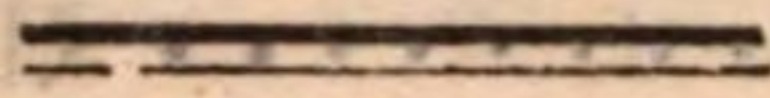
रामरावाची खोली.

प्रवेश १,

गंगा.

गंगा— (विलाप करीत ह्मणते) अहा, माझे राजसे यमने, तूं अंमळ माझे जवळ नसलीस तर तुजवांचून कसें चैन पडेल ! तुझे गुण मी काय वर्णूं ! माझे खेळण्याचे वेळेस ह्या पलंगावरचे गादीवर त्वां गरीबा सारखें उगीच बसावें, आणि उठलीस ह्मणजे मला किती आनंद व्हावा ! मान वरती करून शेपूट हालवीत हालवीत छपर पलंगा खालून, चों-

पाळ्या खालून, त्वां कसें लोटत लोटत चालावें,
 आणि ठिकावें ! म्यां तुला मांडीवर घेतलें ह्मणजे
 माझे हात तोंड त्वां हुंगावें ! मज संगतीं खेळावें !
 आतां तूं माझे हातीं परतून जर नाहीं लागलीस
 तर मी किती झुलूं लागेन ! म्यां कधीं गमावली
 नसती, पण तो विसरभोळा विन्या—

प्रवेश २,

गंगा आणि विनायक.

विना०— (हें ऐकतांच आंत येऊन) वाहावागे, माझे
 नांव घेतीस ?

गंगा— तुझ्या वांचून कोणाचें घेऊं ? तूं असा हट्टी पा-
 हिलास ! माझे राजसेस बाहेर नेलें नसतें तर ती
 कधीं गमावली नसती.

विना०— होय तार्ई, जशी तुला खंती वाटती तशी म-
 लाही वाटती, पण आतां गमावली त्याला काय
 करावें ?

गंगा— भाऊराया, नेऊं नको ह्मणून म्यां तुला सां-
 गितलें नाहीं बरें ? पण तूं कुठला ऐकायाचा. ती
 तुझे बरोबर नसली तर तुला एक पाऊलभर दे-
 खील चालवत नाहीं.

विना०— बाहेर तिचे चालण्याचे चपळाईमुळें मी को-
 णीकडे जातों व कसा चालतों ह्याचें भान देखील

मला राहत नव्हते. मी पाठीस लागलों असें मानून तिनें इकडे तिकडे पळावे, आणखी त्वरेनें लोटत लोटत येऊन माझे भोंवतालीं मोठ्या हर्षानें उड्या माराव्या, तेव्हां आह्मांला किती आनंद व्हावा !

गंगा— असें होतें तर अधिक जतन करावी कीं नाहीं ?

विना०— करावी; पण ती मजजवळून लांब पळून जाई, आणि पुनः बोलावल्यावांचून येई, ह्यामुळे मला वाटलें —

गंगा— वाटलें ! तुझे वाटण्यास काय करावे ? तूं बाप-डा कधीं कोणाविषयीं अविश्वासी असा नाहींस; पण ह्या मुळें माझी सखी यमनी गमावलीना ?

विना०— ताई, आतां मी तुला वचन देतो कीं, आज-पासून कदा काळीं —

गंगा— पुरे पुरे आतां ! मजजवळ कांहीं असलें तर गमावशील मात्र तेवढा. काल रात्रीं मला तिचे खेदामुळे झोंप देखील डोळाभर आली नाहीं; अंमळ डोळा लागला तों यमनीचें तोंड उतरून गेलें आहे आणि ओरडत मजजवळ आली; हें मी पाहतांच जागी झालें, तों मी एकटीच आहे. अहाहा, ती ही मजप्रमाणेंच झुरत असेल !

विना०— ताई, तुला इतके दुःखांत पाहून माझा जीव तिळ तिळ तुटतो. काय करूं आतां ! मी आपलीं सर्व खेळणीं सुखानें सोडीन, पण ती कशी तरी एकदा माझे दृष्टीस पडो.

गंगा— तूं मला तिजविषयींचें दुःख अधिक वाढवितोस; तुझी तिची चुकामूक झाली ती जागा देखील तुला ठाऊक नाहीं, असती तर तिकडेसच लोकांत शोध लावावयास अवघड पडतेंना.

विना०— मी पैज मारतो; ती खचीत घराजवळ आली, पण ती हुंगीत हुंगीत घरोघरचे अंगणांत जाई, ह्या-मुळें कोणी तरी दरवाजा लावून तिला कोंडलें असावें.

गंगा— हें खरेंच असेल; असें नसतें तर ती आपले ठिकाणीं फिरून आली असती; तिला घराची वाट पक्रेपणीं माहीत आहे.

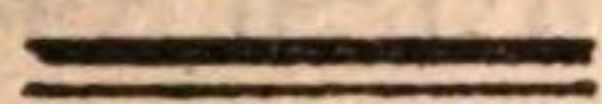
विना०— गोपाळा मजबरोबर होता, यमनी आमचे मागे चालत होती. तिला पाहून एक क्षण देखील झाला नाहीं तों इतक्यांत दिसेनाशी झाली, यमनी गमावल्याचें मूळ गोपाळाच, काय सांगूं ? तो वाटेनें चालतांना काय काय तऱ्हा तऱ्हा करीत असे; त्यानें मला यमनीची शुद्ध देखील राहिली नाहीं.

गंगा— तर तुजबरोबर त्यानें शोध करायाला यावें कीं नाहीं ?

विना०— तो मजबरोबर काल संध्याकाळीं आणि आज सकाळीं शोध करायाला आला होता. आहीं सर्व चौकीवाल्यांच्या जागा व बाजार व गल्लीच्या वगैरे सर्व जागीं शोध केला, पण कोठेंही ठिकाणा लागला नाहीं. खरेंच सांगतों, माझे आच-

रणानें तुझे तोंडाकडे पाहावयास मला लाज वाटती,
तुलाही मजविषयीं भारी राग आला असेल हें ख-
चीत जाणतों.

गंगा— (त्याचा हात धरून) मला राग नाही, कांकीं
माझें वाईट करावें हें तुझ्या मनांत देखील नव्हतें,
पण तूं फारच पस्ताईं पडलांस. असो; आधीं माडी-
वर कोण येतो आहे तो जाऊन पहा बरें.

प्रवेश ३,

गंगा, विनायक, आणि गोपाळा.

(गोपाळा खोलीचें दार उघडतो, आणि विनाय-
कास मी, मी आलों, असें ह्मणतो. उभयतां एकमे-
कांस उत्तम रीतीनें भेटल्यावर गोपाळा विनायकास
ह्मणतो.)

गोपा०— यमनीविषयीं कांहीं सुगावा लागला आहे,
ह्यामुळे मी आशा ठेवितों कीं थोडक्याच वेळांत ती
मला—

गंगा— यमनी सांपडेल काय ?

गोपा०— मी सांगतों तें ऐका अगोदर. गल्लीचे कोप-
ऱ्यांतील दुकानावर जांबवाली ह्यातारी बसत अस-
ती तिची तुमची ओळख आहे ?

गंगा— काय माझी सखी यमनी तिजपार्शी आहे ?

गोपा०— तिजपार्शीं कशाची; ती फार भली आहे, मजवर अतिशय लोभ करिती; कां विनायकराव, हें तुझाला ठाऊक नाहीं ? यमनी ही मजप्रमाणें लाडी गोडी लावावयाकरितां तिचे दुकानाचे ओढ्यावर पाय देऊन उभी राहून फळ फळावळ वगैरे हुंगूं लागली.

विना०— अरेरे, यमनीचा लाड अगदींच कामास आला नाहीं. ह्यातारीच्या एका धपाढ्यानें सगळा व्यर्थ गेला.

गंगा— थांबरे, ह्यावांचून काय पडलें आहे ? मग, गोपाळा ?

गोपा०— मी आतां नुकता तिचे दुकानीं केळीं घ्यावयास गेलों होतो, तिला मीं आपले हरणीचें वर्तमान कळविलें. तेव्हां ती ह्मणाली, काय ती ओंगळवाणी हरणी गेली ?

गंगा— तुझी असें माझे हरणीस उगीच वाईट साईट बोलत जाऊं नका.

गोपा०— मी कांहीं पदरचें बोललों असें नाहीं; तिच्या तोंडांतून जीं अक्षरें निघालीं तीं सांगतो. मला ह्मणते, ओंगळवाणी हरणी तो तुझा देखणा सोबती त्याचीच ना ? मीं ह्मटलें होय, मग ती ह्मणाली कीं, सफेतीचे वाड्यांतील जो पोर आहे त्यानें ती फुसलावून नेली.

विना० — काय, तिचे बोलण्याचा भाव लक्षुमणाविष-
यीं दिसतो तर.

गोपा० — तुझाला स्मरण आहे ! जेव्हां आपण ह्याता-
रीचे दुकानावरून जात होतो तेव्हां तो तेथेच हो-
ता; पण त्याचे मनांत ह्या केळ्यांतून आपणाला
ह्यांस कांहीं द्यावे लागेल, ह्मणून त्याने आपणांस
पाहिले न पाहिलेसेच केले.

विना० — हे तर पक्केपणें माझे मनांत आहे; तो तेथें
होता खरा.

गोपा० — आपण दुकानापासून कांहींसे पुढें गेलों ते-
व्हां यमनी आपले मार्गें चालत होती; तिला त्या-
नें दुधाची आशा दाखवून तिला दूध पिण्यांत गुंत-
विलेंच, आणि लागलेंच उचलून घरांत नेलें, हे त्या-
चें कपटी कर्म मला त्या ह्यातारीनें कळविलें.

गंगा — अहारे लक्षुमणा, तूं इतका प्रतापी हें ठाऊक न-
व्हतें; असो, पण यमनीचा ठिकाणा लागला. तर
विनायकराव, आतां लौकर त्याचे घरीं जाऊन
पहा.

गोपा० — विनायकरायाला हरणी त्याचे घरीं कदाकाळीं
सांपडावयाची नाहीं. तो मोठा हाताळ आहे; घरांत
ज्या कांहीं वस्तु हातास लागतील त्या आणि आ-
पल्याही चोरून नेऊन विकतो; ह्यावरून वाटतें
कीं, खर्चीत यमनीस विकावयास चोरून घेऊन

गेली आहे. आणखी, दोन दिवस झाले आलीं दो-
घे गोठ्या खेळत होतो त्यांत त्यानें भारी लबाडी
केली.

गंगा— त्या लबाडानें घरच्या माणसांस, कोणी आलें
असतां मी बाहेर गेलों ह्मणून सांगा, ह्या प्रमाणें सां-
गून ठेवून अगोदरच बंदोबस्त करून ठेवला असेल.

गोपा०— नाही, नाही; मी त्याचे घरीं गेलों होतो;
त्याच्या खोलींत जाऊन पोऱ्यास सांगितलें कीं,
मी लक्ष्मणास गोठ्या खेळावयाकरितां धुंडतो
आहें, त्यास सांग; तो येईपर्यंत मी विनायकरावाचे
घरीं वाट पाहात बसतो.

गंगा— त्यानें यमनी चोरली असली तर तो कर्झा इ-
कडे तोंड दाखविणार नाही.

गोपा०— काय सांगतां ! त्याची अब्रू तर गाड्यावर
जाती आहे हें तुलांस कांहींच का माहीत नाही ?
आतां तर तो आपणावर वहमा येऊं नये ह्मणून
अगोदर येईल. बरें, कांहीं चिंता नाही; तुमचे
समक्ष मी त्यास चोर ठरवीन.

गंगा— हें काम तर डोळा नफुटे काडी न मोडे ह्या री-
तीनें केलें पाहिजे; खडा टाकून ठाव पहावा ह्मणजे
काय तें समजेल.

गोपा०— माझें ऐका; इतक्यावांचून कांहीं खोळंबा
नाहीं. एक्याच गोष्टींत त्याची चोरी बाहेर का-
ढावी.

विना०— असें करुनये; अशानें लागलाच कज्जा मात्र होईल, आणि रावजी आपणांवर मनस्वी रागें भरतील; ह्या सार्थी मला वाटतें कीं, कज्जा व छद्मी भाषण करावें ह्यापेक्षां गोडशब्द बोलल्यानें आपलें काम सिद्धीस जाईल तर बरें.

गंगा— ती हरणी माझी आहे असें त्यास माहीत नसेल.

गोपा०— असें कसें होईल ! शंभरदां तुमचे भावाबरोबर तिला चालतांना त्यानें पाहिलें आहे, आणि फारदां तिशीं तो खेळला आहे, आतां तर त्यानें खचीत विकावयासाठींच चोरली.

गंगा— अरे, हा लक्षुमण आला पहा !

प्रवेश ४,

गंगा, विनायक, गोपाळ, आणि लक्ष्मण.

ल०— गोपाळराव, माझे चाकरानें तुमचा निरोप मला सांगितला, कीं तुम्हीं मला खेळावयास बोलाविलें. चला तर मी सिद्ध आहे. कां विनायकराव. खुशाल आहां कीं ? गंगाबाईची भेट झाली हेंही बरेंच झालें.

गंगा— बाबा, खेळण्यावर तुमचें लक्ष, पण इकडे आमचे तोंडचें पाणी पळालें आहे.

ल०— कां ? कां ?

गंगा— अहो, आमची गोजिरवाणी हरणी हरपली हो !

ल०— हं ! हं ! अरेरे फार वाईट झालें ! चांगली होती; तिचें रूप काय; तिचें आंग किती मऊ असे; पोटाखालीं कसा पांढरा रंग होता; पाय आणि शे-पूट काय चमत्कारिक दिसतअसत ! दोन कवड्यांची जरी होती तरी ती तुमची दोन मोहरांची.

गंगा— तुम्ही इतकी माहितगारी सांगतां त्यापक्षां ती कशी हरपली हें निश्चयें तुमचे पाहाण्यांत आलें आहे, व शोध लागावयाचा तोही तुम्हांकडूनच लागेल.

ल०— काय, मी तुमचा चाकर आहे, कीं मजकडे तिची रखवाली सांगितली आहे ?

विना०— तूं ताईचे बोलण्याचा अभिप्राय मनांत न आणतां उगीच रागास येऊं नको.

गंगा— ह्यांत तुला राग तो कशाकरितां आला ? एक तर तूं आमचा शेजारी, आणि हरणी कोठें लांब हरपली असें कांहीं नाहीं; त्यांत तूं शोध करण्या-विषयीं आमच्यापेक्षां शहाणा आहेस, ह्मणून ह्मणतें.

गोपा०— ठीकच आहे, ह्याला सोडून दुसऱ्या भल्या मनुष्यास विचारण्याची गरज नाहीं.

ल०— ह्यांतला अर्थ कायरे ?

गोपा०— ह्यांतला अर्थ ज्याचे आंगीं दोष असेल त्याला माहीत, तथापि मी सर्व कृत्य जाणून आहे.

ल०— ह्यासमयीं गंगा येथें नसती तर.

गोपा०— ती आहे हणूनच आपली हा ठिकाणी शोभा आहे, नाही तर समजतें मग; लागलीच बोरीस बोरें आणलीं असतीं.

विना०— (गोपाळास एकीकडे नेऊन) हळू, हळू बोल, उतावळा होऊं नको. अशानें हरणी कदां-काळीं आपले हातीं लागणार नाही.

गंगा— लक्ष्मणा, माझी मर्जी राखावी असें जर तुझे मनांत आहे, तर ती आहे किंवा नाही, हें मला निवळपणें सांग; कायतें कळूंदे एकदां हणजे झालें.

गोपा०— होय, संदिग्ध कामाचें नाही.

गंगा— आमची हरणी तुजजवळ आहे खरी, पण ती कोणत्या ठिकाणी बांधली आहे हें सांग.

ल०— (गांगरून हणतो) काय मजजवळच तुझी हरणी आहे ?

गोपा०— कायरे ! उत्तर देणें एकीकडेस ठेवून तेरी मेरी करतोस; पण मला खचीत ठाऊक आहे कीं, त्वां दुधाची आशा लावून ती नेली.

ल०— हें तुला कोणीं सांगितलें रे ?

गोपा०— तुला हें कर्म करतांना जिनें पाहिलें तिनें.

गंगा—हें खरें कीं खोटें, एवढेंच कृपा करून मला सांग.

ल०— मीं जर तुझी हरणी चोरून नेऊन घरांत बांधून ठेवली असेल तर ना सांगूं ?

गंगा— हें आह्मी खचीत हणतो असें नाही, इतकेंच

कीं आतां ती कोठें आहे तें सांग.

विना०— तुझीं केवळ चोरून नेली असें नसेल, कदाचित् थट्टेनें जशी कोणी कोणाची वस्त ठेवितात तशी आमच्या जवळून कांहीं हकीं घेऊन मग द्यावी असें ह्मणून ठेविली असेल.

ल०— माझ्या वाड्यांत काय शिकारखान्याची जागा आहे ?

गोपा०— काय ह्या निलाजरेपणास ह्मणावें ? पाहा कसें उत्तर करितो तें !

ल०— मी तुजशीं कांहीं बोलत नाहीं; तुला काय इतकें बोलण्याचा अधिकार रे ?

गोपा०— बोलण्यांत मीं तुला कुंठित केले ह्मणून.

गंगा— हळू बाबांनो ! तुझी नीट समजलां नाहीं. लक्ष्मण केवळ आमची हरणी ठेवील असें होणार नाहीं.

विना०— जर कदाचित् तुझी वस्त हरवली असती, आणि तिचा शोध मला लागला असता, तर मीं मोठे आनंदानें तुला कळविलें असतें. लोकरीतीप्रमाणें विचारलें असतां त्वां रागास यावें हें योग्य नाहीं.

ल०— धादांत माझें नांव तुझी घेतां, मग मला राग कसा येणार नाहीं ? थांबा, मी तुमचे बापापार्शीं जाऊन सांगतों.

गोपा०— इतकें कशाला ? चला त्या ह्यातारीकडे, आतांच पदरीं घालतों.

ल०— माझें बोलणें तुला खोटें वाटतें, आणि साठी बुद्धि नाटी अशी जी ह्यातारी तिजवर विश्वास ठेवितोस, हें फार चांगलें.

गोपा०— तिची दृष्टि आणि तिचे कान अझून फार तिखट आहेत; त्यांत आणखी वयानें ह्यातारी व तुजपेक्षां कोट हिशांनीं खरें बोलणारी आहे, ह्मणून मी तिजवर विश्वास ठेवितों, उगीच नाही.

ल०— बरें बरें. मी ह्याविषयीं काम पाडणार नाहीं. हा पाहा तुमचे बापाकडे चाललों.

प्रवेश ५,

गंगा, विनायक, आणि गोपाळ.

गोपा०— तो अटल चोर आहे, ह्याविषयीं सांगाल तशी प्रतिज्ञा करीन. हरणी तुजजवळ आहे असें ह्मणतांच, पाहिलेंना, कशी बोंबडी वळली ती?

गंगा— ही गोष्ट माझ्यानें खरी ह्मणवत नाहीं, बाबा.

गोपा०— तुमची प्रकृत सरळ हो; परंतु मी खचीत जाणतो कीं ह्याच राजश्रीचें कर्म.

गंगा— मला तर, बाबा, एवढें मात्र दिसतें कीं, आपण जेव्हां विचारूं लागलों तेव्हां त्याकडून आगळीक झाली खरी.

गोपा०— तुम्ही जर एथें नसतां तर त्यास खूब बडवि-

लें असतें.

विना०— राहूंच्या उगीच; तुमचेपेक्षां दुप्पट त्याच्या म-
नगटाची कांब मोठी आहे.

गोपा०— अरे, कांबीपार्शीं काय आहे? जरी त्याची
कांब मोठी तरी तो फोपसा आहे. आणखी पाहि-
लेंना, जसजसें आपण मऊ बोलूं तसतसा तो क-
सा अधिक चढून बोले, आणि मी आपल्या बाणी-
वर आलों ह्मणजे कसा नरम होई तो? पण तुह्मां-
ला सांगतों, त्यानें जेथें यमनी ठेवली असेल तिकडे
जाऊन घेऊन येईन.

गंगा— तुमचें बोलणें सर्व खोटें पडेलसें दिसतें. त्यानें
चोरी केली असें मला वाटत नाहीं, कारण कीं, तो
आमचा शेजारी आहे ह्यास्तव हरणी चोरून नेऊन
त्याच्यानें लपवून कशी ठेवेल? हें का त्याचें म-
नांत आलें नसेल.

विना०— देव करो, कीं खोऱ्याचे मनांत आपली चोरी
बाहेर पडेल ह्या भीतीनें तरी घात करण्याची बुद्धि
न येवो.

गोपा०— इतकें धैर्य त्याचें नाहीं, पण विकील बरीक.

गंगा— अहाग आई, कसें हो तुह्मी त्याचे घरावर उठ-
लां.

गोपा०— तो असाच आहे, अशी तुमची खातरी करून
देईन, पाहिजे तर.

प्रवेश ६,

गंगा आणि विनायक.

विना०— गोपाळा तर फारच क्रोधिष्ठ आणि उतावळा. थोड्यासाठी उगीच मोठा कज्जा काढतो. त्याचे मनांत मारामारी करावी असें होतें, पण येथें कलागत नहोतां एकदाचे दोघे बाहेर गेले, एवढ्याने फार चांगलें झालें.

गंगा— कज्जा झाला असता तर मग रावजी आपणांला फारच रागें भरले असते. गोपाळाचें अंतःकरण आपणांविषयीं भारी कळवळतें, अशी माझी खातर निशा झाली; परंतु हरणी सांपडावी ह्या पेक्षां आपला सूड उगवावा हें त्याचे मनांत फार आहे, नाहीं बरें ?

विना०— त्याची खोडच आहे, उगीच मधें मधें तोंड घालून ढवळा ढवळ करावी; अशानेंच कामाची घाण झाली. लक्षुमणानें चोरली आहे तर गोडी गुलाबीनें येईल तशी कज्जा केल्यानें येणार नाहीं. पण ते रावजी आले, पहा.

प्रवेश ७,

रामराव, विनायक, आणि गंगा.

राम०— कायरे मुलांनो, तुह्मी लक्षुमणाचें काय केलें ?

तो श्वास टाकीत माझे खोलींत आला; त्याचे सर्वंगावर कांटा उभारला होता. आपणच हरणी गमावून मजवर लटकाव आळ, त्वां चोरली हणून घेतात, असें गाव्हारणें मजजवळ तुमचें सांगत होता; त्यांत गोपाळाचें तर फारच. काय, ती गमावली ! विना०— होय, रावजी, गमावली; पण ती पुन्हा सांपडेल ह्या भावानें आह्मी तुझांजवळ बोललों नाहीं. ती तर कालच मजपासून हरवली.

गंगा— मी किती तिजसाठीं तळमळलें, हें तुझांस काय सांगूं, रावजी ! जवळ नाहींशी पाहून रात्रभर रडलें.

राम०— हें काय ! तुझी तर हरणीच गेली, पण ह्या सृष्टींत ह्यापेक्षां मोठेमोठे अनर्थ नित्य होत आहेत, ह्यासाठीं दुःख साहण्याचा बाळाभ्यास असला तर फार चांगलें, (विनायकाकडे पाहून) कांरे तिला चुकविलें !

विना०— खरें रावजी ! ह्याविषयीं मजकडून चूक झाली खरी. अगोदर मीं तिला बाहेरच नेऊं नये; बरें, नेली तर तिजकडे लक्ष ठेवावें, तें कांहींच केलें नाहीं. असा मी पस्ताई पडलों, आणि ताईची हरणी, ह्यामुळें तर मी मेल्यापेक्षां मेला झालों आहे.

गंगा— अगोदर एकवेळ ह्याचा अन्याय मजकडून न समजतां झाला होता, तो ह्यानें मला एक अक्षर नबोलतां सोसला; तेव्हां माझ्यानें ह्याला रागें कसें

भरवेल १

राम०— मुली, तुझे गोड भाषण ऐकून माझे चित्त फार संतुष्ट होते. ये, मला मुकादे. तुजमध्ये इतका समज आहे. आणि असे प्रौढ भाषण धैर्याचे करितेस, तेणेकरून मला फार आनंद होतो; आणि तुझे अजात शत्रूच्या सारखे बोलणे ऐकून मला अति आश्चर्य वाटते, आणि हर्ष पोटांत मावत नाही.

गंगा— मजकडे काय आहे, आपल्याच हाताने केलेले कर्म आपल्या कामास येते; पण मजसारखीच हा यमनीवर प्रीति करीत असे. माझे तोंड उतरलेले पाहून हा फारच कोमावला.

राम०— जसा तुमचा भाव परस्परांवर निःकृत्रिम आहे, तसाच ह्या पृथ्वीतील प्राणिमात्रावर आपल्या सुख दुःखांच्या अनुभवावरून समान असावे, ह्मणजे ह्यांत ईश्वर राजी राहातो; परंतु फार लोकांची रीति मी अशी पाहतो की, असा एखादा अन्याय कोणी सेवकांदिकांनी केला असता त्याचे सहन नकरितां तत्क्षणीं त्या बिचाऱ्यांचे पोटावर पाय द्यावा.

गंगा— ईश्वर मला अशी दुष्टबुद्धि न देवो ! काय मनुष्यापेक्षां पशूवर प्रीति ठेवावी ? किती झाले तरी मनुष्य तो मनुष्य, पशु तो पशु.

राम०— प्रस्तुत इतकी समसमान प्रीति कोणाची दिसत नाही. काय, स्वकीय सरणांत उडी घालतील

आणि परकीय तसेच राहतील ! अहो, जर एखादे पशूला कांहीं आजार झाला असला, तर त्याविषयी किती यत्न करितात, आणि कोणा गरिबाला दुखणें बाहणें आलें, तर त्याकडे पाहात देखील नाहींत. असे पुष्कळ पाहतों, तत्रापि मनुष्य पशूंत तारतम्य ठेवणारे असेही ईश्वराचे लाल आहेत.

गंगा— कायहो रावजी, इतके कठीण मनाचे असतातना !

राम०— मुली, तूं कांहीं चिंता करूं नको, ती जरी नाहीं सांपडली तरी मी तिजपेक्षां फार सुंदर अशी दुसरी हरणी आणून देईन.

गंगा— आतां दुसरी नकोबा; एकीनें मला एकदा ठेंच लावली इतकें पुरे. दुसरी बाळगावी आणि तिनें जावें, मग जें दुःख भोगावें त्यापेक्षां नबाळगावी हेंच बरें.

राम०— तुझी कल्पना सर्व पृथ्वी निराळीच आहे. अशी जर वागशील तर ह्या जगांत जें सुख आहे त्याचा लेशही कधीं मिळणार नाहीं. एखादे दिवशीं मित्र गांवास जाईल, किंवा मरेल, ह्मणून का मित्र करूंच नये! पहा, जेव्हांपासून तुझा आणि हरणीचा समागम झाला तेव्हांपासून आजपावेतो सुखाचे दिवस किती गेले; आणि गमावल्यावर दुःख तर दोन किंवा तीन दिवस राहील; ह्यावरून सुखाचे दिवस फार व दुःखाचे थोडेके, असें समजावें. ती हरणी चांगलीच होती; तिजवर तुझी प्रीति जडली

ह्यांत आश्चर्य नाही; आणि आतां तिजविषयीं जर न हळहळलीस तर आश्चर्य.

गंगा— तर मग मी पाषाणवृद्धय असें होईल.

राम०— मला एवढेंच बरें वाटलें, कीं ह्यासमयीं तुला दुःख सोसण्याची इतकी संवय झाली; पुढें ह्या पेक्षा अधिक प्रसंग प्राप्त झाला असतां पहिल्या संवईमुळें दुःख सोसणें अंमळ सोपें होईल. पर्वताप्रमाणें मनुष्यानें अचळ असावें. ह्यासाठीं तुला आतांपासून अभ्यास झाला हें उत्तमच आहे. जशी तुझी हरणी हरपली तशी ह्या सृष्टीतील आमची ही एखादी वस्त हरपेल, ह्मणून काय खेदच करीत राहावें? पण तुझीं लक्ष्मणार्शीं कटकट केली असें वाटतें.

गंगा— नाहींहो, नाहीं, रावजी, आह्मी तर त्याशीं नश्रतेनें गोडच बोललों, पण गोपाळानें बरीक ठाव घेतला.

राम०— त्याचें उत्तर त्यानें काय दिलें ?

गंगा— उत्तर देण्यांत त्याचें पाणी मरत होतें, आणि विचारतांच खरकन् तोंड उतरलें. पण रावजी, मी तुझांला पुसतें, माझी यमनी घेऊन त्याच्यानें नाहीं ह्मणवेल बरें ? असा धीट आहे काय तो ? कसें दिसतें ?

राम०— माझ्यानें स्पष्ट सांगवत नाहीं, पण दिसण्यांत

येतें खरें. जर चोरली नसती तर त्याचें तोंड एका-
एकीं उतरतेंना, आणि काळीज धडधड उडतेंना.
आतां तुझ्या यमनीचा शोध लागण्याविषयीं शहरां-
त दंवडी पिढवितों.

गंगा— पण रावजी, लक्षुमणानेंच चोरली आहे तर आ-
पला शोध व्यर्थ होईल.

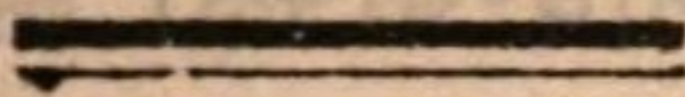
राम०— असें कळीं होणार नाहीं. हरणी कांहीं केव-
ळ सोनें रुपें नव्हे, तर ती पेटींत राहील; तिला
चारा पाहिजे, पाणी पाहिजे, तिचे पाय मोकळे
होण्याकरितां अंमळ तिला सोडिलें पाहिजे, ह्यामुळे
ती कोणास पचणार नाहीं. ती त्याचे घरांत अस-
ली तर तिचा माग कोणत्याही भल्या माणसाचे द्वारे
लागेल. त्याचे बापाचा कुत्सित स्वभाव मला प-
क्का ठाऊक आहे, ह्यासाठीं मी त्याजकडे जाव-
याचा नाहीं. माझ्या मुलाशीं तुमच्या मुलांनीं खे-
ळूं नये, ह्मणून एक दोन वेळ त्यानें मजशीं भांडण
केलें होतें. बरें, अगोदर दंवडी पिढविल्यानें काय
होतें तें तर पाहूं या.

गंगा— हरणी आणून दिली असतां कोणास बक्षीस
देण्याची ताकत असती, तर मला ही हरणी सां-
पडण्याची आशा राहती.

राम०— बक्षीस देण्याविषयीं मीच ताकीद फिरवितों.
विनायका, चल माझे खोलींत, मी तिचे खुणखाणे-
विषयीं चिढी देतो ती कोतेवाल चावडीवर जाऊन

कोतवालास पोहोंचती करून ये.

गंगा— यमनीची आमची जर पुन्हां एकवेळ भेट होईल तर मग आमचे आनंदास पार नाही.

अंक २,

प्रवेश १,

विनायक आणि गंगा.

विना०— (अतिहर्षानें धांवत धांवत खोलींत येऊन झणतो.) गंगा ! गंगा !

गंगा— काय आहेरे, काय आहे ! रे तूं फारसा हर्षलास; वाटतें यमनी सांपडली.

विना०— नाहीं नाहीं, तिजपेक्षां फार सुंदर हजार हिश्यांनीं चांगली वस्त सांपडली आहे. (डबींत ठेवलेली एक आंगठी दाखवितो.) ही पहा, मला आपले दरवाज्या जवळच सांपडली.

गंगा— वाहवा ! काय चांगली आंगठी आहे ! पण हिचा मधला खडा कोठें आहे, बरें !

विना— तो पहिलाच निखळला आहे, हा पहा, ह्या कागदाचे पुडींत गुंडाळलेला आहे. (तो उजेडांत खडा नेऊन पाहतो.) अरे हा हिरा आहे, वाहवा काय मजेचा लखलखतो आहे ! रावजींचा तर हिरा एवढा मोठा नाही.

गंगा— पण ज्या पुरुषाचा हा हिरा आज गमावला असेल त्याला किती खेद होत असेल ! त्याची मला दया येती.

विना०— हरणी गमावण्यापेक्षां असा हिरा गमावणें फार वाईट.

गंगा— पण यमनी फार चांगली, मजवर किती तिची आवड असे, मीं लहानपणापासून बाळगली, आणि दिवसें दिवस ती फार मौजेचे खेळ शिकली. यमनीपेक्षां का आंगठी चांगली ? मोठ्या राजाची आंगठी असली तरी मला यमनीपेक्षां चांगली वाटणार नाही.

विना०— ह्या आंगठी पुढें तुझी हरणी काय आणली आहे. तशा हरण्या तर हजारों मिळतील ह्या आंगठीवर.

गंगा— अहा हा ! काय माझ्या हरणीची सर करील आंगठी ! त्वां जरी ही मला दिली तरी मी आपली यमनी देणार नाही. ज्याची ही आंगठी गमावली त्याजवळ अशीच दुसरी असेल. मजजवळ काय एकच यमनी, ह्मणून त्याच्यापेक्षां माझें दैव वाईट.

विना०— ताई, पण ही कोणा मातबराची असावी, नाही बरें ! गरिबाजवळ असली कुठची ?

गंगा— होय, पण खडा निखळला ह्मणून तो बसवावयाकरितां सोनाराकडे घेऊन जातांना कोणी चाकरानें ही वाटेंत गमावली असावी, किंवा सोनारापासून पडली असावी, परंतु ज्याचे हातानें हरवली

त्यास दुःखाचा डोंगरच झाला असेल.

विना०— तर मग माझी आवड उडाली. आतां राव-
जीस झटूकन कळवावें. वाहवा ! रावजीच इकडे
आले, बरें झालें.

प्रवेश २.

रामराव, गंगा, आणि विनायक.

राम०— हरणीविषयीं एका प्रहरानंतर दंवडी फिरेल.

विना०— रावजी, मी आझून कोतवालाकडे गेलों ना-
हीं. (बापाचे हातांत ती डबी देऊन ह्मणतो.) ह्या-
मुळें मला जावयाला उशीर लागला.

राम०— हा हिरा खरा आहे, फार चांगला दिसतो.

विना०— (उड्या मारून ह्मणतो.) पाहिलेंना ! ह्या
हिऱ्यामुळें अंमळ हरणीचा विसर पडला ह्मणून
काय आश्चर्य !

राम०— मुला, ही का तुझी आहे ह्मणून इतका हर्षानें
उडतोस !

विना०— नाहीं, नाहीं, पण हिचा शोध जर कोणी
नकरील तर मग काय चिंता आहे !

राम०— तुला डबी उचलतांना कोणी पाहिलें !

विना०— रावजी ! कोणी मला पाहिलें नाहीं.

गंगा— मला जर अशी वस्त सांपडती, तर ही ज्याची
असेल त्याला मजपासून केव्हां मिलेल, व तेणेंक-

रून मी केव्हां आनंदित होईन, अशी चिंता म्यां ठेवली असती.

विना०— ह्यांत तूं काय अधिक सांगतोस ? हिचे धन्यानें मजजवळ यावें ह्मणजे मीही तेव्हांच देऊन टाकीन. सांपडलेली वस्त लपविणें आणि चोरी करणें एकच आहे. ज्याचा माल त्यास द्यावा.

राम०— मग हा तुझा आनंद आणि ह्या उड्या राहतीलसें वाटतें.

विना०— ही सांपडली तेव्हां माझें दैव फार चांगलें असें मनांत आलें होतें, पण ताईनें सांगितलें कीं, ज्याची गमावली त्याला फार दुःख झालें असेल, त्यावरून मी आनंदित नाहीं, मला वाईट वाटतें; ह्यासाठीं ज्याची त्यास दिली ह्मणजे मला फार आनंद होईल, नाहीं तर दर खेपेस तिजकडे पाहून माझी नव्हे ह्मणून मला लाज वाटेल.

गंगा— दुसऱ्याचें दुःख दूर करणें ह्यांत फार सुख आहे, ह्यासाठीं लक्ष्मण माझें उतरलेलें तोंड पाहून हरणीला ठेवील असें घडणार नाहीं.

राम०— (आनंदानें उभयतां मुलांचें चुंबन घेऊन ह्मणतो.) हीं गुणाचीं मुलें ईश्वरानें मजवर कृपाळू होऊन दिलीं, आहा, ह्यांचे योगानें मी किती आनंदी आहे ! धन्य मी, कीं मला असलीं मुलें. मुलांनो, अशी भूतदया सर्वकाळ मनांत असूंद्या बरें, ह्मणजे आपणांस व दुसऱ्यांस फार सुख होईल.

गंगा— रावजी, तुमचीच चाल आह्मांस लागेल, दुसरी लागावयाची नाही. जसे तुम्ही आहां तशीच आम्ही होऊं.

विना०— मी आतां ही सर्वांस दाखवितों, नाही तर, रावजी, शहरांत एकदाच दंवडी पिढवावी कीं, हरणी हरपली, व आंगठी सांपडली.

राम०— थांब, उगीच ऐस, युक्तीनेच ज्याची त्यास पोहोचती होई असें केलें पाहिजे; नाही तर एखादा ठक येईल आणि माझीच ह्मणून उपटून घेऊन जाईल.

विना०— मीही जशास तसा होऊन आंगठीच्या सर्व खुणा खाणा विचारून घेऊन मग देणें तर देईन; नाहीतर कड्डी कोणास देणार नाही.

राम०— ही तुम्ही युक्ति कांहीं उपयोगाची नाही, कारण कीं, जर कोणीं हिला मालकाचे हातांत पाहिलें असलें, तर तो सर्व खुणा खाणा देखील सांगेल, आणि घेऊन जाईल. मग मालक आला तर त्यास काय देशील ?

गंगा— तूं आपलें शहाणपण मिरवूं नको, कसें करावयाचें तें तुजपेक्षां रावजीला अधिक ठाऊक आहे.

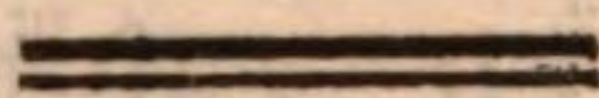
राम०— दमादमानें केलें पाहिजे, कांकीं एवढ्या किमतीची आंगठी गमावली आहे त्यापेक्षां तिचा धनी उगीच बसणार नाही, फारच शोध करील.

विना०— शोध करण्याची कल्पना त्याला नाही जर

सुचली तर ?

गंगा— आपण कसा हरणीचा शोध करितों ? तसा ह्या आंगठीचा धनीही करील. तो शोध केल्यावांचून कसा राहील ?

राम०— ह्याविषयीं मीच काय तो विचार करीन, तुम्ही उगीच असा; कोणाजवळ वर्तमान सांगूं मात्र नका.

प्रवेश ३,

गंगा आणि विनायक.

विना०— एखादें वर्तमान लोकांस कळविण्याविषयीं फार चांगलें आहे, तें जर गुप्त ठेवण्याचा प्रसंग आला तर मोठें अवघड पडतें, ह्यासाठीं हें वर्तमान लोकांस न कळविल्यानें मला फार आनंद होईल.

गंगा— कशाचा आनंद ? हिची तर कांहीं इच्छा तुला नाहींच, आणि जरी असली तरी तुला जिरणार नाहीं. रस्त्यावर वस्त मिळाली ह्यांत मोठी प्रतिष्ठा ती काय ?

विना०— तूं ह्मणतेस तें खरेंच, पण माझी ही एके हिशेबीं मसलत चांगली आहे.

गंगा— लोकांमध्ये ह्मण आहे कीं, बायकांचे पोटांत गोष्ट मावत नाहीं, पण आतां पाहूं बरें, ही गोष्ट दोघांतून कोणा जवळून फुटते ती !

विना०— मी रिकामा बसलों ह्मणजे माझें मन अशा

गुप्त गोष्टींत फार घोळत असतें, ह्यामुळे एखादे वेळे-
स फट्कन् तोंडांतून उद्गार निघेल, ह्यासाठीं आतां
मी यमनीचे शोधाकडे चित्त लावून कोतवालचाव-
डीवर जातों.

गंगा— बरें तर आतां जा कसा लौकर. अरे, पण गो-
पाळा, मातक्यान कां आलास बरें ?

प्रवेश ४,

गंगा, विनायक, आणि गोपाळा.

गोपा०— विनायका, तूं बाहेर कोणीकडे जातोस ?

विना०— कांहीं घरचें काम आहे तिकडे जातों.

गोपा०— थांब, माझी एक गोष्ट ऐकून जा, ह्मणजे तु-
ला असा हर्ष होईल कीं, हांसतां हांसतां तुझें पोट
फुगेल.

विना०— बाबा, मला हांसायाला अवकाश नाही.

गोपा०— पण तूं एवढी गोष्ट ऐकतर खरी ! अरे, आ-
पला दावा साधला.

विना०— कशा विषयींचा दावा ?

गोपा०— लख्यानें आपले बापाची आंगठी गमावली.
अहाहा ! भली मौज झाली.

(गंगा आणि विनायक एकमेकांकडे विस्मयानें पा-
हतात.)

गंगा— काय त्याचे बापाची आंगठी ?

गोपा०— होय, मी खरेंच सांगतो. खडा पडला होता तो सोनाराकडे नेऊन बसवावयाकरितां ह्मणून आज सकाळींच लक्ष्मणाचे बापानें आंगठी त्याचे हवाली केली. (विनायक गंगाचा पदर ओढितो, ती त्याला बोटानें दाबते,) तो आपले एथें आला त्यावेळेस त्याचे विशांत डबी होती, मग जेव्हां रागानें तणतणत बाहेर गेला तेव्हां ती विशांतून निघून कोठें पडली कोणजाणें.

गंगा— आंगठी गमावल्यावर लक्ष्मण तुमचे दृष्टीस पडलाच असेल; त्याचें तोंड कसे दिसत होतें ?

गोपा०— अगदीं भयभीत होऊन उतरून गेलें होतें. जसे कोणी लाख पायपोस मारले.

गंगा— त्याचे बापाला हें कळलें आहे कीं नाहीं ?

गोपा०— जेव्हां त्याचे बापानें त्यास विचारलें कीं, सोनारास आंगठी नेऊन दिली ? तेव्हां त्यानें उत्तर केलें कीं, होय बाबा, हा आतांच देऊन आलों. आंगठी हरवली हा एक त्याचा अन्याय आणि लबाडी बोलला हा दुसरा, ह्यामुळें तर फारच हिरमुसला.

गंगा—अरेरे, गरीब, पहा काय दैवगति ती !

गोपा०— तुम्ही इतकी त्यावर दया करितांना ?

गंगा— असा समय कोणावर येऊं नये, बाबा, ह्मणून मला दया येती.

गोपा०— असल्यावर, हो, कशी दया ! उलटी मी त्या.

ची मौज तुझांपाशीं सांगतो ती ऐका.

गंगा— ह्यांत काय तुला चांगलें वाटतें ?

गोपा०— वाः, काय मौज सांगावी ! तो आंगठी आंग-
ठी करीत वैतागल्या सारखा इकडून तिकडे तिकडून
इकडे धांवतो आहे, आणि ज्यास त्यास विचारीत
फिरतो आहे. भलें झालें ह्मणून मी मौज पाहाव-
यास त्याचे मार्गे गेलों होतो ! तो मला विचारूं
लागला कीं, माझी आंगठी तुला सांपडली ? तेव्हां
मीही पहिला डाव मनांत धरून उत्तर दिलें कीं
पहा आपली कोठें असेल तेथें, मला काय विचार-
तोस ? त्वां आपल्या जामदारखान्याचें काम मजक-
डे सांगितलें आहे काय ? मग तो वरमून बोलला
कीं, तुला जर तिची किंमत ठाऊक असती तर अ-
सें कधीं बोलतासना; मग मी ह्मटलें, खरेंच, ज्यास
सांपडली असेल त्याची धनच झाली असेल; तो
केवढा दैववान् ! त्याचा आनंद गगनांत मावत न-
सेल. मग तो बोलला, बरें, बाबा, काय ह्मणशील
तें ह्मण, पण मला तर असा समय प्राप्त झाला,
आतां माझा बाप मला काय ह्मणेल ? तेव्हां मीं
उत्तर केलें कीं, बाप कांहीं ह्मणणार नाही, पण
कोलदांडा आणि मिरच्यांचा धूर मात्र सिद्ध करील.

गंगा— अरे अरे, दुःखावर असा डाग द्यावयाचा न-
व्हता.

गोपा०— कां नव्हता ? त्याला बरी त्यावेळेस तुमची

दया आली नाही ?

विना०— अरे, आपणांशीं कोणी कपटबुद्धीनें वर्तला ह्मणून आपणही त्याशीं तसें वर्तावे, हें चांगलें नाही.

गोपा०— मी जशास तसा, काय सांगूं ? माझे हातीं जर आंगठी लागली असती तर आपला दावा त्याचेच बापाचे हातून उगवून घेतला असता, कर्द्धी भेद कळूं दिला नसता.

गंगा— काय तूं तिला चोरून ठेवतास ?

गोपा०— नाहीं नाहीं, बापानें त्यास खूप चांगली शिक्षा केल्यावर मग त्याचे हवालीं करतो.

विना०— गोपाळा, बराच आहेस किंरे ! तूं असा आंतल्या गांठीचा आहेस हें मला आझून ठाऊक नव्हतें.

गंगा— मलाही ठाऊक नव्हतें, आणि जरी तूं असें बोलतोस तरी मला खरें वाटत नाहीं. जर खरें आहे तर तुझ्याच तोंडानें न्याय झाला, आमचे यमनीचे वेळेस त्वां उगीच तोंड उतरल्याचें सोंग घेतलेंसें दिसतें.

गोपा०— अंतःकरणांत खोंचल्यावांचून सोंगानें कुठें असें होतें काय ? अहो जे मजशीं भले त्यांजवर मी फार प्रीति करतो, आणि मजशीं जे वांकडे त्यांशीं तर मी फारच वांकडा. हा इकडे लक्ष्मण आला पहा.

गोपाळा, लक्ष्मण आणि विनायक.

गोपा० — (लक्ष्मणाकडे हात करून ह्मणतो.) यावें लक्ष्मणराव, यावें.

लक्ष्म० — मी तुमचे पायां पडतो, आतां मला उगीच छळूं नका; मी दुष्ट स्वरा, आणि प्रारब्धानें ही मज-वर घोरपड आणली; ह्यामुळे मी अगदीं मरून चूर झालों आहे.

विना० — अंगठी हरवल्याची दंवडी पिढविली का ?

लक्ष्म० — दंवडी कशाची, आतां हें काळें तोंड घेऊन बापाकडे काय जाऊं. हा जीव किडा मुंगी नव्हे, तर रगडून टाकूं आतां काय करूं ?

गोपा० — पैज मारतो कीं, अंगठी हरणीचे पायीं अडकली, आतां त्या दोघींचा थांग एकदाच लागेल.

लक्ष्म० — बरें बाबा, तुमची थटा सोसावी हा तर माझा खुराकच, पण दैवानें मार्गें घेतलें, काय करूं ?

विना० — तूं घाबरा होऊं नको, तुझी अंगठी येथेंच आहे.

लक्ष्म० — खरेंच काय ? माझी अंगठी तुमचे पाशीं आहे ? अहाहा फार बरें झालें.

गोपा० — (गंगास एकीकडे नेऊन ह्मणतो.) पहा कसा विनायक त्याची थटा करून त्यास चाळवितो

आहे तो, ठीक आहे.

लक्ष्म०— खरेंच काय हो, असें आहे ! वाहवा !— ना-
हीं पण आतां माझी दुष्ट वर्तणूक कशी आहे ती
अगोदर कळवितों. (लक्ष्मण हर्षानें बाहेर जातो.)

प्रवेश ६.

गंगा, विनायक, आणि गोपाळा.

गंगा— तो बाहेर निघून गेला ह्याचें कारण काय ?

विना०— गरीब विचारा, भांबावला असेल.

गोपा०— थट्टेचा निकर होईल. आतां तो आपले बा-
पास घेऊन येईल पहा, मग तुम्ही त्याला अंगठी
कोठून द्याल ?

विना०— तर मी काय त्याची अंगठी चोरून ठेवीन
असें तुला वाटलें ?

गोपा०— तर खरेंच कीं काय तुजजवळ अंगठी आहे ?

विना०— हें रे काय ! जर नसती तर मी आहे ह्मणू-
न उगीच खोटें कशासाठीं बोलतों ! ती तर मला
आपले दरवाज्यापुढें सांपडली, तेव्हां मीं उचलून
घरांत आणली.

गोपा०— काय बेढ्याचें प्रारब्ध पहा ! असो, पण तु-
म्ही तरी त्याकडून पुष्कळ खडे खाववून मग आहे
ह्मणून सांगावयाचें होतें.

गंगा— गोपाळा, पाहिलेंना, माझ्या भावाचें हृदय क-

सैं लोण्यासारखें पाघळतें तें ? आणि तुझें तर क-
ठिण, हणून आमची मैत्री तुजशीं कमी होऊं
लागली.

प्रवेश ७.

रामराव, गंगा, विनायक आणि गोपाळा.

राम०— (आपले खोलींतून बाहेर येऊन हणतो,) ल-
क्ष्मणाला काय झालें रे ? म्यां खिडकींतून पाहिलें
तों तो रडत रडत इकडे तुझांकडेसच आला.

गंगा— बापडें पोर मेल्यासारखें हो झालें.

विना०— रावजी, मला जी अंगठी सांपडली कीं ना-
हीं, ती त्याचे बापाची; ती त्यानेंच गमावली, हणू-
न रडत होता.

राम०— आमची हरणी छपवून ठेवून आझांकडे अंगठी
मागावयास आलास, तूं दगलबाज आहेस, असें तु-
झीं त्यास बोलण्यांत दर्शविलें कीं नाहीं ?

गोपा०— नाहीं रावजी, विनायकानें यमनीचें नांव दे-
खील काढलें नाहीं.

राम०— हरणीस परत आणून घेतल्यावांचून अंगठीचा
थांग लागूं देऊं नका.

विना०— असें माझे मनांत नाहीं, कांकीं जेव्हां तो
अगदीं गायावाया करूं लागला तेव्हां मला भारी
दया आली, आणि मीं सांगितलें.

गंगा— यमनीविषयीं माझे पोटांत ममता व तिच्या वियोगाचें दुःख फारच, पण लक्ष्मणाची ती अवस्था जेव्हां पाहिली तेव्हां माझें दुःख त्याचे दुःखाचे पाडास देखील पुरणार नाहीं, असें वाटलें.

राम०— बरें बरें, तुझी दोघांनीं फार चांगली बुद्धि केली. त्याला तुझीं सांगितलें येणेंकरून तुमचा सरळभाव दिसून आला, आणि मीही सुसंततिमान् असा झालों. जो शत्रु आपले हातांत आला त्यास पीडा देणें हें नीच लोकांचें काम, हें खरें आहे. बरें लक्ष्मण निघून गेला, त्यानें अगोदर कां अंगठी मागितली नाहीं.

विना०— त्याला मी अंगठी आहे असें सांगतांच असा त्यास आनंद झाला, कीं मी काय करतो व कोठें जातो ह्याचें भान देखील त्यास राहिलें नाहीं.

गंगा— तो वेड्यासारखा दाराकडे धांवत धांवत जाऊन नविचारतां बाहेर निघून गेला.

विना०— रावजी, तुझी ताईवर आणि मजवर संतुष्ट आहां ह्मणून मला फार बरें वाटतें.

राम०— अशा सत्स्वभावानें वर्तल्यावर मला संतोष कां होणार नाहीं ?

विना०— पण तुझीं आह्मांस ताकीद केली होती कीं—

राम०— होय, अंगठीविषयीं गफलतीनें कोणापार्शीं बोलूनका ह्मणून ताकीद केली होती खरी, पण मालक आल्यावर त्यास नसांगतां ठेवावी असें सां-

गितलें नव्हतें. तुह्मीं केलें तें नीटच केलें.

प्रवेश ८.

रामराव, गंगा, विनायक, गोपाळा, आणि लक्ष्मण.

(लक्ष्मण हरणीस घेऊन आंत येतो, तिला पाहतांच गंगा धांवून जाते आणि हरणीस उचलून तिचे मु-
कें घेते.)

गंगा०— अहागे माझे लाडके यमने, तूं माझी फार
आवडती, मला टाकून कुठेंगे गेली होतीस? अगे
लबाडे.

लक्ष्म०— पहा मी किती दुष्टाचरणी आहे तो ! तुह्मी
तर केवळ धर्मराज; तुमच्या मनांत कपटाचा लेश-
ही नाही; मी कपटी मैद, माझ्या ह्या वर्तणुकेची क्ष-
मा तुह्मांकडून कशी होईल ? (रामरावजीकडे पाहून
ह्मणतो,) मी तुह्मांला कसा अधम दुष्ट दिसत असेन !

राम०— जो कोणी आपले दोष आपल्या मुखानें तुज-
प्रमाणें कबूल करून क्षमा मागून घेण्याविषयीं
यत्न करितो तो मनुष्य वाईट नव्हे. कांहीं चिंता
नाहीं; ही घे तुझे बापाची अंगठी.

लक्ष्म०— ही गोष्ट किती चांगली ह्मणून वाणूं ? मी
तर अभिलाषबुद्धीनें ह्यांच्या हरणीवर हात घातला,
परंतु तद्विषयीं ह्यांच्या मनांत कांहीं एक नाही, ये-
णें करून मलाही पश्चात्ताप झाला; ह्यांच्या आणि

माझ्यामध्ये फारच अंतर; हे अतिउत्तम, मी अति-
नीच.

गंगा— लक्ष्मणा, त्वां आमची यमनी उगीच थेनें ठे-
वली असेल; आज संध्याकाळीं तूं हिला परत
आणून देणार होतास असें वाटतें.

लक्ष्म०— मी इतका सुस्वभावाचा नव्हे, ही चोरून
नेऊन तळघरांत लपवून ठेविली होती.

राम०— अझून तरीं तुला अनुभव आला ह्मणजे पुरे
कीं, दुष्ट चालीनें वर्तलें असतां ईश्वर आणि आ-
पले सोयरे धायरे भाऊबंद वगैरे सर्व छी थू क-
रितात, व दूषण ठेवितात; बाबा, साहस कर्म कर्झीं
गुप्त राहत नाहीं, वेळ भरली ह्मणजे आपाप बाहेर
येतें. पापा पुण्याचा झाडा हातच्या हातीं द्यावा घ्या-
वा लागतो. पहा माझीं मुलें कशीं चांगल्या चालीनें
वर्ततात तीं ! ह्यामुळे माझा जीव डोंगराएवढा हो-
तो. अनुपकाऱ्यावर उपकार करणें ही साधूची
रीति, ह्यापेक्षां दुसरें कांहींच मोठें पुण्य नाहीं.

लक्ष्म०— ह्या गोष्टीचा तर म्यां पक्का अनुभव घेतला.
कां गंगाबाई, अहो विनायकराव, आतां माझ्या
अपराधाची क्षमा करा.

विना०— (लक्ष्मणाचा हात धरून ह्मणतो.) आतां आ-
मचे मनांत काडीमात्र राग नाहीं, हें मनापासून
सांगतों.

गंगा— माझी यमनी मला सांपडली, आतां जें झालें

तें आमचे स्मरणांत देखील नाही.

लक्ष्म०— गोपाळा व मी अझून देखील अशी योग्य चाल न धरूं तर मग कावळ्यापुढें मोत्यां पोंवळ्यांचा चारा घातला असें होईल.

गोपा०— जशी तुला लाज वाटती तशी मलाही वाटती, पण माझे मनांत हा उपदेश पक्केपणीं ठसला आहे.

लक्ष्म०— मी आतांच बापाजवळ जाऊन अंगठीचें वर्तमान त्यास सांगूं लागलों तों त्यास मनस्वी राग आला. पण इतक्यांत तुम्हीं जी कृपा केली ती कळवितांच त्याचें अंतःकरण फार पाघळलें, आणि त्यानें तुम्हांस सांगूं सांगितलें आहे कीं, तुमचे उपकारानें मी फार संतुष्ट व आभारी होऊन राहिलों आहे. त्यास आपल्या इच्छानुरूप एकदा भेट द्यावयास येईन, व कांहीं भेटीचे पदार्थ तुम्हांकरितां घेऊन येईन, ह्याविषयीं मला फार उत्कंठा लागली आहे, ह्मणून त्यांस विचारून ये.

राम०— माझे मुलांचे मनांत तुम्ही उत्तमरीतीनें वागावें, तेणें करून जसें सुख होईल तसें तुमचे नजर नजराण्यानें होणार नाही, त्याचें कांहीं कारण नाही. ज्याची वस्त त्यास दिली ह्यांत आश्चर्य काय ! व तो उपकार कशाचा !

विना०— तुमचा आत्मी जन्माचा स्नेह मिळविला हाच आमचा नजराणा वरें, लक्ष्मणराव.

लक्ष्म०— तुम्ही मला स्नेही ह्मणाल तर ह्मणा, परंतु

तुमचा स्नेही ह्मणवाया जोगी योग्यता माझे अंगी
येण्यास फारच यत्न करावा लागेल.

गोपा० — मलाही तुझी आपले मैत्री बाहेर टाकू नका.
मी लक्ष्मणापेक्षां कांहीं चांगला वागलों असें ना-
हीं; पण सूड उगवावयाचा झाला तर दुसऱ्यावर
उपकार करून त्यास लाजवावे; घात बुद्धीनें उग-
वूनये, अशी माझी बुद्धि झाली.

गंगा— (हरणीची पाठ थापटून ह्मणते) अहा, लहा-
नगे लबाडे, त्वां आपल्या धन्यापासून इतःपर प-
ळून जाऊनये ह्मणून तुला चांगली अदल घडली;
सारी रात्र उपार्शी मेलीस, पुन्हां जर अशी जाशी-
ल तर पहा ह्याहीपेक्षां तुझी अधिक विपत्ति होईल,
तूं येथें कशीही असलीस तरी माझी प्रीति तुजवर
अखंड राहील असा माझा निश्चय आहे.

कोंबडी.

गोविंदराव व त्याचा मूल रामचंद्र.

गोविंदराव हा फार दयाळू होता. व त्याची अति-
शय ममता पुत्रावर असे, ह्मणून रामचंद्र फार दैववान्,
कीं असा बाप ज्यास देवानें दिला. रामचंद्र आपले म-
नांत असें ह्मणत असे कीं, मी उत्तमगुण शिकलों ह्म-
णजे शिकण्याचे श्रमाबद्दल मला बाप कंठी, चौकडा अ-
शी कांहीं देणगी देईल; अशी त्याची पक्की खातरी हो-

ती, तरी त्याची आवड बागाकडे फार असे. तो आठ-
वर्षांचा झाला तेव्हां बागांत कांहीं फुलझाडे लावूं ला-
गला; हा त्याचा छंद पाहून त्याचा बाप त्यास जें आ-
वडतें तेंच द्यावें ह्याविषयीं विचार करूं लागला.

एके दिवशीं उभयतां, पितापुत्र भोजन करावयास
बसले होते तेवेळेस गोविंदराव ह्मणतो, रामचंद्रा, पंतो-
जीनें मला सांगितलें आहे कीं, आज तुमच्या रामचं-
द्रानें मराठी बखर वाचावयास प्रारंभ केला आहे; त्या-
सही आजपासून आठ दिवसांत सर्व वाचून त्यांतील
ज्या गोष्टी मी विचारीन त्या त्यां तोंडानें सांगिल्या ह्म-
णजे मी तुला असें कांहीं उत्कृष्ट बक्षीस देईन, कीं जें
तुझ्या ध्यानांत आतां कांहींच येणार नाही.

हें बापाचें सांगणें क्षणभर न विसरतां त्या रामचं-
द्रानें बक्षीस मिळवावयासाठीं रात्रंदिवस वाचण्याचा
अतिशय श्रम मांडला.

तो परीक्षेचे दिवसाची वाट निर्भयपणानें पहात हो-
ता; मग उत्तम प्रकारानें बखर वाचून तींतील सारांश
मराठी लोक कस कसे योग्यतेस चढले, हें सांगून, त्यां-
नीं कोण कोणते मुलूख हस्तगत केले तें सर्व त्यानें पृ-
थ्वीचे नकाशावरून नचुकतां आपले बापास दाखविलें.
तेव्हां गोविंदराव हर्षयुक्त होऊन त्याला पोटाशीं धरून
न बोलिला कीं, त्यां मला आज आनंदमय केलें, तर
चल माझे बरोबर, आतां मी तुला आनंदमय करितों
पहा !

असें बोलून त्यानें त्यास जवळचे बागांत नेलें, आणि एक रिकामी जागा पडली होती ती त्यास दाखवून सांगितलें कीं, आजपासून ही जागा तुझी; ह्या जागेचे तूं दोन भाग कर, एकांत फुलझाडें लाव, व एकांत भाजीपाला किंवा जें तुला पाहिजे तें लाव. असें सांगून त्यानें त्यास माळ्याचे कोपींत नेलें, आणि मुला जोगीं जीं जीं लहान लहान कुदळ, खोरे, खुरपें, इत्यादि हत्यारें होती तीं दिलीं, व लहान लहान पांढ्या व फुलाझाडांचीं कलमें, हुंड्या, व बियांच्या पिशव्या संदुकींत होत्या त्या काढून दिल्या, आणि प्रत्येक पिशवीवर बिजांचीं नावें, व कोणते वेळेस कोणतें पेरवें ह्मणजे कसें येईल, हें लिहिलें होतें तें सर्व दाखवून दिलें; तेसमयीं त्यास पराकाष्ठेचा आनंद झाला. जसा राष्ट्राच्या प्राप्तीनें राजास आनंद होतो, तसा त्यास त्या जमिनीचे तुकड्यानें झाला. तो आनंद त्याच्या वयाचीं मुलें जाणतील.

रामचंद्रास पंतोजीनें खेळावयाकरितां ह्मणून जो वेळ दिला होता तो त्यानें पहिल्याप्रमाणें रिकामा जाऊं न देतां आपले बागाचे कामाकडे योजिला.

एके दिवशीं रामचंद्र विसरभोळेपणानें बागाचा झोंपा न लावितां घरांत गेला असतां, तेथें जवळच एक कोंबडी दाणे शोधीत होती ती रामचंद्राचे बागांत गेली, आणि रामचंद्रानें नुकतेंच फुलझाडांस खत घातलें होतें तेथें उत्तम प्रकारचे जीवजंतु मिळतील ह्मणून

मोठ्या हर्षानें ती जाऊन चोंचेनें व पायांनीं माती उ-
करूं लागली, व तेथेंच रामचंद्रानें दवण्याचें बीं टाकलें
होतें त्या ठिकाणीं तर तिनें फारच उकरून नाश
केला.

रामचंद्र परतून बागाकडे आला तेव्हां दरवाजा उ-
घडा आहे, व बागांत कोंबडी जशी कांहीं माळीण च-
मत्कारिक काम करते आहे, हें पाहतांच त्याला अति-
शय क्रोध आला, आणि मोठ्या स्वरानें ह्मणतो, हा !
दुष्टे, किती नाश केला रांडेनें, थांब तुझें आतां काम
काढितों. असें ह्मणून कोंबडीस जावयास वाट न मि-
ळावी ह्मणून बागाचें दार बंद केलें, आणि दगड, धोंडे,
ढेंकूळ, इत्यादि जें हातीं सांपडलें तें घेऊन तिचे पाठी-
मागें लागून तिला मारूं लागला.

कोंबडी भयाभीत होऊन तिच्यानें होई तितकें
करून इकडे तिकडे पळून, भिंतीवरून उडून जाण्याचा
यत्न करूं लागली; परंतु तिची उडी भिंतीवर न जातां
पुन्हां रामचंद्राचे फुलझाडांवरच ती पडे. असें होतां
होतां एके ठिकाणीं गुलाबाची पन्हेरी केली होती तींत
तिचे पाय व पंख गुंतून ती अडकली, तेव्हां रामचंद्रास
वाटलें कीं, आतां कोंबडी सांपडली, ह्मणून तिला ध-
रावयासाठीं गेला, तों पाचेच्या वाफ्यांचे वरंबे नवेच
बांधले होते त्यांवर पाय कसा द्यावा हें रागाचे भिरी-
रीत ध्यानांत न आणितां पाय देऊन ते त्यानेंच तुड-
वून टाकिले.

कोंबडी आपला शत्रु आला असें पाहून घाबरी झाली, आणि पुन्हां भिंतीवर उडावयास यत्न करूं लागली, तथापि तिची उडी भिंतीचे माथ्यावर गेली नाही, परंतु उडते समयी पंखाच्या फडाक्यानें जवळचा दवणा मात्र मोडला.

असा नाश झाला तो पाहतांच त्यानें हातांत पावडे घेऊन रांगें रांगें मोठ्या जोरांनें तिच्या अंगावर फेंकलें, परंतु तें तिला नलागतां चक्रासारखें उडून खिडकीवर पडलें, तेणें करून त्या खिडकीचीं दोन भिंगे फुटलीं आणि पावडे दगडावर आपटून मोडलें. हें नुकसान होतांच रामचंद्र कुदळ आणावयास धांवला, तो तिकडे कोंबडी अगदीं दमून एके ठिकाणीं कोंपच्यास जाऊन बसली. कदाचित् तो कुदळ आणता तर त्या बापडीचीं वर्षे भरलीं असतीं.

परंतु इतक्यामध्ये तो गलबला ऐकून गोविंदराव धांवत आला. रामचंद्र आपल्या बापास पाहतांच गलबलून उभा राहिला; पण तोंडावाटे अशीं अक्षरें निघालीं कीं, पहा, तात्या, ही कशी द्वाड जात, हिनें माझे बागांत किती खराबी केली ती !

गोविंदरावानें त्याचे बोलण्याची अनास्था केल्यासारिखें करून उत्तर दिलें कीं, जर त्वां दार उघडें ठेविलें असतें तर ही खराबी कशानें झाली असती ? ती तर कोंबडी, अज्ञानच, तुझा नाश होईल हें ज्ञान तिला आहे कीं काय ? असें असतां त्या गरिबावर दांडगा-

ईनें त्वां आपलें सर्व बळ योजिलें, तुला लाज कशीरे वाटली नाहीं ? तिच्या अंगीं विचार आहे कीं काय ? तुझ्या नुकसानीसाठीं तिनें फुलझाडें उपटलीं असें नाहीं, आपल्या आहाराकरितां मात्र.

ती आपला आहार शोधित असतां जर तिनें गवताचीं मुळें उकरलीं असतीं तर तुला इतका राग येता ? तिचे गांवीं गवत आणि फुलझाडें दोन्हीं सारखींच. तूं युक्तीनें काम करतास तर इतका नाश कां होता ? पाहतां अंतीं दोष तुजकडेसच. जर तिला हळूच बाहेर हांकून लावलें असतें तर माझ्या खिडकीचा व पावड्याचा नाश झाला नसता; दोन तीन झाडांचीच काय खराबी झाली असती ती असती.

आतां तिचे वांटची तुलाच शिक्षा करावी हें योग्य. जर आतां ह्या झाडाची एक चांगली छडी काढून, जसें तूं कोंबडीचें पारिपत्य करीत होतास तसें मीं तुझें केलें तर कसें ? परंतु सर्वास राग आटोपायाचें सामर्थ्य आहे, ह्याचे खरेपणाची खात्री तुला करून दाखवितों. जरी मला राग आला आहे तरी मी आतां तुला मारीत नाहीं, परंतु तुझ्या रागामुळें जो माझे खिडकीचा नाश झाला तो मी सोसणार नाहीं. तर इतकेंच करीन कीं, तुझ्या खाऊच्या पैशांतून खिडकी नीट करावयापुर्तें काढून घेईन.

असें बापाचें बोलणें ऐकतांच रामचंद्र खजील हो-

ऊन तेथून निघून गेला, आणि ते दिवशीं पुनः बापा-
पुढें तोंड दाखविण्याचें त्यास धैर्य राहिलें नाहीं.

दुसरे दिवशीं गोविंदरावानें रामचंद्रास ह्मटलें कीं,
तुझा संतोष असला तर मजबरोबर बागांत फिरावयास
ये. नंतर रामचंद्र बापा संगतीं बागांत गेला, परंतु आ-
दले दिवशींच्या अन्यायाची जी दिलगिरी त्याचे मनां-
त होती ती त्यास लपवितां आली नाहीं. बापानें त्या-
ची ती मुद्रा पाहून विस्मयानें विचारलें कीं, मुला, तूं
असा खिन्न कां दिसतोस ? तुला खेद होण्याचें कारण
काय ?

राम० — मी खिन्न आहे ह्यांत आश्चर्य काय ? गेले म-
हिन्यापासून आपले खाऊचे पैसे, एक दमडी न
स्वर्चितां म्यां जमा करून ठेविले, आणि मनांत यो-
जिलें कीं, हे दहा रुपये जमले आहेत ह्यांची ब-
याला चांगली साडी भाऊबिजेचे दिवशीं घेईन, प-
रंतु आतां अर्धे अधिक रुपये तुमचे खिडकीकडे ख-
र्च होतील, मग तें कशानें घडणार !

गोविंद० — बहिणीस भाऊबिजे बदल साडी देणार
होतास ह्मणून तुला आनंद होता खरा, परंतु अगो-
दर खिडकीच नीट केली पाहिजे, कांकीं रागाच्या
योगानें नाश फार होत असतो, ह्मणून राग आटो-
पला पाहिजे; ह्यासाठीं ही शिक्षा तुझ्या अनुभवास
आली ह्मणजे पुनः असा रागास येणार नाहींस.

राम० — तात्या, मी आजपासून बागाचा झोंपा कब्डी

उघडा ठेवणार नाहीं; जरी कदाचित् मी चुकलों त-
री कोंबडीचें पारिपत्य करणार नाहीं.

गोविंद० — काय ? ह्या पृथ्वींत कोंबडीच का एवढी तु-
झा अपराध करणारी आहे. दुसऱ्या कोणास तुझा
नाश करितां येणार नाहीं कीं काय ?

राम० — नाहीं नाहीं, तात्या, एकदा मी पृथ्वीच्या न-
काश्याचा पट बसकरावर पसरून बाहेर गेलों, तों
इतक्यांत माझी धाकटी बहीण खोलींत आली, आ-
णि तिनें दौर्तींत लेखणी बुचकळून त्या नकाश्याव-
र बिरखुड्या ओढल्या. आतां त्यांत गुजराथ कोठें,
बंगाला कोठें, हें कांहींच समजत नाहीं काय करावें ?

गोविंद० — तर दुसऱ्या कडून आपणास असा अनर्थ
नव्हावा, ह्याविषयीं प्रथमच बंदोबस्त राखावा कीं
नाहीं ?

राम० — होय, तात्या.

गोविंद० — तुला जिवाचा कंटाळा यावा ह्मणून मी सां-
गत नाहीं, पण तुला समजावयासाठीं सांगतो कीं,
कोंबडीनें जो तुझा नाश केला त्यापेक्षां अधिक
अनर्थकारक गोष्टी ह्या आयुष्यांत तुला पुष्कळ भो-
गावयास पडतील. जसें कोंबडी तुझा नाश होईल
हें मनांत न आणितां किडे वेंचावयास लागली, तसें
लोक तुझे हित किंवा अहित हें मनांत न आणि-
तां आपलेंच सुख पाहतील.

राम० — धाकटे बहिणीचे कृत्यावरून पाहतां मला असें

वाटतें कीं, बिरखुड्या ओढण्यांत तर तिला सुख थो-
डेंच झालें असेल, परंतु तिनें तितक्याच सुखासाठीं
माझे परम उपयोगी नकाश्याचा नाश केला.

गोविंद०— तुला बाहेर जावयाचें होतें तर अगोदर
त्या पटाची घडी करून ठेवावी कीं नाहीं ?

राम०— होय, करून ठेवावयाची होती खरी.

गोविंद०— तर आतां आजपासून सावधपणें असें रा-
हावें कीं, लोकांपासून आपला कांहींच नाश न
होई. कदाचित् दैवयोगानें झाला तर मूळचा झा-
लेला नाश अधिक न होऊं देतां युक्तीनेंच तेवढा
सोसला पाहिजे.

राम०— पण कसा सोसावा ?

गोविंद०— थोडकाच असला तर कांहीं काळजी क-
रावी नलगे. फार असला तर धैर्य धरून सोसावा.
ह्याविषयींचा अनुभव, येथें तूंनि मीच आहों, कांहीं
चिंता नाहीं, ह्मणून सांगतो. भिवरावाशीं कोणत्या
रीतीनें मी वागलों ती रीत तुला सांगतो, ऐक.

राम०— तात्या त्याचें तर नांव घेऊं नका. आज दो-
न वर्षें रस्त्यांत त्याची तुमची गांठ पडली असतांही
कधीं तो तुझांकडे पाहात देखील नाहीं. उलटी
लोकांत तुमची अप्रतिष्ठा व्हावी ह्मणून टीका बरीक
करीत बसतो.

गोविंद०— तो मजशीं असा कां वागतो हें तुला कां-
हीं माहीत आहे ?

राम० - नाहीं तात्या, आणि कसें हणून विचारण्या-
चेंही अडून मला धैर्य नाहीं.

गोविंद० - त्याला माझा द्वेष करण्याचें कारण मिळून
इतकेंच कीं, चिटनविशींची असामी आमचे तीर्थ-
रूपां कडे पस्तीस वर्षे होती, त्या लिहिण्यांत मला
तीर्थरूपांनीं फार हुशार केलें, हणून ती जागा म-
ला मिळाली. त्याकाळीं भिवराव हा संभावित
गृहस्थाचा मूल एवढा मोठेपणा मात्र त्याचे अंगीं
होता, वरकड दुसरा एकही गुण सांगावयाजोगा
नव्हता. त्याचे जितके वशीले होते तितक्यांनींही
त्याविषयीं यत्न बहुत केला, परंतु सरकारानें पुरती
चौकशी करून मलाच काम सांगितलें, ह्यामुळे आ-
ह्मांवर त्याची एवढी कृपा आहे.

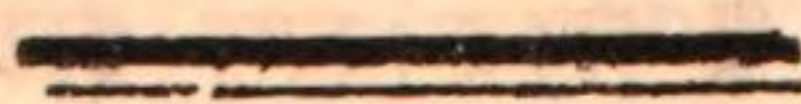
राम० - तात्या, मी तुमचे एवढा जर असतो तर मग
त्यास दाखवितों.

गोविंद० - असें नाहीं, मुला, त्याचेच मर्जीप्रमाणें
त्यास चहाडी सांगण्याची वगैरे सदरपरवानगी दि-
ली आहे. कोंबडीनें तुझा नाश केला त्यावेळेस
तुला जसें वागावयास योग्य होतें त्याप्रकारें मी
वागतों; तुझी दवण्याचीं झाडे किड्यांकरितां जशीं
कोंबडीनें उपटलीं, तसें माझी प्रतिष्ठा हाच दवणा
त्याला तो मनांतील स्पर्धेस्तव उपटतो. आतां जर
मी त्याचा सूड घेण्याकरितां झटेन, तर जसें त्वां आ-
पल्याच पायांनीं आपले पांचेचें रोंप तुडविलें, तशी

मी आपल्याच हातानें आपली प्रतिष्ठा क्षीण करीन. लवकर पारिपत्य होण्याबद्दल जसा पावड्याचा व खिडकीचा नाश झाला, तसा माझ्या सुखाचा व द्रव्याचा नाश होईल. आतां तूं नाशार्चे स्मरण धरून बागाचा झोंपा कोंबडीचें आंत जाणें न होण्याकरितां जसा लावशील, तसा मी आपला सुखभाव त्याच्या कुस्वभावाच्या लहरी मजवर न याव्या ह्मणून मध्यें आड करीन. मग जशी कोंबडी झोंप्याजवळ जाऊन चोंचा मारमारून आपणाला मात्र दुखापत करून घेईल, त्याप्रमाणें हा शत्रु माझे गंभीरपणाजवळ निंदा करतां करतां कंटाळून पश्चात्ताप पावेल. जर मी रागावलों तर लोकांचे दिसण्यांत मी केवळ ओत्सा असें येईल; ह्मणून त्यानें केलेली निंदा मी तुच्छ मानितों तेणेंकरून माझी प्रतिष्ठा तशीच राहून त्याचीच अप्रतिष्ठा होते.

राम०— आहा! तात्या, तुमचे सांगण्याप्रमाणें जर मी वागेन तर मीही दुःखांतून असाच पार पडेन.

इतकें भाषण झाल्यानंतर उभयतां पितापुत्र घरीं गेले. बापानें जो उपदेश केला तो रामचंद्राचे मनांत पक्का ठसला. पुत्रास हितोपदेश केल्यानें पुत्र तदनुरूप चालला असतां बापास जें सुख होतें, तें गोविंदरावानें अनुभविलें.

दुखणाइत सरदार.

नाटक एक अंकी.

पात्रें,

शिवाजी, सरपागै.
 तान्हाजी, सरपाग्यांचा मित्र.
 जगदीशराव, मोठा मानकरी सरदार.
 भिमाबाई, मानकऱ्याची स्त्री.
 गणपतराव, }
 हिराबाई, } मानकऱ्याचीं मुलें.
 यमुना, }

स्थळ,

मानकऱ्याचे घराजवळची आंबराई.

प्रवेश १,

गणपतराव आणि हिराबाई.

(हिराबाईजवळ आंब्यांच्या पाडांनीं भरलेली टोपली आहे. गणपतराव आपली टोपली भरलेली तिजकडे नेतो.)

गण०— काय सांगूं, ताई! वारा तर खूप चालला आहे, आतां पुष्कळ पाड सांपडतील, मग मिळणार नाहीत; मीं आणले हे घे, ठेव; लवकर घे ताई.

हिरा०— बाबाबा ! शर्थ केली; तुझी तर चुळबुळच भारी; पाड कोठें ठेवावे हें देखील मला सुचूं देत नाहीस.

गण०— यमनी टोपल्या आणावयाला गेली तिला फार वेळ झाला आहे; ती आतां येईल, तंवर तूं आपल्या साडीचे पदरांत कां ठेवीसना ?

हिरा०— वाहवारे ! बरेंच सांगतोस, ह्मणजे माझी साडी चिकानें भरावी, आणि आईनें मला रागें भरावें, असें तुझ्या मनांत आहे वाटतें ? तुझी टोपली माझे टोपलीहून मोठी आहे; ह्यासाठीं माझे पाड तूं आपल्या टोपलींत घाल, आणि माझी टोपली तूं घेऊन जा; मी येथें राखण करीत बसतें.

गण०— बरें तर, आतां मी पाड जमा करावयास जातो, तंवर यमनीही येईल.

हिरा०— हो हो, आण जा, मग अवघे पाड एके ठिकाणीं करूं ह्मणजे पुष्कळ दिसतील.

गण०— यमनीची टोपली व आपल्या टोपल्या भरल्या ह्मणजे बाकी पाड राहतील ते आपण येथेंच खाऊन जाऊं.

हिरा०— छि, नको, येथेंच खाऊं नयेत; यंदा आपण बाबा बरोबर पाड खाऊं, पुढें बाबा संगतीं आपणाला कधीं मिळतील कोण जाणे. आतां बाबा लढाईस जाणार आहे, कोण जाणे काय होईल नि काय नाही.

गण०— काय, अवघेच का लोक लढाईत मरतात, ह्म-
णून तूं असें बोलतीस ?

हिरा०— लढाईचें काम फार कठिण आहे. लढणारे
लोक फारच निर्दय असतात, तुह्मी आह्मी जशी
परस्पर एकमेकांवर ममता करितों तशी ते करिते
तर मग काय पाहिजे होतें ?

गण०— खरें ह्मणतेस, आपण काय थोडक्याशा कळी-
वरून भांडत नाही ? मी ह्मणतो कीं त्वां कळ का-
ढली, तूं ह्मणतेस कीं मीं काढली, पण आपणांतून
कोणाकडे अपराध, हें सांगावयाला फार कठिण.
तसेंच मोठमोठ्या लोकांतही होतें.

हिरा०— आपण तर भांडण झाल्यावर मातक्यान ए-
कच होतो, तसेंच त्यांनीं करावें कीं नाही ? पण
आणखी एक सांगतें. आपल्या भांडणांत जिवाला
कांहीं भय नसतें.

गण०— आपले आईबाप कज्जाचें निवारण करितात
कीं नाही ? परंतु पोरांत आणि मोठे माणसांत फार
अंतर आहे. मोठ्यांचे हातांत ढाल तरवार अस-
ल्यावर मग त्यांनीं कोणाचे आज्ञेत वागूनये, आ-
णि आपणावर कोणी जुलूम करूं लागला असतां
तो तरी उगाच कां सोसावा ?

हिरा०— तूं नित्य नित्य शिपाइगिरीच्याच गोष्टी का-
ढतोस.

गण०— वाहवा ! शिपाइगिरी तर फारच चांगली. मी-

ही शिपाईच होईन; त्वां कितीही सांगितलें तरी मी लढाईवांचून राहणार नाहीं. आमचें तर हें कसबच, ह्यावांचून आह्मीं पोट कशावर भरावें ? बापाची कमाई मला किती दिवस पुरणार आहे ? ताई, तूं रडतेस कां ? रडूनको, तुझें रडणें पाहून मलाही रडूं येतें.

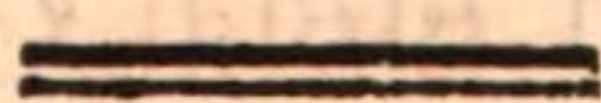
हिरा०— मी येथें एकटीच आहे, मला रडून घेऊंदे. बाबापुढें रडेन तर व्यास फार दुःख होईल, एथें रडलें तर कांही चिंता नाही.

गण०— उगी उगी, रडूं नको, डोळे पुसून कामास लाग मी टोपली भरून पाड घेऊन येतो.

हिरा०— तूं तिकडच्या बाळआंबराईत जा, इकडचे पाड मी गोळा करून आणिले.

(गणपतराव आंबराईकडे धांवतो. हिराबाई अंमळ उगीच राहून आपणार्शीं ह्मणते,)

जर मी भक्तिमान असतें तर ईश्वराची प्रार्थना करून करून बाबास राहविलें असतें. किंवा जर मी मोठी असतें, तर राजाजवळ जाऊन बाबाला घरीं राहण्याची रजा व बैठा रोजमुरा इतकें करून घेऊन आलें असतें. बैठा मुशारा खावा अशी चाकरी माझे बाबानें केली आहे.

प्रवेश २,

हिराबाई, शिवाजी, आणि तान्हाजी.

शिवा०— अहो तान्हाजी, जगदीशरावाचें तें घर ह्मणून मला लोकांनीं सांगितलें आहे, चला तिकडे, मीं त्याचे प्रतिष्ठेस योग्य अशी रजेची आज्ञा आणली आहे, ही ऐकून तो आनंदमय होईल. परंतु ही अतिसुलक्षणी मुलगी कोणाची आहे बरें ? थांबा, मी तिजसंगतीं कांहीं बोलतो; पण तुम्ही माझें मोठेपणाचें नांव घेऊं नका, हो तान्हाजी. (हिराबाईचे खांद्यावर हात ठेवून ह्मणतो,) मुली, तूं फार चपळाईनें काम करितेस.

हिरा०— कांहो रावजी, तुम्हीं मला भिवविलें ?

शिवा०— मुली, रागें भरूं नको, क्षमाकर; माझ्या मनांत तुला डचकवावें असें नव्हतें, तुझा चांगुलपणा पाहून मला आनंद झाला. बरें, हें चांगले चांगले पाड कोणासाठीं जमा करितेस ?

हिरा०— (पाडांची टोपली त्याजवळ आणिते) मज गरिबावर कृपाकरून तुम्ही ह्यांतून कांहीं पाड घ्या. येथें तबक नाही, काय करावें, असतें तर फार चांगलें होतें. आंबे त्यांत घालून म्यां दिले असतें. (शिवाजी तान्हाजी त्यांतून एक एक पाड घेतात.)

शिवा०— वाहवा ! असा गोड आणि बिनरेष पाड आजपावेतो कधीं खाण्यांत आला नव्हता. मुली,

आह्मांस हे पाड विकत देशील ?

हिरा०— नाही, नाही, रावजी, तुम्हीं कितीही रुपये दिले तरी मी विकत देणार नाही.

शिवा०— खरेंच, हे तुझ्या टोपलीत आहेत ह्मणून ह्यांचें मोलच नाही, खरें.

हिरा०— असें नव्हे, महाराज ! हे मीं आपले बापा-
साठीं जमा केले आहेत; मीं आपल्यासाठीं केले असते तर तुह्यांस फुकटच देतें. (हिराबाई डोळे पुशीत पुशीत बोलते.) यंदा बाबानें अझून पाड खाल्ले नाहीत; आतां तर काय शेवटलेंच खाणें आहे.

शिवा०— काय ? त्याचे जिवासांड दुखणें आहे ह्मणून तूं असें बोलतेस कीं काय, मुली ?

तान्हा०— त्याचें दुखणें पाडावरचे वासनेचेंच असेल असें वाटतें.

हिरा०— ते कांहीं दुखण्यास पडले नाहीत; मार्गे हिवाळ्यात बरीक त्यांस संधिवायु झाला होता, त्याची कसर अझून तशीच राहिली आहे. दुखणार्हत असोत किंवा नसोत, पण उद्यां त्यांना येथून जाणें अवश्य आलें आहे.

शिवा०— जाण्याची इतकी जरूरी त्यांस काय ह्मणून पडली ?

हिरा०— त्यांची पागा उद्यां इकडून जाणार आहे तिजबरोबर त्यांस जाणें प्राप्त आहे.

शिवा०— त्यांची पागा ?

हिरा०— होय, त्यांची, ह्मणजे शिवाजीची पागा, ती हिंदुस्थानाकडे मोहिमेवर जाणार आहे, तीत माझा बाप असतो.

शिवा०— (एकीकडे होऊन तान्हाजीस ह्मणतो.) ग-
ड्या, ही जगदीशरावाची मुलगी दिसते.

हिरा०— (तें बोलणें ऐकून ह्मणते.) होय, तोच माझा बाप; त्यास तुम्ही ओळखतां ?

शिवा०— तो तर आमचे सोबतीचा सरदार; आम्ही त्यास ओळखतो.

हिरा०— पागा येऊन पोहोचली का ? आतां ह्यागांवीं मुकाम न होतां आजच पुढें जाईल ?

शिवा०— आज कांहीं पागा येत नाही; उद्यां येईल. आम्ही मात्र पुढें आलों. (तान्हाजीस डोळा घालून ह्मणतो.) आमचे घोड्याचा नाल पडला आहे ह्मणून नालबंदी होई तोंपर्यंत ह्या आंब्याचे छायेखालीं बसावें ह्मणून आलों होतो, पण आतां नालबंदी झाली असेल, गंगाखेडाकडे जावयाची वाट हीच असेल नव्हे ?

हिरा०— नाहीं नाहीं, रावजी, ती वाट रानांत जावयाची आहे.

शिवा०— हा गांव तुझ्या बापाच्या जहागिरीचा आहे ना ?

हिरा०— आह्मां गरिबांला एवढा मोठा गांव जहागिरी-
चा कोठचा ! एवढा असता तर मग काय पाहिजे
होतें; बाबाची एवढी आंबराई मात्र; आणखी मि-
राशी जमीन, बागाईत जिराईत मिळून, चार चाहूर
आहे; आमचा बाबा पागे बरोबर नसला ह्मणजे
नेहमीं एथेंच राहतो.

शिवा०— बरें बरें, हिंवाळ्यांत तो का दुखणेकरी प-
डला होता !

हिरा०— काय सांगावें रावसाहेब ! त्याच्यानें हातपाय
देखील हालवत नव्हते, आणि फार दिवस झाले
त्याचे कपाळावर एक जखम लागली होती, ती
पुनः फुटली, ती देवानें कांहींशी बरी केली तों मा-
तक्यान् त्याला लढाईस जाणें आलें.

शिवा०— रोग्यास कोणी लढाईस नेत नाहीं, असें
आहे तर त्यानें रजा मागावी कीं नाहीं !

हिरा०— बाबास नसमजूं देतां माझे आईनें रजेविषयीं
विनंतीपत्र राजास पाठविलें आहे, पण त्याचें उत्तर
अझून आलें नाहीं; मग काय राजास खरें वाटलें
नाहीं, किंवा शिवाजी सरपागे ह्यांनींच मधें पत्र दा-
बून ठेविलें, कसें काय असेल तें असो.

शिवा०— चांगले सरदारास कामाचेसमयीं रजा दे-
ण्याचा संतोष शिवाजीचे मनांत नसेल, असें कांहीं
कारण असलें तर कोणास कळे.

हिरा०— रावसाहेब, तुह्यांस आईबाप आहेत !

शिवा०— आहेत, मुली.

हिरा०— तर तुझी आईबापांस सोडून आलां तेव्हां ते तुझांकरितां भारी रडले असतील. त्यांनीं तुझांस कसें येऊं दिले ! माझा वडील भाऊ विद्या शिका-
वयास जेव्हां दुसरे गावीं जाऊं लागला, तेव्हां आम्ही उभयतां पुष्कळ रडलों. तिकडली आशा तरी होती, एथें तर हातावर शिर घेऊन जावें लागतें. त्याला ह्याला फार अंतर.

शिवा०— मुली, तूं ह्मणतेस इतकें कांहीं नाहीं; मी आईबापांस सोडून फारवेळ लढाईस गेलों आहे. ह्यामुळे तें काम आमचे आटोक्यांत पडलें आहे. मी पहिल्यानें तर बापाबरोबर लढाईस गेलों होतो.

हिरा०— जे शिपाईलोक आहेत त्यांस फारशी दया माया नसती, हें मला पुरतें माहीत आहे; पण माझा बाप कांहीं तसा नाहीं हो; त्याला दया माया पुष्कळ आहे. त्याचे मनांत तर आपली प्रतिष्ठा राहून सर्वस्व नाश जरी झाला तरी त्याची काळजी नाहीं; ह्मणूनच रजा घेण्याविषयीं त्याकडून आळस तो.

शिवा०— कां, असें कां ?

हिरा०— तो वारंवार बोलत असतो कीं, मर्दाचा लेंक लढाईचे वेळेस जर रजा मागेल तर त्याला लोक भितरा असें ह्मणतील. ह्यासाठीं त्यानें कधींही अशा प्रसंगीं रजा मागितली नाहीं, आणखी त्या-

चें ह्मणणें कीं, मी आपल्या धन्याकरितां लढाईत
मेलों तर फार चांगलें; पण ईश्वरानें मला घोड्या-
वर बसावया पुरती शक्ति मात्र द्यावी ह्मणजे झालें,
तर एखादे दिवशीं त्याचे बोलण्याप्रमाणें जर झालें,
तर मग आह्मी पोरांबाळांनीं कोणाचे तोंडाकडे
पाहार्वे ?

शिवा०— आठव नाहीं, मुली, तुला ? त्याजवर आज
पावेतों किती प्राणसंकट आलीं, पण त्या तित-
क्यांतूनही देवानें त्यास वांचविलें; आणि आतांच
कां इतक्या कल्पना तुझ्या मनांत येतात ? लढा-
ईत सर्वासच गोळ्या लागतात असें कांहीं नाहीं.

हिरा०— पण ज्यांना लागतात ते तेव्हांच ठार होतात.
त्यांतली एखादी लागली तरी पुरे, मग कसें होईल ?

शिवा०— तूं ह्मणतेस तेंही खरेंच आहे; बरें पण ती
आणखी एक मुलगी इकडे येते आहे ती कोणाची ?

हिरा०— ती माझी सख्खी बहीण, तिचें नांव विचाराल
तर यमुना.

प्रवेश ३,

तान्हाजी, शिवाजी, गणपतराव, हिराबाई,

आणि यमुना.

हिरा०— अगे यमुने ! आतां आलीसना ? एवढा वेळप-
र्यंत कोठेंगे होतीस ? कोणीं तुला खोळंबविलें होतें ?

यमु०— मला आईनें बाबा बरोबरचें फराळाचें कराव-
यास खोळंबविलें होतें.

हिरा०— तुझी टोपली कोठें आहे ?

यमु०— दोनी टोपल्या भरल्या इतक्यांत ? इतके पाड
कुठेंगे मिळविले ?

हिरा०— पहा तर (तिचे टोपलींत पाड घालिते आ-
णि दुसरे पाड वेंचावयास आपली टोपली रिकामी
करिते.)

यमु०— (हिराबाईचे कार्नीं लागते.) ताई, हे कोणगे ?

हिरा०— (हळूच सांगते.) हे शिवाजीचे पागेंतले सरदा-
र आहेत.

यमु०— हे का बाबाला घेऊन जाण्यासाठीं आले आ-
हेत ?

हिरा०— नाहीं नाहीं, ते एरवींच पुढें आले आहेत,
बाबानें हलल्याप्रमाणें पागा उद्यां इकडून जाणार
आहे.

यमु०— हे सर्व सरदारांसुद्धां तिकडेसच कां मेले न-
व्हते ? इकडे कशाला आले ?

हिरा०— अगे हळूच बोल, हे सरदार ऐकतील.

यमु०— ऐकतना कां मेले. आतां आमचे बाबाला घे-
ऊन जाऊन आमची आणि बाबाची ताडातोड क-
रितील.

शिवा०— (तान्हाजीस ह्मणतो.) ह्या मुली आतां आ-
लांला चांगलें पाहत नाहींत, आमचें वाईट इच्छि-

तातसें वाटते, नाहीं बरे ?

तान्हा०— तुम्ही आपले नांव त्यांस सांगून रजेची आज्ञा आणली आहे ती कां त्यांस कळवता ?

शिवा०— माझ्या मनांत जलदी करूनये, कांकी ह्या मुली आपले बापावर फार ममता करतात, हें पाहून मला आनंद वाटतो, ह्यासाठीं आणखी अंमळ ह्यांस बोलूं द्या.

हिरा०— गणोबा तिकडे पाड वेंचावयास गेला आहे, त्यानें मला बलाविलें होतें, पण मी एथेंच बोलण्याचे नादांत राहिलें, असो, आतां मी तिकडे जातें, यमने, तूं येथें बैस, पण ह्या सरदारांस कांहीं वेडे वांकडे बोलूं नको, हो ?

यमु०— अहा, तूं काय मला शिकवितेस कसें बोलावें तें ? तूं आपली जा.

हिरा०— रावसाहेब, तुम्हांस एथें सोडून म्यां जाऊनये, पण बहिणीस तुम्हांजवळ ठेवून मी आपले भावा बरोबर पाड वेंचावयास जातें, ह्मणजे लौकर लौकर पाडवेंचून बाबाकडे जावयास सांपडेल. आणि आज्ञा द्याल तर तुम्ही आलां हें बाबास सांगेन, ह्मणजे तो तुम्हांस पाहून फार खुशी होईल.

यमु०— पुरे पुरे, कांहीं सांगावयाला नलगे, आजचा दिवस तरी आज्ञांला बाबाशीं पोटभर बोलून घेऊंदे. हे आले ह्मणजे मग बाबा आज्ञांशीं कोठला बोलावयाला ?

हिरा०— रावसाहेब, तुम्ही हिच्या बोलण्यावर जाऊं-
नका; हिला कांहीं समजत नाही. तुम्ही हिच्या
बोलण्याची क्षमा करा. घरीं पाहुणे आले ह्मण-
जे हिला असेंच वाईट वाटत असतें.

यमु०— काय ! क्षमा करा ! कशी क्षमा ! असें मीं काय
बोललें ! पाहुणे घरीं आले ह्मणजे बाबाला आप-
णार्शीं बोलावयास फावणार नाही. मला तर आ-
ज बाबाजवळ फार गोष्टी बोलावयाच्या आहेत; हे
आले ह्मणजे मग वेळ कसा सांपडेल ! हें का त्यां-
ना ठाऊक नाही !

शिवा०— भिऊंनका, मुलींनो, तुम्ही खुशाल आपले
बाबार्शीं बोला; मी तुमचे बोलण्याचे आड येणार
नाहीं. (हिराबाई निघून जाते.)

यमु०— पण रावसाहेब, खरेंच सांगा, माझे बाबास रा-
जा बलावून नेऊन लढाईस कां पाठवितो ! मग बरें
आत्मां लेकरांस कोण संभाळील !

शिवा०— पर मुलखांत लढाईस जाणें, तेव्हां चांगले
चांगले शिपाई नेले पाहिजेत; आणखी एक, ज्या-
चें अन्न खावें त्याचे कामास प्रसंगीं जावयास नको !

यमु०— पण एव्हांच लढाई करण्याची काय गरज
आहे ! आणि जरी गरज असली तरी आमचे बा-
बास कशास नेतो ! कांकीं लढाई करून जें मुल-
खाचें हित होणार, तें घरीं राहून मुलें सुशिक्षित
केल्यानें होणार नाही कीं काय !

शिवा०— होय, मुली, होईल खरें; परंतु जर तो आपलीं दुसरीं मुलें तुजप्रमाणें तरबेत करील तर होईल.

यमु०— लोक मला फार धट मानितात, आणि ह्मणतात कीं, यमनीला ढाल तरवार भाला दिला ह्मणजे फार चांगला बारगीर दिसेल.

शिवा०— हो हो, मग तर तूं फार चांगली शिपाईगिरी करशील.

यमु०— मजजवळ ढाल तरवार असती तर मी कोणास हसूं नदेतें.

शिवा०— फार बरें, तर, ही घे माझी ढाल तरवार, आणि शिपाई हो, पाहूं.

यमु०— (शिवाजी ढाल तरवार पुढें करतो. यमुना ती नघेतां पळून दूर जाते.) अरे, नको बाबा मला.

शिवा०— अहो शिपाई बाबा, तुम्ही ढाल तरवारीला भिऊन पळतां ?

यमु०— मी भ्यावयाची नाहीं, पण तुम्ही माझे जवळ येऊंनका, जवळ आलां तर मी बाबाला हाक मारीन. माझी आरोळी ऐकतांच बाबा मजकरितां धांवून येईल.

शिवा०— मी कांहीं तुजवर बळात्कार करीत नाहीं, उगीच थट्टेनें तुजपुढें ढाल तरवार केली.

प्रवेश ४.

शिवाजी, गणपतराव, हिराबाई, आणि
यमुना.

गण०— यमुने, तूं कांगे आतां ओरडलीस ? तुझा
मोठा शब्द ऐकिला ह्मणून मी तुजसाठीं धांवून आलों.
शिवा०— तूं का बहिणीचा कैवार घेऊन तिचे वांट्या
भांडावयाला आलास ?

गण०— होय, माझे बहिणीस कोणी जर चकार श-
ब्द बोलेल, तर तो मोठा कां असेना, त्याला दो-
न गोष्टी ऐकवीन.

यमु०— मी आपली उगीच ओरडलें. तूं आलास हें-
ही बरेंच झालें. (शिवाजीकडे पाहून ह्मणते.) मा-
झ्या मनांत असें आहे कीं, राजाची अवकृपा नहो-
तां बाबास रजा मिळावी, ह्मणजे बरें. पण रावसा-
हेब, तुम्ही आह्मांला ह्याविषयीं कांहीं मसलत
सांगाल ?

हिरा०— रावसाहेब, जर तुम्ही आह्मांला मसलत द्या-
ल तर आह्मी फार उपकारी होऊं. आह्मी आप-
ल्या कातड्यांचा जोडा करून तुमचे पायांत घात-
ला तरी हा उपकार आमच्यानें फिटणार नाहीं.

गण०— (इतकावेळ शिवाजीची ढाल तरवार पोशाक
ह्यांजकडे न्याहाळून पहात होता; मग ह्मणतो.)
बाबाचें राहणें घरीं कसें होईल हें जर तुम्ही सां-

गाल तर मी आपली लाहोरी बंदूक, व सुरा, व कांसवाची ढाल, व मुलतानी कमान, तुझाला देईन.

शिवा०— ह्याची मसलत मला कांहीं सुचत नाही, सुचती तर मी तेव्हांच सांगतो.

यमु०— आझाला कांहींच का उपाय करतां येणार नाही ! आझी असें करूं कीं, पागेचे मुख्य सरदार शिवाजी उद्यां एथें आले, ह्मणजे त्यांचे पायांवर आझी सर्व लोळण घालून पडूं, आणि, तुमचे बापास मी लढाईस नेत नाहीं, असें जेव्हां ते ह्मणतील तेव्हांच उठूं, नाहीं तर कधीं उठणार नाहीं.

हिरा०— हो हो, गडे, असेंच करूं; आणि त्यांस ह्मणूं कीं, हिवाळ्यांत बाबा फार दुखणाईत होता, अझून कांहीं चांगला बरा झाला नाही, त्याला नेऊं नका, त्यावांचून आझांस कसें करमेल ! मग रावसाहेबांस आमचे डोळ्यांचीं आसवे पाहून दया येणार नाहीं कीं काय ! आणि ते आझांस पायांनीं ढकलून देतील ! तुझांस कसें वाटतें बरें ?

शिवा०— हे मुलांनो, तो तुझांस कधीं ढकलून देणार नाहीं. पण तो आतांच जर आला नसेल तर पुढें येणार नाहीं; आणि जर तो न आला, तर मग तुमच्या कल्पना तुमच्याठायीं राहतील नव्हे ! पण शिवाजीप्रमाणेंच एक मोठा मानकरी त्या पागेत शिवाजीचे हाताखालीं शिकणाऊ आहे, त्याचा

व तुमचे बापाचा घरोबा मोठा आहे.

गण०— हाताखाली शिकणाऊ ह्मणजे काय ?

शिवा०— शिवाजी बरोबर फौजेत युद्धाची कळा शि-
कावयासाठी खुशीने चालतो व लढतो. तो शिवा-
जीचा जिवलग मित्र आहे, तो जे मागेल ते शिवा-
जी मान्य करील, हे मी पक्के जाणतो.

हिरा०— रावसाहेब ! तो तुमचा मित्र आहे की काय ?

शिवा०— होय, तो माझाही जिवलग मित्र आहे.

हिरा०— तर मग तुम्ही, रावसाहेब, आम्ही तर काय,
पण ईश्वराकडे पहा, आणि त्यागृहस्थाचे हातून
कसेही करून बाबास रजा देववा, आणि बाबा
आम्ही एके जागी राहू असे करा. कदाचित् आम-
चे दैवाने तशी गोष्ट नहोई, आणि जाणेच प्राप्त
झाले, तर आमचे बाबास फार सांभाळा, बरे, रा-
वसाहेब. त्याला फारशी चाकरी पडू देऊ नका.
नजाणो एखादे वेळेस दुखण्यास पडला, किंवा ज-
खम लागली तर मग,—

यमु०— काय जखम ? रावसाहेब, आमचे बाबाला ज-
खम लागू देऊ नका, त्यावर घाय पडेपर्यंत तुम्ही
खोळंबून उगेच राहू नका; जर कोणी त्यावर ह-
त्यार उगारले तर त्याला तुम्ही भाल्याने टोचून
खाली पाडा.

शिवा०— (मनांत ह्मणतो,) आतां मला आपले नां-
व लपवावयास धीर निघत नाही. (मुलीकडे

पाहून.) मुलीं हो तुम्ही किमपि भिऊं नका बरें,
त्याचे केंसास ढक्का तो माझे प्राणास.

हिरा०— तर आमचा सर्व भरंवसा तुम्हांवरच आहे,
पण मी पुन्हां विनंती करतें कीं, जे शिकणाऊ गृ-
हस्थ आहेत त्यांजकडून रजा मागण्याविषयीं, रा-
वसाहेब, विसरूं नका बरें. मला आणखी तुम्हांशीं
फार बोलावयाचें होतें, पण आतां जातें, बाबा
आमची वाट पाहात असेल.

शिवा०— बरें तर, जा, पण मी कांहीं तुम्हांस देतो
येवढें घ्या. हिराबाई, ही मुदी तूं आपले हा-
तांत घाल. अंमळशी मोठी आहे, पण ती लहान
करतां येईल.

हिरा०— नकोबा, आई रागें भरेल; बाबा तर फार
फार रागावेल. आतां त्याचे जावयाचे वेळेस जर
तो मजवर रागावला तर मग मला फारच दुःख
होईल. मी काय करूं त्या मुदीला ?

शिवा०— कांहीं चिंता नाही; घे तूं ही मुदी, अगत्य
घेतलीच पाहिजे. जर तुमचा बाबा रागावला तर
शिकणाऊचे हातून रजा नमिळाली असतां तो पा-
गेंत येईलच, आला ह्मणजे तुमचे वरचा राग त्याचे
मनांतून मी काढून टाकीन.

हिरा०— (मुदी घेऊन ह्मणते.) रावसाहेब, मी आ-
तां घेतें, पण माझ्या बाबास जर तुम्ही रजा देव-
विली नाही, तर मी ही मुदी बाबा बरोबरच तुमची

तुझांस परत पाठवून देईन, आणि जर रजा मिळाली तर मग जेव्हां जेव्हां ही मुदी मी पाहीन तेव्हां तेव्हां तुमचे उपकार आठवीन.

यमु०— चलगे चल आतां, तुझा तर ह्या मुदीवरच भारी जीव गुंतला आहे.

शिवा०— (यमुनेस ह्मणतो.) मुली ! ही घे तूं एक मुदी. ही कांहीं फारश्या किमतीची नाही, तांब्याची मुदी, वर सोन्याचा मुलामा आहे, आणि खडा-तर खोटाच आहे. तुला माझी आठवण राहावी ह्मणून मी देतो, तूं मनामध्ये कांहीं संशय न आणितां बेलाशक घे.

यमु०— (मुदीकडे पाहून ह्मणते.) मला परीक्षा आहे; कांहीं नाहीशी नाही; खडा खरा दिसतो. आणि मुदी तर सोन्याचीच. माझा बाबा तुझांप्रमाणेंच सरदार आहे, पण त्याजवळ अशा मुद्या नाहीत. ह्मणून मला वाटतें कीं, तुझीं कोणाजवळून लुटून आणल्या असतील. आमचा बाबा तर कधीं कोणास लुटीत नाही, ह्याकरितां मला ही तुमची मुदी नको.

शिवा०— मुली, ही लुटीची नव्हे, बरें. तुझ्या मनांत ही ध्यावयाची नाही ह्मणून असें ह्मणतेस, तर लढाईमध्ये हिला मी कुठें संभाळूं ? ह्यासाठीं आतां चार दिवस ही तुजजवळ असूंदे, मी तिकडून

आलों हणजे मग मला दे. मग तर कांहीं चिंता नाही ?

यमु०— तर मग मी घेतें. गणपतराव, चला, आतां जाऊं.

गण०— मला कांहीं काम आहे ह्यांपाशीं; तुम्ही जा, मी आपला मागून येईन.

(इतक्यांत तान्हाजी बाहेर गेला होता तो माघारा येऊन शिवाजीचे हातांत कागदाचा रुमाल देतो, आणि तोंडाला पदर लावून कानाशीं लागतो.)

यमु०— काय तुमचे मनांत आपणाला आणखी एक मुदी मिळावी, हणून घुटमळतां ?

हिरा०— (हळूच हणते.) हें काय भाऊराया ! असें धनलोभ्यासारखें काय करतोस ! द्रव्याच्या आशेनें तुझें मन गुंडाळतें, हणून आत्मांबरोबर यावयाला मार्गें पुढें करितोस वाटतें !

गण०— तुमच्याच मनांत द्रव्याची आशा आहे, हणूनच असे उद्गार तोंडांतून निघतात; हें तर माझ्या गांवीं देखील नाहीं. माझें कांहीं नाजूक काम आहे, हणून मी मार्गें राहतों. तुम्ही त्याला सत्रा कल्पना काढून बोलणार.

यमु०— नाजूक काम ! काय करूं बाबाचे जाण्यामुळे माझें चित्त स्वस्थ नाहीं, नाहींतर तुमचें नाजूक काम पहावयाची मला फार हौस होती.

गण०— जर—जर—जर तूं माझी बहीण नसतीस, तर

तुला खूप बडवितों.

यमु० — बरें तर बाबा, आह्मी जातों हो. तुह्मी आपलें नाजूक काम करा काय तें. चलगे तार्ई.

प्रवेश ५

गणपतराव आणि शिवाजी.

गण० — माझे मनांत तुह्मांशीं कांहीं थोडेंसें बोलावें असें आलें आहे.

शिवा० — बरें आहे; काय तुझ्या मनांत आलें असेल तें बोल.

गण० — मघां तुह्मी ह्मणालां कीं हाताखालीं शिकणाऊ आहे ह्मणून, त्यास हाताखालीं शिकणाऊ ह्मणजे काय ?

शिवा० — कोणीएक मोठा अंमलदार असतो, त्याजवळ काम शिकावयासाठीं जो दुसरा कोणी खुशीनें राहतो त्यास शिकणाऊ असें ह्मणावें. त्याला कांहीं लढाईचे प्रसंगीं फारसा जिवाचा धोका नसतो, सरदारास बरीक सर्वांचे पुढें घोडा घालावा लागतो, आणि शिकणाऊ जमार्तीत मार्गे असतो.

गण० — असें आहे तर मग मीही हाताखालीं शिकणाऊ होईन.

शिवा० — तूं होशील खरा. परंतु शिकणाऊ जवळ पैका पुष्कळ असला पाहिजे, तुझ्या जवळ पुष्कळ

पैका असला तर सांग.

गण०— माझ्या जवळ पैका नाही, पण राजाजवळ तर पुष्कळ आहे. राजाला आपल्या शिपायांचा निर्वाह करावा लागतो की नाही?

शिवा०— नाही नाही, तसें नव्हे; चाकरीच्या शिपाया सारखें शिकणाऊस केवळ लढावें लागत नाही, त्याची खुशी, ह्मणून राजा कांहीं त्यास पैका देत नाही; ह्यासाठीं शिकणाऊस आपले पदरचा पैका खर्चावा लागतो.

गण०— असें काय ? तर मग हें फार वाईट. पण मला पोटाला अन्न तर पाहिजे बरें,— मीं बापाबद्दल चाकरी करण्या विषयीं जर राजापार्शीं विनंती केली तर कसें ?

शिवा०— मुला, हें काम फुकाचें नव्हे; तुझ्या तोंडावरचा जार अझून वाळला नाही. ह्याकामास नेहमीचा सराव पाहिजे आणि तादृश अधिकारही पाहिजे. तुला तर अझून हें कांहींच माहीत नाही.

गण०— मी लहान आहे ह्मणून माझी आज्ञा कोणी न मानील तर नमानो, पण माझ्यानें तर इतरांची मानवेल कीं नाही ? ह्यासाठीं मला तुझी बरकंदाजच करा परते.

शिवा०— मुला, फौजेच्या कुचा बरोबर तुझ्यानें पायीं चालवेल ? इतकें सामर्थ्य तुला कोठचें ?

गण०— अहो, चालवेल तंवर चालेन, नाही तर बु-

णग्यांत राहीन, किंवा दारुगोळ्याचे छकड्यावर बसेन, माझें काय ?

शिवा० — बरें, पण तुला जर बापाचे वांटचें घेतलें तर मग तुलाही जावें लागेल; मग तुझा बाप आणि तूं एके ठिकाणीं कोठून असणार ?

गण० — चिंता नाहीं; माझ्या योगानें बाबाचें राहणें ह्यातारपणीं माझ्या आईबहिणींजवळ तर होईल, पुरे, येणेंकरून मला फार आनंद होईल. माझा बाबा जसा मोठा पराक्रमी आहे, तसा मीही लौकरच होईन. मला शिपाईगिरी करण्याची फार आवड आहे; ही पहा लढाईची बखर किती चांगली आहे, व शिपाईलोकांस किती आनंद देते ती ! ही मी तुलांस बक्षीस देतो.

शिवा० — (तान्हाजीकडे संकेतानें पाहतो, कांहीं एक कल्पना मनांत आणतो.) मुला, तुझी बखर मी घेतली, पण तुला मीही एक चांगली बखर देतो, ही घेऊन तूं आपले बापाकडे जा. (रुमालांतून एक लाखोटा काढून गणपतरावाचे हातीं देतो.)

गण० — (आनंदयुक्त होऊन ह्मणतो.) बरें, ही बखर मी वाचूं आतां !

शिवा० — आतांच वाचूं नको. आह्मी येथून गेल्यावर मग वाच. (आपल्या हातानें गणपतराव ह्याचे विश्वांत लाखोटा घालतो.) ही बखर तूं गमावू नको

बरे ! तुला मी शिपाई करून बरोबर लढाईस नेईन.

गण० — (शिवाजीस रामराम करून ह्मणतो.) रावसाहेब, येवढा मजवर उपकार करा कीं, मी तुमचे पार्शी उभा राहून लढाई करीन असें करा.

शिवा० — बरे बरे; आतां आह्मी जातो (तान्हाजीस घेऊन आपण झाडाआड जातो.) पहा, कशींहीं सुलक्षणी मुलें ह्या जगदीशरावास ईश्वरानें दिलीं आहेत ! अशा मुलांस सोडून जाणें हें बापाला फार अवघड आहे, पण आतां हें पत्र गणपतरावानें व्यास दाखविलें ह्मणजे तो फार समाधान पावेल. बरे, पण हा मुलगा आतां काय करतो आहे तें पाहूंया बरे.

गण० — (खिशांतून कागद काढून पाहतो.) अहाहा ही बखर कशी ! ह्यावर मोहर आहे ! असो, असली ह्मणून काय चिंता ! ह्यांत काय आहे तें पाहावें बरे. (लाखोटा उलगडून पहातो.) हा तर हुंडीचा कागद दिसतो, रावसाहेबांनीं माझी थट्टा केली. (आंबराईतून निघून बाहेर जातो.)

प्रवेश ६.

जगदीशराव, गणपतराव, हिराबाई,
आणि यमुना.

जग० — गणोबा, सरपागे आतां कोठें आहेत ?

गण० — तुमचे सरपागे काळे किंवा गोरे मला ठाऊक
नाहींत.

हिरा० — ज्यांनीं मला मुदी दिली तेच सरपागे, असें
बाबा ह्मणतात; त्यांचून अशी देणगी कोण देणार
आहे ?

गण० — असें काय ? मीं तर, मीं कांहीं त्यास ओळ-
खलें नाहीं; आतां काय करावें मी केवळ मूर्ख
होय.

जग० — तेच असतील, ही त्यांचीच मुदी, म्यां ओळ-
खिली; पहा मीं त्यांची भेट देखील घेतली नाहीं;
काय सांगावें, मला फार वाईट वाटतें. असो, मी
उद्यां शिवाजीस भेटेन.

यमु० — बाबा, ते गेले इतक्यानें मला आतां बरें वा-
टतें; आतां आह्मी पाहिजे तसें आजचा दिवस तु-
झ्याशीं बोलूं. ते आले असते तर मग कुठचें बो-
लणें आणि कुठचें चालणें ?

जग० — मुलांनो तुम्ही असा धीर कां सोडला ? थोड-
क्याच दिवसांत सल्ला होईल अशी बोलवा आहे;
सल्ला होतांच मी निघून घरीं येईन, मग तुम्हांस

सोडून कोठें जाणार नाही.

हिरा०— ते सरपागे जर तुझांस घरीं राहावयाची आज्ञा देतील तर त्यांनीं दिलेली मुदी हीच त्यांस मी नजर करीन.

यमु०— तर मग मीही मोठ्या हर्षानें त्यांची मुदी त्यांस देदन.

गण०— बाबा, ही पहा त्यांनीं मला कशी बखर दिली आहे ती.

जग०— पाहूं,— अरे पाहूं ! ही तर राजाची मुद्रा आहे ह्या कागदावर. (कागद उलगडून पाहतो.) ही बखर कशाची हें तर मला घरीं राहण्याविषयींचें पत्र आहे; वाहवा ! फार बरें झालें, काय सांगूं तुझांस, मुलांनो ?

मुलें०— बाबा सांगा काय झालें तें.

जग०— थांबा, मला पुतें वाचूं तर द्याल, (मुलें भोंवतालीं पाळा घालितात.) ही अशी चांगली गोष्ट खरी कोठली व्हावयाला, हें आपलें सारें स्वप्न सारिखें दिसतें.

मुलें०— बाबा, आम्ही मनामध्ये हर्ष धरितों, आणि तुम्ही आमचा हिरमोड करितां.

जग०— (मुलांस आलिंगन देऊन हसणतो.) मुलांनो, माझे राहणें झालें, बरें !

मुलें०— झालें राहणें ? अहाहा ! फारच बरें झालें. वाहवा ! वाहवा ! काय देवानें मौज केली !

जग०— मला पागे बरोबर मोहिमेवर जाण्याची तर आज्ञा नाहींच, आणि चाकरी नकरितां घरीं राहावे असेंही नाहीं. पण कांहीं दुसरेंच आहे.

मुलें०— तें काय बाबा ?

जग०— मी दुखणार्इत आहे ह्मणून राजास कोणीं सुचविलें, नकळे. परंतु राजानें माझी रीत रवेस पाहून किल्याची देख रेख मात्र करावी अशी किल्लेदारीची सनद मला दिली आहे.

गण०— बाबा, तर आतां तुम्ही किल्लेदार झालां काय ?

यमु०— बाबा, आतां तुम्ही सर्वोपेक्षां मोठे झालां ना ?

जग०— ज्या थोरांनीं मजवर येवढा उपकार केला, कीं जी सांगतां पुरे होत नाहीं, त्यांचेच द्वारां मला ही पदवी मिळाली असें वाटतें.

मुलें०— आतां आम्ही चोंहींकडे धांवून त्यांस पाहून घेऊन येतो.

प्रवेश ७

शिवाजी, जगदीशराव, गणपतराव,

हिराबाई, आणि यमुना.

(शिवाजी झाडांतून बाहेर निघतो. व जगदीशरावाकडे जातो)

जग०— (रामराम करून शिवाजीस भेटतो, आणि हातीं धरून गालीच्यावर बसवितो.) आपण परोपकाराकडे शरीर वेंचितां; आपला उपकार म्यां

जन्मपर्यंत आपली सेवा केली तरी फिटणार नाही.

हिरा०— आह्मी सर्व तुमची उपकारी झालो हें किती सांगावें ? तुमच्या पत्रानें जो आह्मांस आनंद झाला तो तोंडानें सांगवत नाही. तुम्हीं आतां नवा बाबा आह्मांस दिला असें झालें.

शिवा०— मी काय, आपला राजाच असा रुपावत ! तुमचे नांवाचा एक कागद कचेरींत आला, तेव्हां माझे मनांत आलें कीं, हें विनंतीपत्र तुमचे कुटुंबाकडून आलें असेल. असा निश्चय करून, तुमची शरीर प्रकृति अशक्त, तुम्हांस चाकरीवर दूर पाठविणें हें नीट नव्हे, असें मनांत आणून राजा जवळ रजेची गोष्ट काढिली. आणखी माझे मनांत आलें कीं, रजेपेक्षां दुसरें कांहीं काम मिळवावें; तेव्हां विनंती करून किल्लेदारीची जागा तुम्हांसाठीं मागून घेतली; आणि तुम्हांस हें वर्तमान कळवावयाकरितां मी पुढें निघून आलों. आतां तुमची भेट झाली, फार आनंद झाला.

जग०— मला हें कांहींच माहीत नाही; पण आपण तिचे पत्रास रुकार दिला ही केवढी गोष्ट ! हें केवळ सामान्य पुरुषाचें करणें नव्हे, आपण तसेच योग्य आहां, केवढा मजवर उपकार केला हा !

हिरा०— मीं तुमची मुदी घेतली, पण मला लाज वाटते, ही फार मोलाची आहे.

शिवा० — चांगली खरी, त्यांत तुझे बोटांत आहे ह्मणून तिची किंमत फारच वाढली; आणि आतां ही माझी आहे असें मला वाटत देखील नाही.

यमु० — तुझी मलाही असेंच उत्तर द्याल ह्मणून मी बोलत नाही.

गण० — रावसाहेब, बखर ह्मणून मला हा कामाचा कागद दिला, त्यास हा आपला माघारा घ्या.

शिवा० — मुला, जाणून पुसूनच हा कागद मी तुला दिला. आतां तुझा बाप जर तुला मजजवळ देईल तर मी तुला शिलेदार करून घेऊन जाईन.

जग० — आमचें हित आपण कराल तें थोडेंच आहे, ईश्वरानें आह्मांवर कृपा करून आपलें येणें इकडे घडविलें.

गण० — खरेंच मला शिलेदार करितां ? वाहवा ! तर बरें आहे.

शिवा० — होय गड्या.

गण० — मी आतां तुझां बरोबर फौजेंत येतो, लोकांस बाबाचे नांवाचा विसर पडूं देणार नाही.

जग० — आपण जशी इतकी कृपा केली तशी आतां येवढी एक विनंती सेवकाची ऐकिली पाहिजे.

शिवा० — तुमचा अभिप्राय माझे लक्षांत आला. माझे ही मनांत अगोदरच आलें आहे कीं, आजचा दिवस तुमचे येथें राहून तुमची मेजवानी घ्यावी; परंतु तुमचे यमुनाबाईचे मनास येईल तेव्हां.

यमु०— आमचा बाबा राहिला, आतां तुमची मर्जी
असेल तंवर तुम्ही आमचे येथें राहावें.

हिरा०— आतां आणीक दुसरे आंबे घ्या.

यमु०— हे आंबे मघां तुमचे येण्यानें फार कडू वाटत
होते, पण आतां फारच गोड लागतात.

बापू आणि गंगा.

रामराव ह्मणून कोणी एक गृहस्थ व त्याची बा-
यको पार्वतीबाई ह्या उभयतांनीं एक पोरका मुलगा
त्याच्या लहानपणापासून बाळगला होता; त्याचें नांव
बापू, त्यांनीं त्याचें लालन पोषण असें केलें, कीं को-
णाचें मनांत हा बाळगलेला मुलगा असें वाटूं नये,
केवळ ह्यांचेच पोटाचा असें वाटावें. त्या उभयतां स्त्री-
पुरुषांस एक मुलगी मात्र होती, दुसरें अपत्य कांहीं
नव्हतें; त्या मुलीचें नांव गंगा, ती बापूच्या बरोबर रीची
होती; त्या उभयतां मुलांची परस्पर प्रीति इतर मुलां-
पेक्षां विशेष असे.

ज्येष्ठमासीं एकेदिवशीं सुप्रभातीं बापू आणि गंगा
आपली मैत्रीण भागीरथी हीस बरोबर घेऊन बागांत
खेळावया करितां गेलीं. गंगा व भागीरथी ह्या दोघी
मुली आठ वर्षांचे आंत होत्या; त्या बागामध्यें फारवेळ
खेळून आनंद पावल्या. एकीमेकीचा हात धरून गाणें

गाते गात झाडांखालून फिरताहेत, तंव त्या दोघीज-
णींची दृष्टि, आंब्याचे झाडावर पाड होते, त्यांकडे गेली;
त्या झाडावरचे पाड अगोदरच कोणी बहुत करून ने-
ले होते, कोठें दहापांच वर राहिले होते, ते असे पिव-
ळे धमधमीत होते कीं, पाहतांच तोंडास पाणी सुटावें,
आणि कोणी हणेल कीं, पाहणारास तोडून न्यावया-
साठीं बोलाविताहेत, अशा त्या पाडांकडे त्यांचें मन वे-
धलें. बापू पुढें धांवत जाऊन त्या झाडावर चढला,
आणि त्याचे हातास जितके पाड आले तितके तोडून,
खालीं दोघी मुली साडीचा पदर पसरून उभ्या होत्या
त्यांकडे टाकिले.

तेव्हां अशी कांहीं मौज झाली कीं, त्यांतून अल-
गलेले चांगले चांगले पाड तेवढे भागीरथीचे ओटींत
पडले, तेणेंकरून ती फार हर्षित झाली आणि तिची
कांहीं दृष्टि फिरली; परंतु बापूनें जर दाटून तसें केलें
असतें तर तिची दृष्टि फिरली हें नीटच होतें, कांकीं
गांवांतील सर्व मुलांपेक्षां बापू फार सुंदर व गुणी होता,
पण तसें कांहीं झालें नाहीं. मग ते चांगले पाड भा-
गीरथी गंगास दाखवून हणते, जाऊंदे तुझे पाड घाणे-
रडे, हे पहा माझे कसे चांगले आहेत ते ! तेवेळेस
गंगास फार वाईट वाटलें, आणि खिन्न होऊन तिनें
तोंड खालीं घातलें; मग खेळणें संपे तोंपर्यंत गंगानें
मुखांतून एक चकार शब्द देखील काढला नाहीं.

मग घराजवळ गेल्यावर भागीरथी गंगास विचारून आपल्या घरीं गेली. घरांत जाण्याचे अगोदर बापूनें गंगास विचारिलें कीं, ताई, तूं अशी रुष्ट कांगे दिसतेस ? तुझा मजवर राग नसावा, भागीरथीस आंब्यांचा वांटा मिळाला ह्मणून तुझ्या मनांत वाईट वाटूनये, कांकीं, तूं पुरतें जाणतेस कीं, मी तुजवर अधिक प्रीति करितों, आणि त्या प्रीतीचें प्रमाण दाखवावयासाठीं मी झाडावरून चांगले चांगले पाड तुझ्याकडे टाकले; पण कसें झालें नकळे, सर्व चांगले पाड भागीरथीचे पदरांत पडले; त्याला माझा कांहीं उपाय आहे ? बरें, ते पाड तिच्या पदरांतून निलाजऱ्यासारखे मला घेतां येतात ? हें तूंच सांग बरें कसें तें. परंतु त्वां कांहीं येवढ्याश्या गोष्टी-वरून नेणत्या पोरान्प्रमाणें रागें भरूनये, आणि मजविषयीं तुला कधीं राग यावयाचा नाहीं हें मला पक्कें ठाऊक आहे. तुजविषयीं मी किती जीव देतो ह्याची खातरी एखादे वेळेस अवकाश सांपडेल तेव्हां करीन. मी झाडावर असतांना तुला राग आणावा असें माझे मनांत नव्हतें. गंगा ह्मणाली काय मला राग आला ? हें तुला कोणी सांगितलें ? भागीरथीचे पाड किती का बापडे चांगले असेतना, मला काय करावयाचे आहेत. आधाश्यासारखें माझें चित्त कांहीं खाण्यावर नाहीं, हें तूं जाणतोसच; त्यामुळें मला राग आला असें नाहीं; पण तिनें आपले पाड दाखवून मला हिणावलें, तें मला सोसलें नाहीं. ह्यासाठीं माझी समजी व्हावी असें जर

तुझ्या मनांत आहे तर तूं माझे पायां पडून क्षमा मागून घे, नाही तर मी तुशीं कर्झीच बोलणार नाहीं.

बापू ताळ्यानें बोलतो, पायां पडावे ! ही गोष्ट मी कदाकाळीं करणार नाहीं. मजकडून जर कांहीं अपराध झाला असता तर मग असो. परंतु अपराधावांचून पायां पडले असतां अपराध कबूल केला असें होईल. पण तुला मी एक गोष्ट खचीत सांगतो, मी कांहीं लबाड कृत्रिमी नव्हे. तुला रागें भरवावे हें माझ्या मनांत देखील नाहीं. ह्या उपर हें तुला खरें जर न भासलें तर मग तूं हा अन्याय करितेस. मग ती ह्मणाली, बरेंच किरे बोलतोस; तूं माझे ऐकत नाहीस, आणि अनादर करितोस; ह्याचें कारण मला स्पष्ट कळून येतें कीं, तुझी भागीरथीवरच फार प्रीति आहे, आणि ह्मणून तीही असें बोलली. ह्याप्रमाणें बोलून बापूकडे नपाहतां धिक्कारानें मान हालवून रागें रागें घरांत गेली.

इतक्यांत भोजनाचें सिद्ध झालें तेव्हां उभयतां भावंडें एका पंगतीस बसून भोजन करूं लागलीं; पण जेवतेवेळेस एकमेकांकडे फारच क्रोध दृष्टीनें पाहत असत. पाण्याचा तांब्या बापूचे आंगें होता ह्मणून गंगा पाणी देखील जेवण होईपर्यंत प्याली नाहीं. ही तिची चर्या बापूनें ओळखून त्यानेंही तिजकडेस पाहिलें नाहीं. तत्रापि मधून मधून चोर दृष्टीनें गंगा बापूकडे व बापू गंगाकडे पहात असत. एक वेळ उभयतांची

एक दृष्ट झाली, तेव्हां गंगा तत्क्षणींच एकीकडे पाहू लागली, हें बापूनें पाहतांच आपल्या मनांतून गंगा फारच उतरली असा भाव दाखविला. मग जेवण झाल्यावर आईनें गंगास कांहीं विचारलें, तेव्हां गंगानें बापूचे रागामुळे आईशीं कांहीं धड उत्तर केलें नाहीं, ह्मणून आईस राग येऊन तिनें गंगास बाहेर घालविलें. तेव्हां ती रडकुंडें तोंड करून रागाचे भिरीरीनें खोलींतून निघून बागाचा दरवाजा उघडा होता तिकडे गेली. मग उदास होऊन बागाचे बंगल्यांत एक लहान खोली होती तेथें जाऊन आणखी पुष्कळ रडली. मग तिचे मनांत आलें कीं, मीं व्यर्थ बापूशीं कज्जा केला. अशी ती फार पस्ताई पडली, कांकी ती कधींही रडू लागली असतां बापू तिचें समाधान अगोदर करीत असे.

जेवावयाचे खोलींत बापू होता, तो गंगा आईस राग आणून बाहेर गेली हें पाहून मनांत फार खंत करूं लागला. आईनें व बापानें त्यास उत्तम आंबे दिले होते ते बहिणीस द्यावयाचा मनसोबा करून ते आंबे खिशांत लपवावयाचा यत्न करूं लागला; त्याचे मनांत कीं, एकदा कसेंही करून कोणत्या तरी निमित्तानें बागांत जाऊन तिला आंबे द्यावे, पण तो मनसोबा आईबापांस कळूनये ह्मणून कांहीं युक्ति योजूं लागला. त्यानें ते आंबे घेऊन उगीच धुतले, खालीं ठेवले, पुन्हां हातांत घेतले, असें दहापांच वेळ केलें. तेथें ज-

वळच मंगी व चिमणी ह्मणून मांजरीचीं दोन पिलीं एकमेकांशीं खेळत होती. बापूचे मनांत कीं, आईबापांनीं ह्या पिलांकडे पाहिलें ह्मणजे आपण आंबे खिशांत लपवावे. मग ह्मणतो अगे आई, अहो रावजी, तीं पहा मांजरीचीं पोरें कशीं मौजेनें खेळताहेत ! तुह्यांस हसतां हसतां पुरे होईल, तुह्मी अंमळ मार्गे तर फिरून पहा. मग बापानें अंमळ मांजरांकडे तोंड करून, अं: त्याला काय पहावयाचें आहे असें ह्मणून लागलेंच पुन्हां इकडे तोंड फिरविलें. इतक्यांत बापू खिशांत आंबे ठेवणार होता तो मातक्यान हातांत घेऊन खालीं वर पाहूं लागला. पार्वतीबाईनें तें बापूचें कसब पाहून मनांत समजली आणि आपल्या भर्त्यास दुसरेकडे पाहण्याची खूण केली, तेव्हां तो मार्गे तोंड फिरवून मांजरांकडे पाहिलेंसें करून कांहीं हांसला. बापूचे मनांत कीं, ही माझी युक्ति कोणास समजली नाहीं. आतां आपण बाहेर जाण्याचा यत्न करावा, असें मनांत आणून लटकेंच आंबे चोखून टाकल्या सारखें केलें, आणि एक आंबा आंगरख्याचे घोळांत व दुसरा अंगवस्त्रांत लपविला, इतक्यांत तीं दोघें स्त्रीपुरुषें कांहीं एकमेकांशीं बोलूं लागलीं, तंव बापूचे मनांत आलें कीं, बाहेर जाण्याला आतां ही सवड बरी आहे, मग मांजरांचे मार्गे धांवून कांहीं दांडगाई व गलबा करूं लागला, तेव्हां आईनें ह्मटलें, कांरे, आमचे बोलण्यांत गलबा मांडला आहेस, जा येथून बाहेर. तेव्हां

असें व्हावें हें बापूचे मनांत अगोदरच होतें, मग कांहीं हिरमुसल्या सारखें करून मांजरांचे मार्गे धरावयासाठीं ह्मणून धांवला. धांवतां धांवतां चपळाईनें एक आंबा खिशांत व दुसरा पागोळ्यांत लपविला, तीं मांजरीचीं पोरेंहि बागाकडेसच पळालीं. हाही धूम ठोकून त्यांचे मार्गे जाऊं लागला.

आई ह्मणाली, बापू, तूं कुठेरे जातोस ? तेव्हां तो उभा राहून उत्तर देतो, मी बागांत फिरावयास जातो; मग ती ह्मणाली, कांहीं काम नाहीं तिकडे जाण्याचें; अशीं अक्षरें तिच्या तोंडांतून निघतांच बापूनें किलवाणी तोंड करून ह्मटलें, आई, मी तुझ्या पायां पडतो, मला अंमळ बागांत जाऊंदे; मी कांहीं दांडगाई करणार नाहीं; मग आई बोलली, बरें तर जा.

मग बापूचा आनंद किती ह्मणून सांगावा ! लागलीच धांव मारली, तंव पाय आडखळून पडला, पण दैवयोगानें आंब्यांस किंवा हातपायांस कांहीं धक्का लागला नाहीं, ह्मणून मग तत्क्षणींच उठून बागांत गेला, आणि सर्व ठिकाणें सोधलीं, मग बंगल्यांत गेला तो तेथें गंगा त्याचे दृष्टीस पडली. मग पहातो तो अति खिन्न होऊन डोळ्यांतून अश्रुपात ढाळिती आहे. तिनें बापूस दुखविलें व आईही रागे भरली ह्मणून तिची वृत्ति केवळ उदास झाली होती.

बापू तिला नमून बोलला, माझे आई, आतां तुझी माझी गडी असावी ! तूं मजवर रागे भरूं नको;

माझे मनांत तुला राग आणावा असें जर असतें, तर मी क्षमा मागितली असती; परंतु जर तूं क्षमा मजपार्शी मागशील तर मी तुजपार्शी मागेन. आतां तुझी माझी पहिल्यासारखी मैत्री होऊंदे; हे घे इरसाल आंबे मीं तुजसाठीं आणले आहेत; तूं एथें होतीस ह्मणून मला हे गोड लागले नाहींत. असें ऐकतांच गंगा त्याचे खांद्यावर डोकें ठेवून रडत रडत ह्मणाली, तूं मजवर लहानपणापासून माया करितोस, हें मला पुरतें आठवतें. मातक्यान स्फुंदून स्फुंदून ह्मणते, माझे सख्या, बापू राया, मी कांहीं आंब्यांकरितां रागें भरलें नाहीं; तूं असें मनांत आणूं नको, पण त्या द्वाड भागीरथीनें मजशीं चढून गोष्ट सांगितली, ह्मणून मला राग आला. पण तो राग आतां माझा गेला; हा माझा अन्याय तूं मनावर घेऊंनको. असें बोलतांबोलतां बापूचे खांद्यावरचें असूं आपल्या साडीचे पदरानें पुसून ह्मणाली, तुला कधीं बधीं चिडवावें असें मला आवडतें खरें, पण आतां हे तुझे आंबे तूंच खा, मी खाणार नाहीं.

बापू ह्मणाला, बरें बाई, तुझ्या मनास येईल ति-तकें तूं मला चिडीव, पण मी दुसऱ्या कोणाला चिडवूं देणार नाहीं. पण तूं आंबे कां घेत नाहींस ? तुजवांचून माझ्यानें हे आंबे कसे खाववतील ? हें मीं पहिल्यानें तुला सांगितलें, आणि आतां ही सांगतो, मी कधीं लबाड बोलावयाचा नाहीं; माझी प्रकृति तुला माहीत आहेच. गंगानें उत्तर केलें कीं, हे आंबे मला नकोत;

ह्यांनींच इतका राग आणला; असें ह्मणून तिनें ते आंबे तिरस्कारानें रस्त्यावर फेंकून दिले, आणि ह्मणाली, बापूराया आपण गडी झालों, पण मी आतां आईकडे कशी जाऊं ? आईकडे जाणें घडतें तर मौज असती. मग बापू ह्मणाला, थांब, हा मी आईकडे जाऊन तिची रजा घेऊन येतो. असें बोलून धांवत जातां जातां ह्मणतो, तूं तिजवर रागें भरलीस ह्याचें कारण मीच, कांकीं मीं प्रथम तुला रागें भरविलें होतें, हें मी आईला सांगतों. इतका शब्द बोलतां बोलतां लांब गेला.

मग तो आईजवळ जातांच आईनें त्या मुलांचा मनोरथ तत्क्षणीं सिद्धीस जाऊं दिला. अशा त्या दोन मित्रांचें मित्रत्व पाहून कोणी सुशील सद्गुणावर दृष्टि देऊन दुसऱ्याचा दुर्गुण मनांत आणणार नाहीं.

करनकरी स्वभावाचें वर्णन.

जनाबाई आणि तिची कन्या मनी

मनी— नाहीं आई, परकरापेक्षां कांचोळीच अगोदर शिवावी असें मला वाटतें.

जना०— अगे, अगोदर एवढा परकराचा चीण शीव; मग पाहिजे तर कांचोळी शिवावयास लाग. तुझ्या चुलत बहिणीला परकरच आवडतो, ह्यासाठीं आधीं तेवढा तो तयार कर, मग दुसरें काम हातीं घे.

मनी— तें नाहीं मी करावयाची; अगोदर कांचोळीच शिवीन, ती तिला आवडते.

जना०— अगे, कांचोळी अझून बेतली देखील नाहीं; शिवतेस काय? परकराचा चीण राहिला आहे, तेवढा शीव, ह्मणजे काम झालें. तुझे चुलत बहिणीचा आज वाढवीस आहे, ह्या करितां तिला तूं परकर शिवूनदे; कांचोळी मी आपल्या जवळची देतें. तिला कांहीं द्यावयास नेल्यावांचून त्वांतिजकडे जाऊंनये, असें मी ह्मणतें.

मनी— आई, तूं ह्मणतेस तें खरेंच आहे; पण मला वाटतें कीं कांचोळी इतक्यांत बोलतां बोलतांतयार होईल.

जना०— मुलीं, ह्या कामाचा विचार अगोदर कर, तुला ठावकें आहे कीं तुझी भावशी व भावजय मागला प्रहर दिवस राहतां तिकडे जाणार आहेत ? तुझा जर परकर झाला नाहीं तर तुला कांहीं त्या आपल्या बरोबर नेणार नाहींत.

मनी— त्या कांहीं प्रहर दिवस राहतां जाणार नाहींत, चार घटका दिवस राहतां जातील.

जना०— काय पोर हुजतखोर पहा! अगे मी इतका जीव तोडून तुला सांगतें तरीं तूं आपलें सोडीत नाहींस; हा तुझा वाईट स्वभाव कधीं जाईल आणि कधीं शुद्धीवर येतील, बाई?

मनी— पण, त्या केव्हां जाणार हें मला जर खचीत

ठाऊक असलें तर मग ?

जना०— बरें, बरें, पाहीन आतां; हातच्या कांकणास आरसा कशाला ? आरशाची गोष्ट राहूंदे. पण माझी एवढी गोष्ट ऐक; तिसरे प्रहरीं त्यां बरोबर जावयाला सिद्ध ऐस, ह्मणजे झालें.

मनी— असें काय ? तर पहा, मी कांचोळी शिवून तिसरे प्रहरींच तयार होऊन बसेन; पण एथें मला कांहीं सुचत नाहीं; मी आपली बागाच्या बंगल्यांत त जाऊन शिबीत बसतें; तेथें मला पावघटका कमीच लागेल.

जना०— कशावरून ?

मनी— तिकडे मी आपली एकटी, दुसऱ्याची गडबड नाहीं, आणि उजेडही पुष्कळ आहे.

जना०— तूं तिकडे जाण्या येण्याखालींच वेळ गमावशील; शाळू दिवस आतां भरकन निघून जाईल.

मनी— जाईनाकां मेला गेला तर; पहा मी इतक्यांत कशी शिवून तयार करतें ती एथल्यापेक्षां तेथें माझे काम दहा वांटे अधिक लौकर होईल.

जना०— मी तुला सांगून ठेवितें, हें कांहीं शेवटास जाणार नाहीं. आणि तुझेंही जाणें होणार नाहीं; मग हाका मारशील. माझे सांगणें तूं ऐकत नाहींस पण ह्याचें फळ तुला भोगावें लागेल ही खूण गांठ बांधून ठेव.

मनी— कांहीं का होईना, मी आपली भोगीन. ही प-

हा मी आतां धांवत धांवत बागांत जातें.

मनी बागाकडे धांवत धांवत गेली. बागांत पोंहचल्यावर श्वासोश्वास टाकतां टाकतां स्वस्थ होण्यास तिला एक घटकाभर उगीच बसावें लागलें, नंतर हातांत सुई घेऊन शिवूं लगली, तों धांवल्यामुळें जो तिच्या हातां पायांस कंप झाला होता त्याचे योगानें तिला टांका देखील मारवेना; शेवटीं आणखी घटकाभर बसून जेव्हां स्वस्थ झाली तेव्हां मग शिवूं लगली. शिवतां शिवतां तें काम अधिकच वाढत चाललें असें तिला दिसूं लागलें, इतक्यांत तिची आई तेथें आली.

जना०— एथें फार चांगलें शिवणें होत असेल, झाली का कांचोळी तयार ?

मनी०— नाहीं, अझून झाली नाहीं. पण दिवस चारच घटका राहिला असें नाहीं, अझून पुष्कळ आहे.

जना०— तुझें खरेंच आहे पण, तिसरे प्रहरचा चवघडा वाजून गेला.

मनी— अझून कांहीं चवघडा वाजला नाहीं, माझे कान तिकडेसच आहेत.

जना०— तर मला कसा ऐकूं आला कोण जाणे; तुझ्या मावशीनेंही ऐकिला असावा; ती नवें लुगडें नेसून जावयास निघाली आहे, हें तूं आतां पाहशील.

मनी— आई, तूं मला उगीच भिववितीस; इतक्यांत कोठली जावयाला ती.

जना०— तुला सारेंच खोटें वाटतें. पहा ती आंगावर दागीने घालून शालजोडी पांघरते आहे; ह्या पहा तुझ्या बहिणी आल्या व भाऊ आले.

मनी— अहाग आई, आतां कसें करूं, असें पण कसें झालें ?

भाऊ— (आंत येऊन ह्मणतो.) मनुबाई, मनुबाई चलचल लवकर, मावशी तुजसाठीं खोळंबली आहे.

मनी— बाबा, अंमळसा दम खा एक क्षणभर.

भाऊ— अगे तिसरे प्रहरचा चवघडा तर वाजून गेला; मावशीनें जेवते वेळेस सांगितलें नाहीं कीं चवघडा वाजतांच जावयाचें ह्मणून ? चार घटिका दिवस राहतां तिला माघारें आलें पाहिजे, कारण कीं रामराव भाऊची बायको भेटीला येणार आहे.

जना०— कां, पाहिलें, मने ? मी तुला मघापासून हेंच सांगतेंना ?

मनी— तर मग आतां कसें करूं आई ? (मनीच्या तिघी बहिणी आंत येऊन मोठ्यानें हाका मारितात.) चलचल, लवकर ये.

मनी— होहो, पण इतकी उतावळी कां मांडली आहे ?

भाऊ— काय मने, कांचोळी अझून तयार नाहीं ? ही पहा, मीं आपले चुलत बहिणीला कशी कुंची घेतली आहे ती.

पहिलीबहिणी— मीं, पहा, तिला जरीकांठी फडकी घावयाला घेतली आहे.

दुसरीबहीण— मीं तिला खेळावया करितां सुरती बाहुल्यांचा जोड घेतला आहे. (मावशी आंत येते.)

मावशी— मने, ठाऊक नाहीं तुला मी केव्हां जाणार ती ! मी कधीं कोणाचा खोळंबा करीत नाहीं, आणि कोणासाठीं खोळंबणारही नाहीं; तुला लवकर यावयाचें असलें तर ये, नाहीं तर बैस घरीं.

मनी०— मावशी, अंमळ थांब, आतां थोडें राहिलें आहे माझे शिवणें.

मावशी०— (सर्व मुलांस बाहेर चला ह्मणते.) बरें तर मने, आह्मी जातो आतां, तूं बैस शिवीत; तुला काम आहे ह्मणून आह्मी तेथें सांगूं. (सर्व बाहेर निघून जातात.)

मनी०— (रडकुंडें तोंड करून ह्मणते.) आतां काय करूं ! फार दिवस माझे मनांत होतें कीं, मी आपले बहिणीस सर्वापेक्षां चांगली देणगी देईन, तें आज सारें व्यर्थ गेलें; मी अवघ्यांमध्ये मोठी असून घरीं राहिलें, तर मला आतां काय ह्मणतील !

जना०— मला तुझी दया येते खरी, पण तूं माझे कुठें ऐकतेस ! तूं अगोदर परकराचा चीण शिवून मग कांचोळीचे नादीं लागतीस, तर इतकें कशाला होतें. मावशी चार घटका दिवस राहतां जाणार हें जर मनांत न आणतीस, आणि इकडे येण्यांत दोन घटका व्यर्थ न घालवितीस, तर आतां तुला तोंड

खिन्न करावें लागतेंना; असो, आतां झालें तें बरेंच झालें; गेल्या गोष्टीचा खेद करून काय फळ?

मनी— पण, माझा काका व काकी मला काय ह्मणतील ? त्यांचे मनांत येईल कीं, तिनें कांहीं वाईट काम केलें असेल, ह्मणून आईनें पाठविली नाहीं; आणि ह्मणतील, तिला आमचे घरचे कार्याचें सुख नाहीं, व बहिणीचे कोड कौतुकाची हौस नाहीं.

जना०— त्यांचे मनांत असें येईल हें तुला वाटलें नापर ?

मनी— आई, आतां आणखी तूं मला शब्दांच्या फांसण्या मारूं नको.

जना०— मने, मी कांहीं तुला लावून बोलत नाहीं; तूं गेली नाहींस ह्मणून मला देखील वाईट वाटतें; पण काय करूं ? असो, तुझें समाधान व्हावयाजोगी मला कांहीं युक्ति सुचली आहे.

मनी— तर बरें आहे आई, मी ही इतक्यांत कांचोळी शिवून तयार करितें, तूंनि मी तशी मागून जाऊं; माझी कांचोळी पाहून काका काकी फार आनंद पावतील, आणि ह्मणतील कीं, ही ह्याच कामांत होती ह्मणून हिला इतका उशीर लागला; तर आई, तूं बासनांतून नवें लुगडें काढतीस तंव मी इतक्यांत कांचोळी तयार करितें.

जना०— मी नाहीं जावयाची; निलाजऱ्या सारखें मागून जाणें फार वाईट आहे. हा तुझा करनकरी

स्वभाव तुझ्या मावशीला आवडला नाही, हणून ती तुला टाकून गेली; पण आतां माझें ऐक; तिकडे जाण्यांत जें तुला सुख मिळावयाचें तें इकडे राहिल्यानेंच अक्षयी मिलेल, अशी कांहीं युक्ति सांगतें.

मनी०— ती कोणती, आई ?

जना० अगे, युक्ति हीच कीं, आजपासून तूं हा वाईट स्वभाव टाकून दे, आपल्याच हेंक्यानें वागत जाऊं नको; आई बापांचें कांहीं ऐकत जा, कांकी त्यांना तुजपेक्षां अधिक समजतें; ह्यांत तुझे कल्याण आहे, आणि त्यांच्या सांगीप्रमाणें वागावयास कांहीं फारसें अवघड नाही; तूं शहाणी आहेस हणून तुला सांगतें.

मनी०— बरें आई, मी आजपासून तुझ्याच शिकवणीप्रमाणें वर्तन.

जना०— फार चांगलें आहे; सोमवारापावेतो हा तुझा करनकरी स्वभाव सुटला, हणजे तुला मी आपले बरोबर तुझे काकीकडे नेईन; परकर व कांचोळी तुजकडून तुझ्या बहिणीस नेसवीन; तेव्हां मग त्यांस वाटेल कीं, परकर कांचोळी तयार नव्हती हणून पोर आली नाही.

मनी०— (गहिंवरून हणते.) आहा, आई, तुझे शिकवणीची गोष्ट मी कधीं विसरणार नाही.

जना०— शाबास मने ! माझें सांगणें तुझ्या मनांत ठसलें एवढ्यानें मलाही फारच आनंद वाटतो; तूं

अशी उत्तम गुणानें वागशील तर तुझी जिकडे तिकडे वाहवा वाहवा होईल.

दोन कुतरे.

मोगऱ्या आणि गुल्या.

रामजी पाटील ह्यानें दोन वणजारी कुतरे बाळगले होते; एकाचें नांव मोगऱ्या व एकाचें नांव गुल्या. हे (उभयतां) दोन्ही कुतरे एकदाच उपजले होते. पाटील नित्य एका परळांत भाकरी घालून दोघांस बरोबरच खावयास घालीत असे, व दोघांवर सारखीच प्रीति करीत असे; परंतु थोडक्याच दिवसांनीं उभयतां कुतऱ्यांचें आचरण वेगवेगळालें दिसण्यांत येऊं लागलें. मोगऱ्या फार चांगल्या गुणांचा कुतरा निपजला आणि गुल्या फारच द्राड निघाला.

मोगऱ्याचा लाड कोणीं केला असतां त्यानें हर्षानें उड्या माराव्या, व कोणी गुल्याचा लाड करूं लागलें असतां त्याचें दुःख नमानितां त्यानें आनंदमय असावें; आणि त्या गुल्याचा लाड धनी करीत असतां त्यासमयीं जर कोणी मोगऱ्याचा लाड करूं लागलें तर त्या द्राडानें तें न सोसतां त्याचे आंगावर गुरकावें. कोणी शेजारी गृहस्थ आपला कुतरा बरोबर घेऊन रामजी पाटलाचे गुरवाड्यांत आला असतां मोगऱ्यानें

त्या कुतऱ्याचे आंगावर नजातां त्याला मिळवून घेऊन त्याशीं अंगण्यांत खेळावें; ह्यामुळे परकी कुतऱ्यास मोगऱ्याजवळ जावयास फार आनंद वाटे. गुल्यानें परकी कुतरे पाहिलें ह्मणजे अगोदर त्यांचे आंगावर भुंकावें, कदाचित् तें जवळ येऊं लागलें, तर गुरगुरावें, आणि एकदाच ख्यांव करून त्यांचे आंगावर धांवून जावें; शेवटीं त्याचे हातापायांला जाऊन डसावें. धन्यानें एखादा चांगला कुतरा पाहून त्याचे आंगावरून हात फिरविला असतां ह्या दुष्टाचें जसें घरच बुडालें असें त्याला वाटून त्यानें अतिशय रडावें.

गुल्याचे द्वाडस्वभावामुळे रामजी पाटील नेहमी त्याचा कंटाळा करी, परंतु त्यामुळे मोगऱ्यावर फारच त्याची प्रीति जडत चालली.

एके दिवशीं रामजी पाटील जेवावयाला बसला असतां त्याचे मनांत आलें कीं, ह्या दोन्ही कुतऱ्यांची परीक्षा पहावी, ह्मणून आपण जातीनें अगोदर गुल्यास जवळ बोलावून त्याचे आंगावरून हात फिरवून, येबेदा, असे ह्मणून त्यास खावयाला दिलें. त्यासमयीं मोगऱ्या दूर होता; त्याचें पायांखालीं दोन कुतरीं होतीं, पण त्याचे मनांत धन्यास कटकट होऊंनये ह्मणून तसाच दूर बसला होता. पाटलानें प्रथम गव्हांचे पोळीस तूप लावून ती गुल्याचे पुढें टाकिली, तेवेळेस मोगऱ्याचे मनांत आलें कीं, जेव्हां माझी पाळी येईल तेव्हां मलाही मिळेल, अशा समजुतीनें त्या पोळीकडे

नपाहतां उगीच बसला होता; नंतर पाटलानें त्यास बोलावून त्याचे पुढें नागलीची भाकर आठ चार दिवसांची शिळी वाळलेली होती ती टाकली. तेव्हां सद्गुणी कुतरा मनांत कांहींच खेद न आणितां संतोषानें त्याभाकरीचा स्वीकार करून खाऊं लागला; तेव्हां त्या द्वाड मत्सरी गुल्यानें पाहिलें कीं, आपल्यापेक्षां मोगऱ्याची भाकर वाईट आहे, पण आपल्या द्वाड स्वभावावर जाऊन, तो आपली सुंदर पोळी टाकून मोठ्यानें गुरगुरून त्या मोगऱ्याची भाकर ध्यावयास धांवला; तेसमयीं मोगऱ्यानें त्याशीं कांहीं खटला न करितां मुकाट्यानें त्यास ती आपली भाकर दिली.

मोगऱ्या गुल्यापेक्षां बळहीन होता असें नाहीं, त्यापेक्षां पराक्रमी होता; कांतर दोन तीन दिवसांचे अगोदर एके दिवशीं गुल्यानें बाहेरच्या कुतऱ्यांशीं भारी कलागत केली होती तेव्हां गुल्यास फाडून टाकावें अशा बेतानें त्या कुतऱ्यांनीं त्याला भुईवर पाडून त्याची अवस्था फारच कठीण केली; तेसमयीं मोगऱ्यानें मनांत द्वेष न ठेवितां सर्व कुतऱ्यांचा पराभव करून त्यांस पिटाळून लाविलें; मग त्या द्वाडास पाटलानें उचलून घरांत आणिलें, असें झालें होतें; त्यावरून पाटलाची खातरी झाली कीं, केवळ भिऊन मोगऱ्यानें आपली भाकर दिली असें नाहीं, ममतेनें दिली.

मग पाटलानें गुल्या पुढची पोळी उचलून मोग-

न्यापुढें टाकली, आणि ह्मणाला, तुझे भावानें तुजपुढ-
ची भाकर घेतली, आतां तूं त्याची ही खा; हें तुला
योग्य आहे. असे गोडशब्द ऐकून मोगन्यानें आनं-
दाची मुद्रा दाखविली; तें पाहून गुल्या त्याचे अंगावर
गुरगुरूं लागला. अशी त्याची दुष्ट वर्तणूक पाहून
पाटील बोलला, पहा, हा काय द्वेषी कुतरा द्याड आहे
तो ! रे मोगन्या, हा इतका तुझा हेवा करतो तथापि
तूं कांहीं मनास आणीत नाहीस, असा सद्गुणी तूं आ-
हेस, त्यापक्षां आजपासून तूं माझे खासगीचा कुतरा
होशील, आणि हा मळा मी तुझे स्वाधीन करून तुला
मोकळें सोडीन. तुझे भावाचे स्वाधीन चौकांतील भों-
वरकडी मात्र केली आहे; असें बोलून एक लोखं-
डाची सांखळी आणून गुल्यास कडीशीं बांधून टाकिलें,
आणि मोगन्यास मोकळें ठेविलें.

अशी मोगन्याची जर अवस्था झाली असती, तर
गुल्याला फारच हर्ष झाला असता; पण मोगन्या तसा
नव्हता, भावासाठीं त्याचें अंतःकरण फार द्रवूं लागलें;
तो वारंवार जाऊन त्याचा समाचार घेई.

धन्यापासून जें काय मोगन्यास मिळे तें त्यानें
गुल्याकडे न्यावें, आणि त्याचा संतोष व्हावा ह्मणून
शेपूट हालवून मोठ्या हर्षानें उड्या माराव्या, आणि
तें भक्ष्य त्यापुढें ठेवावें; रात्रीस त्याजपार्शीं येऊन त्या-
चें दुःख उणें व्हावें ह्मणून त्याला चाटावें, व त्याचे
आंखडलेले हातपाय मोकळे व्हावयाकरितां तितक्या-

च जाग्यांत त्याजकडून उड्या मारवाव्या.

तथापि गुल्याचा तो दुर्गुण गेला नाही; मोगऱ्याचा सत्कार त्या द्वाडानें कधींच केला नाही; मोगऱ्या जवळ आला असतां भोंकल्यावांचून बापडा कधीं उगा राहिलाच नाही; असें होतां होतां कांहींका दिवसांनीं मृत्यूनें त्याचें गाऱ्हाणें ऐकून त्यास नेलें.

हे मुलांनो, ही गोष्ट वाचून ध्यानांत आणा कीं, दुष्ट चालीनें चालणें व दुसऱ्याचा हेवा करणें ह्याचा परिणाम चांगला होत नाही; हेव्यानें व पापाचरणानें आयुष्याचा नाश मात्र होतो; अशा आचरणांत लाभाची जात देखील नाही, केवळ शरिरास दुःख दाटणी मात्र आहे; ह्यासाठीं द्वैत भावाकडे लक्ष्य न ठेवितां सर्वत्र समान दृष्टीनें आचरण करावें ह्यांत कल्याण.

दाष्ट मुलगी.

काय, तूं माझें ऐकत नाहीस ? बरें, आतां ऐकतोस कीं नाही ? जर ऐकत नाहीस तर मी कधीं तुझें तोंड पाहणार नाही; ह्याप्रमाणें उमा नामें एक दाष्ट मुलगी होती ती आपले भावास वारंवार बोलून गांजीत असे, आणि सर्वकाळ आपलें वर्चस्व त्याजवर ठेवीत असे.

तिचे मनांत माझा भाऊ जें काय करतो तें नीट करीत नाही; वारंवार चुकतो; तो मजप्रमाणें करीत नाही; मी यथा योग्य चालीनें चालतें; सर्व लोकांनीं दे-

खील माझे शाहणपणाचा कित्ता घ्यावा

भावानें कांहीं एक खेळ खेळावयाचें नांव घेतलें ह्मणजे तिनें त्या खेळाची अगदीं हेंटाळणी करून टाकावी; मग दुसरे दिवशीं तोच खेळ खेळावयास पुन्हां भावाला बोलवावें; असा तिचा हेंकड स्वभाव भावाला मानणें प्राप्त झालें. एखादे वेळेस त्यानें तिचें ह्मणणें नऐकिलें तर तिनें बोलबोलून त्याला पुरेपुरेसें करावें. कदाचित् भावानें त्रासून, तुझें बोलणें रीतीचें नाहीं, असें ह्मटलें असतां लागलेंच तिनें इंगळा सारखें लाल होऊन आदळ आपटीवर यावें; मग त्याला एखादे कोपऱ्यांत जाऊन उगीच बसावें लागे.

हा तिचा स्वभाव घालविण्याकरितां आईबापांनीं तिला फार छडिलें, तथापि गेला नाहीं; न्यांत बापापेक्षां आईनें फारच यत्न केला; ती वारंवार तिला बोध करी, अगे, तूं मुलीची जात, तुझ्या आंगीं जर असा दाष्टपणा व उद्दामपणा राहील तर तुला कोणी पायपोसा जवळ देखील उभें राहूं देणार नाहीं. नम्रपणानें सर्वांशीं राहून मृदुभाषण बोलत जावें, सर्वांपेक्षां आपण शाहणी, असें मानून उगीच आपले जागीं आढ्यता आणतिस, हें फार वाईट; ह्यांत कांहीं चांगुलपणा नाहीं; अशी शिकवणीची गोष्ट आई सांगे, पण ती तिच्या मनांत कधींच ठसली नाहीं. तिचा भाऊतर अशी तिची जाचणूक नित्य सोसतां सोसतां त्रासला; शेवटीं तिजवरची प्रीति पहिल्यापेक्षां त्याची कमी होऊं ला-

गली, तथापि तिचा कांहीं दाष्टपणा गेला नाही, दिवसें दिवस अधिकच झाला.

एके दिवशीं उमाचे आईनें एके गृहस्थास जेवावयाचें आमंत्रण करून घरीं बोलाविलें; तो गृहस्थ मोठ्या कोटींतला संभावित, परंतु मोठा कडकडीत व स्पष्ट बोलणारा होता, आणि उमाचे आईच्या मनांतील जो अर्थ त्यासारखें बोलून उमाचा कान टोंची असा होता; त्यानें ते दिवशीं उमाची ती चाल पाहिली. ती भावार्शी व आईबापांशीं फारच गर्वानें व दांडगेपणानें वागते असें पाहून तो परका पुरुष, त्या वेळेस तिची कांहीं मर्यादा ठेवावी ह्मणून, अंमळ उगाच बसला, कांहीं बोलला नाही; पण त्याचें त्याला सहन होईना; मग थोडक्या वेळानंतर तो तिचे आईस ह्मणूं लागला, तुमचे मुली सारखी जर मला मूल असती, तर फार चांगलें होतें. कांहीं एक उपाय करून म्यां तिला मोठीशी पदवी दिली असती.

मग ती ह्मणाली, तें कसें काय ? तेव्हां तो बोलूं लागला कीं, मला शिपायांची कवाईत पाहण्याचा फार छंद आहे; जेव्हां जेव्हां मला अवकाश सांपडतो तेव्हां तेव्हां मी कवाईत पहावयास जात असतो; हा मी आतां तिकडून लश्करांतूनच आलों, तेथें मी कितीएक शिपाई असे पाहिले कीं, ज्याला मिशा भल्या मोठमोठ्या व जे उंच धिप्पाड, ज्यांचें स्वरूप उग्र, ज्यांचा स्वभाव अतिक्रूर, व ज्यांचा उद्धटपणा तर फारच

होता; हणून आतां मला असें वाटतें कीं, जर तुमच्या उमा सारखी मुलगी मला असती तर लागलेंच तिच्या तोंडावर मिशा चिकटवून, विजार घालून, हातांत ढाल तरवार देऊन, त्या शिपायांचा सुभेदार तिला केलें असतें; मग ती फारच शोभती; आणि तिच्या मनास येईल तितका उद्धटपणा मिरवावयास तिला आज्ञा दिली असती.

असें त्या गृहस्थाचें बोलणें ऐकतांच उमा मनांत फारच खजील झाली; तिचें तोंड अगदीं उतरलें; शेवटीं रडूं देखील लागली, आणि तिच्या मनांत पक्कें बिंबलें कीं, हा माझा स्वभाव फारच वाईट आहे, ह्याचा परिणाम ठीक नाही, आतां चांगला स्वभाव धरावा. असा बुद्धीचा निश्चय करून त्या दिवसापासून ती मुलगी आईबापांचे शिकवणीप्रमाणें सुस्वभावानें वागूं लागली.

आईबापांचा उपदेश ऐकून तिनें अगोदरच जर आपली वाईट चाल सोडली असती, तर फार चांगलें होतें; कांतर परकी गृहस्थानें उपरोधीक भाषण केलें कीं, साडीचोळी टाकून, ढाल तरवार बांधून, पुरुषाचा वेष घेतला हणजे फार शोभा येईल, अशा भाषणापेक्षां वडिलांची शिकवणी फार चांगली होती; परंतु ती तिचे लक्षांत प्रथम आली नाही.

कोणाला ही वाईट खोड असली तर त्यानें वडिलांचे शिकवणी वरून ती सत्वर टाकून द्यावी; कारण

कीं, तो परकी गृहस्थ जसा त्या मुलीस घालून पाडून बोलला, तसे लोक आपणाला बोलतील; ह्याहून दुःख दुसरें नाहीं, त्यापेक्षां मरण बरें, ह्यासाठीं अगोदरच वडिलांची आज्ञा मानून सुख पावावें हें चांगलें; पर-
क्याचे बोलण्यापर्यंत वाट पाहूं नये.

खोंक.

काशिनाथ नामें मुलगा फार सदय, हास्यमुख, व गुणाचा होता; ज्याची वृत्ति सदा आनंदित असे. फारतर काय सांगावें, पण त्याची आकृति आणि उत्तम रीति पाहून सर्व लोकांचे मनांत त्याविषयीं प्रीति उत्पन्न व्हावी, इतके गुण त्याचे अंगीं होते; पण त्याला एक मोठी वाईट खोड होती, ती हीच कीं, स्वल्प कारणावरून त्याला मनस्वी क्रोध येई, त्यामुळे त्याचे मित्र फार खेद पावत असत.

एखादे वेळेस काशिनाथ आपल्या सोबत्यां संग-
तीं कांहीं खेळत असतां, त्यांत जर दुसरा कोणीं कां-
हीं बोलला तर त्या मुलाला असा अतिशयित राग
यावा कीं, त्यानें रक्तासारखे डोळे करून भुईवर हात
पाय आदळावे, शेवटीं वेड्या सारखें होऊन मोठ्यानें
ओरडावें देखील.

एके दिवशीं बापानें त्यास सांगितलें कीं, तूं आप-
ले बहिणी करितां कळासूत्राचा खेळ करिव; अशी

बापाची आज्ञा झाली त्यावरून तो मुलगा तमाशाचे विचारांत पडला असतां, आपले खोर्लींत फिरतां फिरतां त्याविषयींचा मनसोबा आपले मनांत करीत होता; इतक्यामध्ये त्याचा जिवलग मित्र, गोविंदा, हा कांहीं त्यास विचार विचारावयास आला. काशिनाथ तमाशाचे विचारांत निमग्न होता, ह्मणून त्यानें गोविंदाकडे पाहिलें नाहीं. गोविंदानें तीन चार वेळां काशिनाथ, काशिनाथ, ह्मणून हाका मारल्या, तरीं त्यानें पाहिलें नाहीं; तेव्हां जवळ जाऊन त्याचे आंगरख्याचा पदर ओढला. अगोदर त्याचे चित्त भ्रमामध्ये पडलेंच होतें, त्यांत आंगरख्याला हिसका बसतांच झटकन मार्गे वळला, तों त्या फिरण्यानें त्याचा धक्का गोविंदास लागून तो जिन्याच्या पायऱ्यांवरून गडबडत गडबडत खालीं आला, आणि अचेतन होऊन पडला. जिन्यांतून गडबडतेवेळेस कानशिलापार्शी पायरीचा कांठ लागून खोंक पडली; तींतून भडभडां रक्त वाहूं लागलें, श्वासोच्छ्वास बंद झाले आणि डोळे पांढरे करून मृतप्राय झाला. हा अनर्थ त्या काशिनाथानें पाहतांच त्याची बोंबडी वळली, तोंडचें पाणी पळालें, हातपाय गळाले, आणि हाय हाय अनर्थ झाला, असा मोठ्यानें शब्द करून हंबरडा फोडला. तो सद्गुणी सुकुमार मुलगा, आपल्या मित्रासाठीं प्रसंगीं प्राणही खर्चणार, त्याला आपल्या हातानें आणलेलें असें संकट प्राप्त झालें; अशी गोष्ट

आपल्याकडून घडेल ह्याची त्याला अगाही नव्हती.

इतक्यांत अशी त्या मुलाची आरड ऐकतांच त्याचा बाप गलबलून धांवून आला, आणि तत्काळ त्यानें गोविंदास उचलून त्याचे डोळ्यांस पाणी लावलें, व आंगावर शिंपडून थोडेंसें तोंडांत घातलें, आणि आंगावर थंड वारा घातला, तेणेंकरून गोविंदा अंमळ सावध झाला; नंतर कांहीं अवकाशानें शुद्धीवर आला. मग लागलेंच वैद्यास बोलावून आणून ती जखम त्याला दाखविली, तेव्हां वैद्य परीक्षा करून ह्मणाला कीं, निभावलें ह्मणून निभावलें; नाहीं तर अंमळ गहूंभर पलीकडे जर ही जखम लागली असती, तर कानशील फुटून भलतेंच झालें असतें. मग औषध पाणी करून त्या गोविंदाला त्याचे घरीं पोहोंचतें करून दिलें. तो घरीं पोहोंचतो तंव त्या मुलाचे आंगांत मनस्वी ताप भरून बरळूं लागला. अशी त्याची अवस्था झाली, त्यावेळेस हा काशिनाथ त्याचे पलंगा जवळून एक क्षणभर देखील इकडे तिकडे हालला नाहीं; लोकांनीं त्याला उदंड सांगितलें कीं, तूं जा आतां बाहेर; पण तो कोमळ हृदयाचा मुलगा, ज्याचे अंतःकरणास गोष्ट लागली, तो तेथून नाहींच हालला.

गोविंदा बरळतां बरळतां असें बोले, अरे काशिनाथा, अरे काशिनाथा माझ्या प्राणसख्या, त्वां माझी अशी अवस्था करावी काय ? त्वां असें करावयाजोगें म्यां काय केलें होतें ? कारणावांचून माझे डोक्यास

खोंक पाडली; असो, पण मला दुःख झालें ह्मणून तूंही दुःखित झाला असशील, हें योग्यच आहे, तथापि तूं दुःखित होऊं नको, मी तुला माफ करितों, आणि मी तुला रागें भरविलें ह्मणून तूंही माझे अपराधाची क्षमा कर; तुला उपद्रव द्यावा असें कांहीं माझे मनांत नव्हतें, आणि तुझ्याही मनांत नसेल, पण होणाऱ्यासारख्या गोष्टी झाल्या.

गोविंदानें काशिनाथाचा हात धरला होता, पण तापाचे झांपडीमुळें काशिनाथाकडे न पाहतां वारंवार असें बोलत असे; ते मृदुशब्द ऐकून काशिनाथाचें दुःख दुप्पट झालें. गोविंदाचे शब्द मैत्रीचे होते, परंतु ते काशिनाथाचे तद्दयास बाणांसारखे रुतले.

ईश्वर कृपेंकरून त्याचा ताप शांत होऊं लागला त्याकाळचा काशिनाथाचा आनंद काय वर्णावा ! आपल्या हातानें मित्राचा अपघात झाला असतां त्या अपघातापासून मित्र वांचला, असा जो का हर्ष त्या हर्षाचा उपभोग त्या सुकुमार मुलानें मात्र घेतला.

काशिनाथाचा आनंद जो गुप्त झाला होता तो गोविंदा चांगला बरा झाल्यावर पुनः प्रगट झाला. आपणापासून अनुचित घडलेल्या कर्माचें स्मरण धरून विचारानें क्रोध जिंकू लागला. गोविंदाला त्या अवस्थेची दुसरी कांहीं खूण राहिली नव्हती, पण तेवढा खोंकेचा वण मात्र राहिला होता. त्या वणाकडे पाहून काशिनाथ लाजिरवाणा होई. उभयतांचा स्नेह उत्त-

रोत्तर दृढ व्हावयास तोच वण कारण झाला.

पीतांबर.

सावित्री आठ वर्षांची झाली तंवपर्यंत तिला पर-
कराशिवाय दुसरें कांहीं वस्त्र मिळालें नव्हतें; अलं-
कार ह्मणावा तर तिचे पायांत सांखळ्या मात्र लहानशा
असत, पण तींहीं करूनच पाय फार सुशोभित दिसत.
बापडीची वेणी तर कधीं कोणीं घातलीच नव्हती, स-
र्वदा केंस पाठीवर मोकळे पडलेले असत. असें असतां
ती सावित्री एके दिवशीं आपल्या बरोबरीच्या मुलीं-
च्या मंडळीमध्ये खेळावयाकरितां गेली, तंव त्या मु-
ली वस्त्रालंकारांहीं करून सुशोभित पाहून तिचे म-
नांत खेद उत्पन्न झाला कीं, मी ह्यांचे बरोबरीची अ-
सून मला असें वस्त्र असे अलंकार नाहींत; तर ह्यांप्र-
माणें मला असावें. मग खेळ खेळून घरीं आल्यावर
लागलीच आईकडे जाऊन आईला ह्मणते, आई, मी
रामरावाचे मुलींकडे गेलें होतें; मला वाटतें त्यांची तुझी
ओळख असेल, त्यांतून जी का वडील मुलगी ती मजपेक्षां
धाकटी असेल, असें मला वाटतें; त्यांची वस्त्रें, त्यांचे
दागिने तुला काय सांगूं ? कोणी चिरडी कोणी पीतांबर
नेसून, आंगावर चांगलाले पुष्कळ दागिने घालून, खे-
ळावयाला आल्या होत्या; त्या फार चांगल्या दिसत

होत्या; त्यांस पाहून त्यांचे आईबापांस किती आनंद वाटत असेल ! पण ते कांहीं तुझां इतके मातबर नसतील. मी पहा कशी ती, मला धड चिरडी नाही, वस्ता नाहीत. असें काय मेलें त्या चौघां मुलींत जावें. ह्मणून मी ह्मणतें, आई, तूं मला एक पीतांबर दे, आणि त्यांच्या सारिखे वेणीपासून पायांपावेतो सर्व दागिने माझे आंगावर घाल, आणि विठ्ठलाचे बायकोस माझी वेणी घालावयाकरितां बोलावून आण. असें त्या मुलीचें भाषण ऐकून तिची आई ह्मणते, बरें आहे; अशानें जर तुला सुख होत असलें तर आतां मी तें सर्व तुला खुशानें देतें; पण, मुली, मला असें वाटतें कीं, हलक्या परकरानें जसें तुला सुख होतें तसें जड पीतांबर नेसल्यानें होणार नाही; तुज जोगता पीतांबर असता तर कधींच मीं तुला नेसविला असता; तुला परकर शोभतो तसा पीतांबर शोभणार नाही, आणि तुझी आवडही परकरापेक्षां त्यावर अधिक बसावयाची नाही. सावित्री ह्मणते, आई, असेंगे कसें ह्मणतेस ! आई ह्मणते, मुली, तें तसेंच आहे. पीतांबर नेसलीस ह्मणजे समजेल. उंच वस्त्रास डाग पडतील, किंवा चोळवटेल, ह्मणून नित्य तुला जपत जावें लागेल, हळूच बसावें, धांवतां नये, उड्या मारतां नयेत, असें होईल, मनास येईल तेव्हां बाहेर गल्लींत खेळावयाला नजातां घरांत सारा दिवस बांधून घेतल्या सारखें उगीच बसावें लागेल. परकर वरचेवर धुतां येतो, तसा पीतांबर

धुतां येणार नाहीं; आणि मोठें वस्त्र एकवेळ मळलें ह्मणजे त्याची शोभा गेली, हलकें वस्त्र पाहिजे तसें गुधडतां येतें. तूं आपली पीतांबरच जर रोज रोज गुधडूं लागलीस तर मी त्यांपेक्षां मातबर झालें ह्मणून नित्य नवा पीतांबर तुला कोठून आणून देऊं; बाई! माझ्यानें कांहीं देववणार नाहीं. सावित्री ह्मणते, आई, तूं कांहीं काळजी करूं नको, मी आपली जपून वागलें ह्मणजे झालें कीं नाहीं ! मग काय चिंता आहे ! आई ह्मणते, बरें तर; तूं ह्या गोष्टीची आठवण ठेव, ह्या हावरेपणानें मग तुला पश्चात्ताप होईल, हें मी तुला आतां सांगून ठेवितें.

हें आईचें सांगणें जरी हिताचें होतें तरी तें मनांत न घेतां दागिन्यांच्या आणि पीतांबराच्या सोसानें ती आपल्या बाळपणाच्या सुखाचे हातपाय बांधावयास प्रवर्तली. आग्राहामुळें आईनेंही तिचा मनोरथ सिद्धीस नेला. अगोदर तिचे मोकळे केंस होते ते एके ठिकाणीं बळकट आंवळून त्यांची सात पदरी वेणी घातली; त्यांजवर नग गुंफून कपाळावर बिंदी बांधली, अशी त्या केंसांची जखडबंदी करून टाकली. जेव्हां ते कुरुळ केंस मोकळे असत तेव्हां फार चांगले शोभत, परंतु त्यांची अशी अवस्था झाली. नंतर जरीकांठी, दुमजला, नारळी पदरी, असा एक पीतांबर आणून तिला नेसविला, आणि अंगुष्ठापासून मस्तकापर्यंत सर्व दागिने तिचे आंगावर घातले. त्याकाळीं तिला नेत्रसु-

ख उत्पन्न झालें खरें, परंतु त्या भारें करून तिला पा-
ऊलभर देखील चालावयास कठीण पडूं लागलें, तेणें-
करून तिची बालप्रकृति नाश पावूं लागली. तथापि
आंगी आढ्यता आणून ती आरशांत आपलें रूप वारं-
वार पाही, पण पाहतां पाहतां तिची तृप्तिच होईना,
असा तिला आनंद झाला. तिचे मनांत कीं, आज म-
जपुढें रंभा ऊर्वशी तुच्छ आहेत; आज मजप्रमाणें स्व-
रूपानें कोणी नाहीं. मग तिला वाटलें कीं, मी आतां
आपल्या मैत्रिणीं पुढें मिरवेन; त्या मला पाहून आश्चर्य
करितील. असें मनांत आणून त्यांस आपले आईकडून
बोलावून आणिलें. त्या मैत्रिणी घरीं आल्यानंतर त्यां-
पुढें ती मोठ्या संभ्रमानें इकडून तिकडे मिरवूं लागली
त्यावेळेस असें दिसून आलें कीं, सावित्री कोणी मोठ्या
श्रीमंताची मुलगी, आणि वरकड केवळ दरिद्रांच्या
पोरी. पण तें नटणें मुरडणें आणि तो आनंद शाश्वत
नव्हे, त्यांचा लौकरच नाश होऊन पुढें दुःखदायक
घडणीं घडतील, हें तिचे लक्षांत आलें नाहीं. सर्व मु-
लींनीं जवळचे आंबराईत जाण्याचा बेत केला; त्या
वेळेस तिकडे जावयाला सर्वांचे पुढें अगोदर सावित्री
आपण निघाली. सर्व मुलींनीं सावित्रीचे मनांतला
अभिप्राय जाणला कीं, आह्मांपुढें तोऱ्यानें मिरवून
आह्मांस लाजवावें असें हिच्या मनांत आहे; तर काय
चिंता आहे, आह्मीच हिला लाजवूं; आणि आह्मांला
हिनें खिन्न केलें, तर आह्मी हिला खिन्न करूं. असें

हणून गांवांजवळच करवंदीच्या जाळ्या होत्या त्यां-
 कडे त्या मुली गेल्या, आणि आंत शिरून त्यांनीं चां-
 गलीं अलगलेलीं करवंदे तोडून खाल्तीं, व मधाचे पो-
 लींतून मध काढून खाल्ला. वसंतकाळ होता हणून
 तेथें बटमोगरा, गुलाब, सोनचांपे, इत्यादि नाना प्रकार-
 चीं फुलझाडे फुललीं होती, त्यांचीं तीं फुले तोडून
 त्यांनीं कांहींच्या माळा करून गळ्यांत घातल्या, कां-
 हीं वेणीस गुंफलीं, व कांहीं हुंगावयास घेतलीं, फुल-
 झाडांवरचीं तऱ्हेतऱ्हेचीं पांखरें त्यांनीं धरून त्यांचा रं-
 ग त्यांचें रूप पाहून पुन्हां सोडून द्यावीं; आनंदानें
 उड्या माराव्या अशा त्या मुली क्रीडेमध्ये निमग्न
 झाल्या. सावित्रीला आपल्या पीतांबराकडे आणि व-
 स्तांकडेसच पाहतां पाहतां पुरे पुरे झालें; त्यापुढें तिला
 पहिले बाळपणचे खेळ तुच्छसे वाटले होते; पण त्या
 मुलींची क्रीडापाहून थोडक्याच वेळेनें तिलाही कांहीं
 क्रीडा करावयाची इच्छा झाली. तंव त्या स-
 र्व मुली तिला हणूं लागल्या, सावित्रीबाई, तुम्ही ह्या
 झाडाचे जाळींत येऊं नका, तुमचे पीतांबराचा झोळ झा-
 ढाला आडकून एखादा फाटेल, दूरच असा. हें ऐकून
 तिला धरून आणल्या सारखें उगीच दूर बसावें लाग-
 लें. त्यावेळेस तिची वस्त्रालंकारांवरची मर्जी जरा क-
 मी झाली. तिच्या खेळण्यास प्रतिबंध होऊं लागला.
 तेथून जवळच आंबराई होती. तीजमध्ये पाडाचे आंबे
 खालीं पडले आहेत, झाडांस नवी पालवी फुटली आ-

हे, कोकिला ऊंचस्वरानें शब्द करिताहेत, सुंदर रांवे मयूर इत्यादि नानाप्रकारचे पक्षी छायेमध्ये फळें खावयासाठीं आले आहेत, अशा त्या रमणीय बागांत सर्व मुली गेल्या. सावित्रीही तिकडे जावयास लागली तों साऱ्याजणी तिला ह्मणूं लागल्या कीं, सावित्री, तूं इकडे येऊं नको, इकडे चिल्हान्या फार आहेत, त्यांत तुझे पीतांबराचा सोगा गुंतेल. असें ह्मणून त्या मुलींनीं आंबराईत जाऊन पहिल्यानें पाड वेंचून खाल्ले; मग त्या मोठ्या आनंदानें सैरावैरा इकडे तिकडे धांवूं लागल्या; भुईशीं लागलेल्या मोठमोठ्या आंब्यांच्या खांद्यांवर बसून वाऱ्याचे योगानें झोंके घेत, आणि अति हर्षानें ओरडत; तो गलबला ऐकून सावित्रीचें मन त्या खेळाकडे वेधलें, परंतु पीतांबराच्या लडबडी मुळें, व दागिन्यांचे भारामुळें तिला स्वच्छंदें खेळतां येईना; त्यामुळें वस्त्रालंकारेंकरून तिला जितका आनंद झाला होता तितका जाऊन पश्चात्ताप उत्पन्न झाला, आणि ती खिन्न होऊन बसली; तेव्हां त्या सर्व मुलींत जी लहान मुलगी होती तिला सावित्रीविषयीं दया आली, आणि जवळच फळांनीं भरलेलें एक उंबराचें झाड होतें तें तिनें सावित्रीस दाखविलें; तेव्हां ती संतोषयुक्त होऊन उंबरे घ्यावयास गेली, तों तिची वेणी चिल्हारीस अडकली, ह्मणून मोठ्यानें आरोळ्या मारूं लागली. मुलींनीं ती आरोळी ऐकतांच त्या धांवून आल्या, आणि पाहतात तों तिची वेणी वर गुंतून

मान वरती अडकली आहे, पीतांबर वाऱ्याने उडून कांट्यांवर अडकला आहे; ही तिची दशापाहून त्या मुलींनी तिला त्या संकटांतून काढले. कांट्यांपासून वेणी सोडवितेवेळेस डोईचे केंसांची फार ओढाताण होऊन, ते अस्ताव्यस्त झाले. मग तिच्या वेणीची शोभा काय पहावयाची आहे ! फारच चांगली दिसू लागली.

मग सावित्री फारच कंटाळा पावून संकटांत पडली; वेणी आंवळून बांधल्यामुळे आंत जे कांटे शिरले होते ते वेंच वेंचून काढतां काढतां तिला पुरे पुरेसे झाले. प्रथम सावित्रीने आपल्या मैत्रिणी पुढे जी आढ्यता मिरविली होती ती आठवून त्या मुली सावित्रीचे समाधान नकरितां तिला हसू लागल्या, आणि थोडा आरंभिली. मग सरासरी तिचे तोंडावरून हात फिरवून तेथून जवळच एक टेंकडी होती, तिजवर एक तळें होतें, त्याचे कांठी बागांत एक मोठा बंगला होता, तो पहावयाकरितां तिकडे त्या साऱ्या मुली धांवल्या; त्यांच्या बरोबर सावित्रीही हळूहळू जाऊं लागली. हिचे पायांत मोठा सांखळ्यांचा जोड व तोरड्यांचा जोड होता, तेणेंकरून तिला पाय उचलावयास कठीण पडे; आणि चोळी अशी तंग होती कीं, श्वासोच्छ्वास टाकतांना आंगास रग लागे; वेणीच्या पट्या पाडून बुचडा घट आंवळून बांधला होता, त्यानें डोईचे व मानेचे कातडे ओढून धरले होतें; अशी जिथे

तिथें जखडबंदी झाली होती, त्यामुळें तिला त्या शृंगा-
राचा कंटाळा येऊन तिच्या मनांत आलें कीं, हें सर्व
टाकून देऊन आपला परकर नेसावा, पण ह्या मुली
मजसाठीं खोळंबणार नाहींत; कसें करावें ?

मग ती तशीच टेंकडीकडे धापा देत देत गेली. त्या
मुली भरकन टेंकडीवर चढून गेल्या, आणि त्यांनीं
तळ्याची मौज व बागांतल्या बंगल्याची मौज पाहिली.
खालचे बाजूस वळणा वळणांनीं नदी वाहत होती
तिची मौज पाहून मैदानांत इतस्ततः फिरून
विश्रांति केली. परंतु सावित्रीला त्या पीतांबराचे
व दागिन्यांचे भारानें त्या टेंकडीवर चढतां येईना, ह्म-
णून ती खालीच बसून राहिली; तेथें विचार करावया-
स तिला पुष्कळ वेळ सांपडला; तिचे मनांत पुरतें आ-
लें कीं, मी ह्या वस्त्रालंकारांचे योगानें फार श्रम पाव-
लें, आणि आजचे सुखाचे लाभास अंतरलें; तर ह्यांचा
कांहींच उपयोग नाहीं; आई ह्मणाली होती त्याचा
प्रत्यय आला. ह्या प्रकारें मनांत विचार करते आहे
तंव इतक्यांत तिच्या मैत्रिणी धांवत धांवत खाली
येऊं लागल्या. जेथें सावित्री बसली होती त्यावाटेनें
जातां जातां तिला मोठ्यानें हाका मारून ह्मणाल्या, सा-
वित्री, ऊठ, ऊठ, लौकर, हा पहा, अवकाळ्या वारा
आणि पाऊस आला; ऊठ लौकर, नाहीं तर तुझा
नवा पीतांबर भिजून त्याची घाण होईल. असें ऐक-
तांच ती घाबऱ्यां घाबऱ्यां उठून कोठें अडोशास जा-

ऊन बसावें ह्मणून धांवूं लागली, परंतु त्या पीतांबराचे योगानें तिचे जिवाची लडबड झाली, आणि तिच्या मनांत कीं ह्याला धक्का लागूनये, त्यामुळें तिला धांवतां आलें नाहीं.

अशा लडबडीनें चालत असतां तिच्या पायांतली तोरडी वारंवार टांचे खालीं येई, ती नीट वर सारावयास तिला क्षणोक्षणीं उभें राहावें लागे; वाटेंत सागरगोटीची जाळी होती तींतील एक फांदी तिच्या वेणीच्या गोंड्यास अडकली, ती सोडावयास तिला पाव घटका लागली; असे तिचे वाटेनें भारी हाल झाले. तिच्या मैत्रिणी घरीं जाऊन पोहोंचल्या, ही फारच मागे राहिली, तों तिला पावसानें गांठलें; मग तिची अवस्था काय सांगावी! पीतांबर भिजून चिंब झाला. चिखलांत पाय निसरून चारवेळ बदबदां आपटली, एकेठायीं तर रस्त्यांत पाणी जळबंब भरलें होतें, तेथें तिला वाट सांपडेना, ह्मणून एके बाजूनें उकिरड्यावरून जाऊं लागली, तों तेथेंही पाय निसरून त्या घाणींत पडली, तेणेंकरून तिचें सर्वांग दुर्गंधीनें भरलें; व त्या गर्दींत तिच्या पायांतली तोरडी चिखलांत कोठें निघून पडली कोण जाणे, आणि आंगावर जरीकांठी फडकी होती ती वाऱ्याचे झपाट्यानें उडून गेली; अशी तिला जन्माची आठवण राहावयाजोगी तिची दुर्दशा झाली; नंतर जंव तंव घरीं पोहोंचली. चिखलाचे योगानें चोळी पीतांबर तिच्या आंगास लाखोळ्या सारखा चिकटून

बसला होता, तो काढावयास फार यत्न लागला. पीतांबर तर कवडीचा माल झाला. ही अवस्था तिच्या आईने पाहून हेळणें तिला हटलें कीं, सावित्री, फडकी व पीतांबर नासावयाठीं आणखी दुसरा तुला आणून देऊं कीं काय ? हें ऐकून सावित्री फार लाजून हसाली, आई, तूं आतां मला रागें भरूं नको, मला पीतांबर नको, माझा मला परकर दे, तोच बरा आहे, मी मोठी झालें हणजे मग पीतांबर नेसेन.

मग सावित्री आपले परकराचा स्वीकार पुनः आनंदानें करून पहिल्याप्रमाणें खेळूं लागली; तिला दुःखाची अद्दल घडली तेणेंकरून सुंदर सुंदर अलंकार असावे, उंच उंच वस्त्रें असावीं, अशी जी हांव होती ती तिची अगदीं मोडली. त्यामुळे वस्त्रालंकारांची खराबी झाली होती त्याविषयीं तिचे आईचे मनांतही कांहीं राहिलें नाहीं.

जळतीं घरे.

नाटक एक अंकी.

पात्रे.

राजाराम कोणी एक गृहस्थ.

रेणुकाबाई त्याची बायको.
 परशुराम त्याचा मुलगा.
 वेणू त्याची मुलगी.
 विठोजी पाटील एक कुणबी.
 साकराऊ पाटलाची बायको.
 काळ्या. } पाटलाचीं मुलें.
 गोमाई. }
 सटव्या राजारामाचा मोतदार.

स्थळ.

गांवकुसाजवळ विठोजी पाटलाचें घर.
 त्या शहरांत तीन घरे जळतात तीं तेथून
 दिसतात.

प्रवेश. १

परशुराम आणि काळ्या.

परशु० - (घाबरा झाला आहे, तोंड अगदीं सुकून
 गेलें आहे, केंस व वस्त्रें अस्ताव्यस्त झालीं आहेत,
 श्वासोच्छ्वास टाकीत मार्गे पुढें पाहतो आहे.)
 हाय हाय ! आतां कसें होईल ! आग फारच चेतली,
 माझ्या आईबापांची, बहिणीची काय अवस्था झाली
 असेल ! अरे देवा, तूं तरी लवकर धांव, आणि त्यां-

ना वांचीव. देवा लवकर धांव, वाट पाहूं नको. आईबापांवांचून मला कोणी नाही. ते नाहीसे झाले तर मग मी काय करूं ? अगे आई, तूं कोठें आहेस ? अरे बाबा, त्वां मला एकट्याला इकडे कां पाठविलें ? अगे वेणू, तुझी काय अवस्था झाली असेल ? (अशा दुःखेंकरून त्या बाळास मूच्छा आली, सबब एका झाडापार्शीं टेंकावयास तो गेला.)

काळ्या— (झुंजुरकांच न्यहारी हातांत घेऊन घरांतून बाहेर येतो. परशुरामास नपाहतां ह्मणतो.) अरे, ही आग तर अझून विझाली नाही. बाबा उगाच कशाला वेड्यासारखा गाडा घेऊन गेला ? तो आतां केव्हां येतोय कोण जाणे. बरें आतां दिवस निघाया लागला, खिनभर वाट पहावी, आतां येईल. (झाडाजवळ बसावयासाठीं जातो आणि परशुरामास पाहतो.) हा कोणाचा मुलगा ! हा कोणा मातबराचा मुलगा दिसतो, हा ह्या वेळेस येथें कां आला बरें ? (परशुरामास.) मुला येवढ्या पहांटेस तूं येथें कां आलास ? तूं घराबाहेर कां निघालास, बाबा ?

परशु०— काय सांगूं बाबा ? मला कांहीं सुचत नाही. मी येथें कोणीकडे आलों, कीठें बसलों, हें कांहींच मला समजत नाही.

काळ्या— तूं का ह्याच गांवांत राहतोस ? आग लागली तेथें तुझें घर आहे कीं काय ?

परशु०— होय बाबा, मी त्याच आळीतला आहे, त्या गरदींतून मी कसा निघालों असेन तें देवाला ठाऊक.

काळ्या— तर काय तुझ्याच घराला आग लागली ती !

परशु०— होय बाबा, माझ्याच. जेव्हां प्रथम आग लागली तेव्हां मी दिवाणखान्यांत छपर पलंगावर निजलों होतो. मला गाढमूढ झोंप लागली होती. भाऊ आले त्यांनीं मला पलंगावरून खाली ओढलें, आणि मोताददार आला त्यानें लवकर लवकर माझ्या आंगावरचीं पांघुरणें काढलीं, आणि वाटेंत जाळाचा भडका झाला होता त्यामधून मला बाहेर काढलें.

काळ्या— अरे, अरे, फार वाईट झालें

प्रवेश २

साकराऊ, गोमाई, काळ्या आणि परशुराम.

(साकराऊ घरांतून काळ्यास हाका मारिते. काळ्याचें चित्त परशुरामाकडे लागलें आहे झणून तो ऐकत नाहीं.)

साकराऊ— (गोमाईस) कायगे, काळ्या कोठें आहे ? घरें जळतात तिकडेस घरधनी गेले आहेत, त्यांकडे तर गेला नसेलना ? ते आपले पराव्याचे खटपटींत लागले असतील, हा पोर तिकडे जाऊन काय क-

रील, काय जाणू.

गोमाई— आई, तो कांहीं तिकडे गेला नाही; कोणसा एक मुलगा बाहेर आला आहे त्यासंगे तो बोलतो आहे.

साकराऊ— (बाहेर येऊन काळ्यास बोलते.) अरे, मी तुला किती हाका मारल्या ! तुझे मन कोणीकडे गुंतले होते ? ओ कां नाही दिली ?

काळ्या— आई, मी कांहीं तुझी हाक ऐकली नाही. हा विचारा मुलगा संकटांत पडला आहे, त्या संगतीं मी बोलत होतो.

साक०— कांकां, त्यास काय झाले आहे ?

काळ्या— थोडक्यांत चुकला, नाही तर जळून मेली असता. ह्याचे घर जळत असतां त्यांतून ह्याला लोकांनीं बाहेर काढले.

साक०— आय आई, मूल भ्याले असेल, तरच अगदीं वेड्यावाणी झाले आहे. मुला, तूं त्यांतून निघून इकडे कसा आलास ?

परशु०— कसा तें काय सांगूं ? तेथें जेव्हां उभें राहावयास जागा नाहीशी झाली, तेव्हां मी लहान असतां ज्या दाईचा लळा मला भारी होता तिजकडे नेऊन पोहोचवावयास आमचे भाऊंनीं मोताददारास सांगितले; तो मला खांद्यावर घेऊन निघाला, तो आग विझवावयाला आळांत माणसे थोडी होती ह्मणून लोकांनीं त्यास अडविले, तेव्हां मला टाकून

तो तिकडे गेला; मग मी एकटा राहिलों आणि रडूं लागलों तों एके ह्यातारीनें माझा हात धरून गांवकुसाबाहेर आणलें, आणि मला ह्मणाली, तूं ह्या समोरच्या वाटेनें चल. मग मीं तिनें सांगितल्याप्रमाणें केलें आणि येथवर आलों.

साक०— तुझ्या दाईचें नांव काय, बाबा ? तुला आठवतें ?

परशु०— नाहीं नाहीं, तिचें नांव मला ठाऊक नाहीं;

पण तिच्या मुलीचें नांव गोमाई इतकें मला आठवतें.

गोमाई०— आई हा परशुराम तर नसेल ना ?

साक०— त्यासारखा दिसतो हा.

परशु०— होय होय, तोच मी.

साक०— तूं का आमच्या राजाराम भाऊंचा मुलगा ?

परशु०— होय, बाई. आतां माझी ही ओळख पटली,

ही गोमाई, हा काळ्या. (तीं परस्परें भेटतात.)

साक०— (परशुरामास मांडीवर घेऊन त्याचें तोंड

कुरवाळते, आणि नेत्रांतून आनंदाश्रु ढाळिते.) जे-

व्हां तुझ्या गल्लींत आग लागली तेव्हांपासून मी

तुजकरितां धांकांतच होतें, बरें झालें देवानें तुला

एथवर आणलें, आणि मला भेटविलें; आतां मला

आनंद झाला. तुमचे घरास कांहीं धोका लागेल

ह्मणून मीं त्यांना तुमचे घराकडेसच पाठविलें आहे;

पण गोमाई, हा परशुराम ह्मणून तुझ्या ध्यानांत

कसेंगे आलें ?

गोमाई— मी ह्याला पाहतांच अगोदर वळखलें नाहीं.

खरेंच; पण मग माझा सारा जीव त्याकडे ओढला.

म्यां ह्याला पाहिल्याला फार दिवस झाले आहेत.

परशु० — मी इतके दिवस काकाचे घरीं होतो, तेथून नुक्ता आलों, दोन तीन दिवस झाले. मी आपला तेथेंच असतो तर बरें होतें. (गर्हिवर आणून) अरे देवा, आतां माझ्या आईबापांची अवस्था कशी झाली असेल ?

साक० — तुझे गल्लींत आग लागतांच मीं त्यांना एथून पाठविलें आहे कीं, त्यांनीं ह्या प्रसंगीं कामावर पडवें. आणि असें त्यांचेही मनांत येऊन ते धांवून गेले आहेत; तूं कांहीं आईबापांविषयीं काळजी करूं नको; ते आगींत उडी घालून त्यांस जळूं न देतां बाहेर काढतील, ह्याची मला पक्की खातरी आहे. आतां तूं इतके लांब धांवत आला आहेस ह्मणून तूं भुकेला असशील, तर तोंड धुऊन कांहीं खा.

काळ्या — ही पहा, रावसाहेब, कशी गव्हांची भाकर आहे ती, ही घ्या.

परशु० — तूं अगोदर मला परशुराम ह्मणून हाक मारीत होतास, आणि आतांच कां रावसाहेब ह्मणून हाक मारतोस ?

काळ्या — बरें तर, तसेंच कां होईना ? परशुराम, माझी न्यहारी घ्या.

गोमाई — अंमळ थांबा, परशुराम, तुझाला तहानही

लागली असेल; मी दुधाची खीर करून देते.

परशु० — नाहीं नाहीं, माझे आईबाप येवढ्या संकटांत असतां माझ्यानें कसें खाववेल ? मी त्यांस डोळ्यांनीं पाहीन मग काय खावयाचें असेल तें खाईन. आतां मी त्यांकडे जातो, आणि त्यांना भेटून येतो.

साक० — बाबा, तूं अंमळ धीर धर, आणि विचार कर; तूं जाऊन काय आगीमध्ये उडी घालणार आहेस ?

परशु० — मी त्यांस आगींत सोडून आलों. मला भाऊंनीं बलेंच सटव्याचे खांद्यावर दिलें, आणि त्यास धमकावून सांगितलें कीं, जा, ह्याला येथून घेऊन. ते फार रागें भरतील ह्मणून मी भ्यालों आणि इकडे आलों; पण मला येथें चैन पडत नाहीं, आतां कांहीं का होईना पण त्यांचें तोंड तरी मी एकदा पाहून येतो.

साक० — मी तुला जाऊं देणार नाहीं. तुला लागलें वेड, चल मजसंगतीं घरांत.

परशु० — तुझाला घरदार आहे, तुझी जा; मला आतां घर नाहीं दार नाहीं

साक० — वेड्या मुला, अशी हाय हाय कां घेतली ? तुझें माझें घर वांटलें आहे कीं काय ? मीं तुला जसें दूध पाजिलें तशी आतां भाकर खाऊं घालीन, इतक्यास चुकणार नाहीं. (परशुरामास बलेंच

घरांत नेते आणि काळ्यास सांगते,) खबरदार ये-
थेंच ऐस; जर कोठें बाहेर गेलास तर मारीन, सो-
डणार नाहीं. ते आले ह्मणजे मला सांग; पण घरे
जळताहेत तिकडे पहावयास जाऊं नको हो; म्यां
तुला बजावलें आहे, आठवण ठेव.

काळ्या— (आपल्यापार्शी.) बरें बरें, माझे काय !
मी गेलों गेलों, नाहीं नाहीं. अहा, तिकडे आतां
शेकावयाला आगटी भली खाशी झाली असेल.
एथून चांगलें दिसतें. आँ ! मोठा मनोरा. पडलासें
वाटतें ! अबब, त्याखालीं तर पुष्कळ घरे दबलीं
असतील बरें.— वाहवा ! बरीच मौज झाली ! ग-
रीब बिचारें पोर ! जाऊं द्याकीं, त्याचें घर जळ-
ल्यामुळें माझे न्यहारीस उशीर झाला. (गोमाई
हातांत तांब्या घेऊन बाहेर येती.) बयाला माझी
भारी माया; बया, त्वां मजसाठीं दूध आणलें अ-
सें वाटतें.

गोमाई— काय ! तुजसाठीं दूध ! नाहीं बाबा, परश-
रामाला पाणी द्यावयाकरितां तांब्या घेऊन आलें
आहे; तो तर खीर किंवा लाडू कांहींच खात ना-
हीं; आई, आई, भाऊ, भाऊ, करीत बसला आहे,
आणि ह्मणतो कीं, मला कांहीं गोड खावयास न-
को. माझ्या तोंडाची कोरड वळली आहे, एवढेंसें
पाणी मात्र गुळणा करावयास द्या ह्मणजे झालें. ह्म-
णून मी त्याला पाणी नेऊन देतें.

काळ्या० — काय, आईबापांची खबर समजत नाहीं ह्मणून काय उपाशीं मरतो ? ही मोठी मौजच आहे तर ? आपुन तर ब्वा असें कधीं करणार नाहीं. आपहाय तो सब विशाद.

गोमाई० — तूं मला ठाऊक आहेसरे, आई जरी मेली तरी तिला तसेंच झांकून ठेवून पोटभर आदळशील मग तिला जाळायाला नेशील. मला तर, ब्वा, अंमळ आईबाप जवळ नसले, किंवा कांहीं कारणांमुळे त्यांचा थांग न लागला, तर चैन पडत नव्हतें; माझी तान्ह भूक पळून जाई, खाण्यापिण्याची आठवण देखील राहात नव्हती.

काळ्या० — घर जळो का राहो, कांहीं कां होईना; आपणाला तर ब्वा, भूक नसली तर सांगवेना; पण भूक असतां दम धरवणार नाहीं; मग कोणी मरो कीं वांचो.

गोमाई० — बरारे आहेस, पहा पहा बरें, ह्या परशराभास आईबापांविषयीं किती दुःख झालें आहे तें ! ह्या पोराकडे पाहून माझी देखील भूक पळाली.

काळ्या — तर आज तूं आपली खीर भाकर खाणार नाहींस असें वाटतें.

गोमाई० — तुझें बरेरे सारावेळ खाण्यावर चित्त. आपली खीर खाऊन आतां माझ्या खिरीवर डोळा ठेवितोस.

काळ्या — मी कांहीं तुझी खीर घ्यावी ह्मणून बोललों

नाहीं; परशराम तर खातच नाहीं, आणि तुझ्याही तोंडांत जाणार नाहीं, मग फुकटावारी उगीच कां घाण करावी ? ह्मणून म्यां ह्मटलें; ह्यांत कांहीं म्यां तुझी खीर मागितली असें झालें नाहीं. (गोमाई घरांत जाते.) भली पक्की लबाड आहे, माझी डाळच शिजूं दिली नाहीं किंही. बरें चला, आपली न्यहारी झाली, आतां आपुन गावांत जाऊन घरें जळतात त्यांची मौज पाहूं. घटकाभर तेथें उभें राहून यावें ह्मणजे झालें, कोणास कळणार नाहीं; जरी कळलें तरी माझें कोण काय करणार आहे ? आईला कळलें तर दोन शिव्या देईल, उगीच बसेल. (बागांत जावयास निघतो, मातक्यान जावें का नजावें असा मनांत विचार करीत पुढें चालतो, इतक्यांत त्याचा बाप तिकडून येतां त्याला भेटतो.)

प्रवेश ३.

विठोजी आणि काळ्या.

(विठोजी पाटील खांद्यावर मोठी संदूक घेऊन येतो.)

काळ्या— बाबा, तूं अवघ्यांचे मागनें आलास. मी तुजकडेसच येत होतो, बरी गांठ पडली.

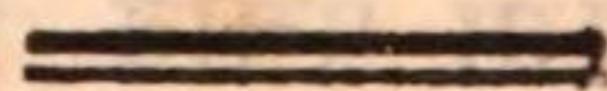
विठोजी— (परशुरामाच्या घोरांत आहे.) आपला परशराम इकडे कोठें आला आहे कायरे ?

काळ्या— हो, बाबा. त्याला आल्याला एक खिण झाला.

विठोजी— होय कायरे ? देवानें बरीच किरपा केली समदीं माणसें जिवंत निघालीं. (संदूक खाली ठे. वून तिजवर बसतो.) मी जरा इसांवा घेतों.

काळ्या— बाबा, घरांत चलकीं.

विठोजी— थांबरे, जरा दम धर, मी येथें बसलों आ-
हें, तूं तिला सांग कीं, मी आलों. (तोंडावरचा घाम पुसून मनांत ह्मणतो,) बरें झालें मी इथून जाऊन ह्यावेळेस त्यांचे उपयोगीं पडलों, जर ह्या-
वेळेस गेलों नसतों तर जनाचा थुंका माझे तोंडा-
वर पडता.

प्रवेश ४.

विठोजी, साकराऊ, गोमाई, आणि परशुराम.

साक०— (घरांतून धांवून जाते, आणि त्याची पाठ रगडते.) आज देवानें मला चुडेदान दिलें.

विठोजी— बरें पण अगोदर परशुराम कोठें आहे ?

परशु०— (घाबऱ्यां घाबऱ्यां धांवत येतो.) पाटील बाबा, तुम्ही तर एकटेच आलां, माझे आईबाप कोठें आहेत ? त्यांची काय अवस्था आहे ?

विठोजी— ते शाबूद आहेत बरें; खुशाल आहेत; तूं

कांहीं चिंता करूं नको. (तें ऐकून परशुरामाची मुखश्री टवटवती, आणि तो फारच आनंदित होतो. आणि देवाला ह्मणतो.) हे देवा, दीनदयाळा तुझी धन्य आहे, तूंच आमचा पाठराखा, तुजवांचून न आह्मांस कोणी नाही.

गोमाई— आह्मी तेव्हांचीं धरून वेड्यासारखीं झालों आहों. कीं, शेजारचे लोक आले आण हे कां अडून येत नाहीत.

विठोजी— त्यांच्या कळकळीचें तिकडे कोणी नव्हतें; मग दुसऱ्यांस काय ? आपले गेले आणि आले, मग उशीर कशास लागेल ?

साक०— पण आग विझाली ? आतां तर कोणांचीं घरे जळत नाहीत ना ?

विठोजी— छी वेडे, विझाली कशी, अडून विझाली नाही; लोकांचीं घरे भडाभड चेत घेताहेत; तू जर तेथें जाऊन पाहशील तर चंद्री गुंग होईल. कितीक लोकांच्या बायका जळाल्या, कितीकांचे दादवे जळाले. धडाधड भिती पडतात, त्यांखालीं कितीक माणसें दडपलीं; कितीक भुतासारखीं उघडीं नागडीं इकडून तिकडे हंबरडे फोडीत धांवताहेत. गाई, ह्मशी, घोडी, बकरीं हीं मोकळीं सुटून पळताहेत. असा एकच आकांत उठला आहे, देमाय धरणी ठाव अशी अवस्था झाली. कायती गर्दी

तुला सांगूं ! माझ्या जवळ जवळ भोंतालीं धडाध-
ड जळकीं खांडें पडत, त्यांतून मी कसा वांचलों हें
देवाचें देव जाणे; मला मोठें आश्वीर वाटतें !

गोमाई— पहा आई, बाबाच्या मिशा भुंवया कशा भा-
जल्या आहेत त्या; आणखी आंगावरची लंव देखी-
ल भाजली.

विठोजी— हें काय ! राजाराम तात्यां करितां जीव
कायम राहून माझा हात पाय जरी मोडता तरी
मी मागें होरें नपाहतां चित्या सारखी आगींत उ-
डी घालतो. तात्यांपेक्षां का हात पाय अधिक
आहेत !

साक०— ह्मणून काय हात पाय मोडून घ्यावे काय !
विठोजी— अगे, तर, वेडे, आपण त्यांचें अन्न खाल्लें,
आन त्यांजवर वखत गुदरला तर त्यावेळेस मागें
सरावें काय ! माझे हात पाय काय, ते शाबूद रहाण्या
बदल जीव देखून खर्चीन, पण त्यांना धक्का लागूं
देईन काय !

साक०— तर अशी काय मोठ्या मारामारीची हीच-
वेळ पडली होती !

विठोजी— होय, अशीच वेळ होती ती; बरीं बूध दे-
वानें मला दिली; मी ऐन वेळेस जाऊन पोहोंचलों;
तात्या बायका पोरांना घेऊन जों दरवाज्यांत ये-
तात तों मी इकडून जाऊन पोहोंचलों. त्यांचे म-
नांत आतां आपण निभावलों, इतक्यांत एकदाच

दरवाज्यावरचा बंगला कोसळला, तेव्हां लोकांनीं बॉब केली, अरे हे मेले मेले, इतक्यांत म्यां चपळीं करून जें का शेजारीं खिडार आहे त्यांत त्यांस उचलून नेलें, आणि घरांत शिरून वस्त्रा, रुमाल, दागिने, रोकड, पांघरूण, चिरगुट झाडून सारें काढिलें. तें सर्व आपल्या गाड्यावर घातलें आणि संदूक तेवढी मी घेऊन आलों.

परशु०— माझ्या बापाला तुम्हीं वांचविलें, तो तुम्हांला फार रुपये बक्षीस देईल, ह्या विषयीं मी तुमची खातरी करितों.

विठोजी— मला दुसरें बक्षीस नको, तुझ्या आईबापांची सेवा चाकरी मजकडून घडली तिच्यानें जो मला आनंद झाला आहे तो त्या बक्षिसापेक्षां अधिक आहे. ताच्या आपल्या सर्व मनुष्यांस घेऊन इकडे लौकरच येतील असें वाटतें.

परशु०— माझे आईबाप इकडे लौकर येणार आहेत काय ?

विठोजी— होय बाबा. अगे, लौकर जाऊन त्यांकरितां घर रिकामें करून ठेव, आपून गोठ्यांत राहूं, साईत सुईत काय लागावयाचें तें तयार कर, जा.

प्रवेश ५,

विठोजी, काळ्या, आणि गोमाई.

विठोजी— वरकडांचीं ज्यांचीं घरे जळालीं आहेत त्या गरिबां साठीं मी धर्मशाळा झाडून सारवून ठेवितों, एथें अतां लोक फार जमा होतील, त्या आळांतले लोक भिकाऱ्यावाणी जागा पहात हिंडताहेत, त्यांची दशा पाहून मला कींव येते; त्यांना मी आपल्या धर्मशाळेंत रहावयास जागा देईन, जसे आतां इकडेसच आहेत. काय सांगूं ? कितीकांचें आंग बहिर होऊन गेलें, कितीक वेड्यासारखे इकडे तिकडे पहातात, कितीक मार्तीत लोळण घेतात, अशी त्यांची दशा कांहीं सांगतां पुरवत नाहीं.

गोमाई— हाय हाय, बरें झालें, परशरामा तूं इकडे लौकर आलास, नाहीं तर लोकांचे पायांखालीं तुडवून गेला असतास.

विठोजी— माझा गाडा आला ह्मणजे मी मातक्यान तिकडेस जाऊन ह्यातारे कोतारे, बायका, पोरे, जीं भेटतील त्यांस गाड्यावर घालून घरीं घेऊन येईन. मी गरीब जरी आहे तरी ह्या वेळेस सध्यांच्या उपयोगीं पडेन, आणि मोठा माणूस होईन, कांकीं तितके सारे माझेसे होतील. (तो संदूक उचलावयासाठीं खालीं लवतो.)

काळ्या— बाबा, मी उचलावयास हात लावूं ?

विठोजी— राहूंदे, तुला उचलतां येणार नाहीं. तूं असें कर, आपल्या घरीं आज पाहुणे लोक येतील त्यांच्यासाठीं वाण्याचे येथें जा, आणि बाबानें दहा मण कणीक मागितली आहे, असें त्याला सांग. कोणी आला त्याला घांठा घुगरी घालीन, उपारीं राहूं देणार नाहीं, इतकी शकत आज माझे मधीं आहे; मातबर लोक कांहीं पैका देतील, आपल्याच्यानें एवढेंही का होईना! मी आपलें पोट बांधीन पण त्यांना उपारीं राहूं देणार नाहीं.

प्रवेश ६.

गोमाई आणि परशुराम.

गोमाई— बाबा, मीही उपारीं राहीन पण तुला उपारीं राहूं देणार नाहीं. परशुरामा, तुझी अशी गत होईल हें कोणाचे ध्यानीं मनीं देखील नव्हतें.

परशु०— काय सांगावें, एका एकींच आकाशची कुऱ्हाड पडली. एक्या रात्रीतून मातबराचे भिकारी होणें हें फार कठीण आहे.

गोमाई— कांहीं चिंता नाही, तूं अगदीं हवलदिल होऊं नको, आत्मांजवळ आहे तंवर तुझांला उपारीं मरूं देणार नाहीं. आणि मजजवळ जें कांहीं असेल तें तुला किमती वांचून देणार नाहीं काय! पण हें कोणाचें पाऊल वाजतें! कोण आलें बरें!

प्रवेश ७.

परशुराम, सटव्या, गोमाई, राजाराम, रेणुकाबाई,
आणि लक्ष्मी.

परशु-० हा आपला सटव्या ! अरे सटव्या !

सटव्या- लहानग्या धण्या, फार चांगलें झालें कीं
तूं वांचलास.

परशु०- मी वांचलों, पण माझी आई, बाप, बहीण
हीं कोठें आहेत ? तीं तुजबरोबर आलीं आहेत
काय ?

सटव्या- तीं मज बरोबर ? कव्हां ?

परशु०- तूं कां त्यांना मार्गें टाकून आलास ?

सटव्या- (मार्गें पाहून.) तीं मार्गें कुठे दिसत नाहींत.

परशु०- (गर्हिवरून.) तूं इकडे त्यांस सोधावयास
आलास कीं काय ?

सटव्या- (संभ्रांत होऊन.) हो, हो, ते इकडे आले
नाहींत काय ? इकडे आले नाहींत तर मग काय
होतील ?

गोमाई- परशुरामा खेरीज इकडे कोणी आलें नगेलें.

परशु०- (घाबरून.) अरे अरे, तर त्यांचें वर्तमान
काय पुढें ? विठोजी पाटलांनीं एवढावेळ गोड गोड
गोष्टी सांगितल्या; तुझे सांगण्यांत तर घालमेल
दिसते.

सटव्या— तूं घाबरा होऊं नको; माझें ऐक अगोदर;
मला आग विझवावयाला लोकांनीं अडविलें तेव्हां
पून मी लोकांचे गर्दीमधीं मिळलों; मला कांहीं खबर
नाहीं, घाबरूं नको; मी खरें सांगतो; मग मी त्यां-
स लई हुडकलें, खिडारांत गेलों, इकडे तिकडे फि-
रलों, कांहीं खबर लागली नाहीं; लोकांस पुसलें,
त्यांनीं सांगितलें कीं आह्मांला कोठें आढळलीं नाहींत.

परशु०— हाय हाय, अरे देवा, तर तीं खचीत जळा-
लीं असतील.

सटव्या— अझून तर लई ह्योरें सांगावयाचें राहिलें
आहे, तें ऐक; उगाच घाबरा होऊं नको.

परशु०— तर तें काय आहे? तें मला तूं सांगत नाहींस?

सटव्या— तुम्ही लईच घाबरून जातां, मग मी ह्योरें
काय सांगूं?

परशु०— बेट्या, देवाकडे पाहून खरेंच बोल.

सटव्या— तर लोक असे चावळत होते कीं गिरस्त
आपल्या बायका पोरांना घेऊन बाहेर निघाला,
आण त्यांलाही वाटलें कीं आपून वांचलों, पण
बंगल्याची लई मोठी लग अवचित पडली, ती खा-
लीं तीं समदीं चेपूनशानें गेलीं. (हें ऐकून परशु-
राम धाडकन आंग भुईवर टाकतो. आणि मूर्च्छित
होऊन निचेष्ट पडतो.)

गोमाई— (गलबलून त्यास उचलती.) अरे, अरे, पा-
णी आणा, धांवा, परशुराम मरतो.

सटव्या— तरी मी त्याला सांगितलें कीं, तूं घाबरूं नको; लोक चावळतात, खोटे का खरे हें मला ठावें नाहीं, गिरस्त कोण होता हेंही लोकांला माहित नाहीं, आण हें खोटे असलें तर मग कसें ?

गोमाई— हा मेल्या द्वाडा अवचित्या, भलतेंच बोलतो. स. माझ्या बानें त्याला कसें चांगलें सांगितलें होतें, तें आतां त्याच्या मनांत देखील राहिलें नाहीं.

सटव्या— (परशुरामाचे पायांला हात लावून ह्मणतो.)

हाय हाय, माझे लहानग्या धण्या, तुझे पाय तर अगदीं माथणी वाणी गार पडले.

गोमाई— हा द्वाडा मेल्या, त्वां ह्याचा प्राण मात्र घेतला, इकडे कशाला आलास, तिकडेच कां मेला नव्हतास ?

सटव्या— पण मी ह्याला अगोदर सांगितलें नाहीं ?

कीं तूं घाबरा होऊं नको ह्मणून ? हें तुझ्या देखत बोललों नाहीं ? (परशुरामाचें डोकें उचलून ह्मणतो.) दादा, ऊटगे माझे आई. (पुन्हां डोकें उंचून भुईवर सोडतो.)

गोमाई— अहारे, मेल्या अनाड्या, जर त्याचा जीव राहिला असला तर तुझ्या आपटण्यानें निघून जाईल. तूं त्याला मारून टाकशील, दूर हो, तूं त्याला हात लावूं नको. अरे परशुरामा, सख्या, तूं कोठें गेलास ? एकदा देहावर येऊन मजकडे पहा. अग आई, अरे काळ्या, धांवारे धांवा. (ती

घरांत पाणी आणावयास धांवती.)

सटव्या— (परशुरामाचे तोंडाकडे लवून पाहतो.)

नाहीं नाहीं, अझून कांहीं मेला नाहीं; नाका तोंडा वाटे वारा येतो हा; हा जर मेला तर मी विहिरींत उडी घालीन (मोठ्याने ओरडून.) अहो

परसराम, अहो परसराम, सुधीवर आणावयाचा मला येखादा उपाव ठावा असता, तर लई चांगलें

होतें. (परशुरामाचे तोंडावर आपल्या तोंडानें गार वारा फुंकितो.) हें फुंकणें मला लई मोठे दुःखाचे

डोंगरा सारखें झालें, म्यां खबर सांगितली ह्मणून असें झालें, मी वाईट खरा, पण ह्याला म्यां घाबरें

होऊं नका असें सांगितलें असतां ह्यांनीं डोळे पांढरे केले, ही ह्यांची चूक. म्यां अगोदरच फोडून

सांगितलें होतें, पण परसरामजी तुहीं ऐकिलें नाहीं. माझी बायको मेली तव्हां मलाही दुख लई

झालें होतें, तव्हां जर म्यां असें करून प्राण टाकला असता तर मग मला लोक वेडा ह्मणते. प-

रसराम, आतां मी कोणची गत करूं! हे सुध्धी वर येतील असें मला दिसत नाहीं. (इकडे तिकडे पाहतो.)

अहा! ती तिठे विहीर आहे, तेहून तरी पाणी आणावें, तें तोंडावर टाकलें ह्मणजे लौकर उठतील. (इतक्यांत राजाराम कुटुंबा सु-

ध्धांयेतो. (त्यास पाहून सटव्या पळून जातो.) देवकरो कीं माझा धनी परसरामाला असें न पाहो.

तोका आपला जीव देईल काय जणु. मी तर दादा, मेल्याहून मेला झालों.

राजा०— तो कोणी आतां पळत गेला ! आपला सटव्या असेल असें वाटतें; अरे सटव्या, अरे, परशराम कुठें आहे !

रेणु०— आह्मांला भेटूनये ह्मणून पळाला असेलसें वाटतें; पण त्यानें परशरामाला कुठें ठेवलें असेल बरें !

लक्ष्मी०— (परशुरामास भुईवर पडलेला पाहून बोलती.) हा कोण बरें भुईवर पडला आहे ! (लवून पाहती.) अरे देवा, हातर माझा भाऊराया आहे, अग आई, हा मेलासा दिसतो. हाय हाय.

रेणु०— अगे काय ह्मणतीस काय ! परशरामच कीं काय ! अरे खरेंच, हाय हाय, अरे पाणी तरीं आणा कोणी, (ती त्याजपशीं बसती.)

राजा०— आह्मीं आतांच एका अनर्थातून मुक्त झालों तों दुसरा अनर्थ पुढें वाढून ठेवलाच आहे काय ! मघां कांहीं कमी झाला होता वाटतें, ह्मणून आतां तो पुरता प्राप्त झाला. (परशुरामाचे तोंडाकडे पाहून बोलतो.) थांबा, घाबरूनका, हा कांहीं मेला नाही; श्वासोश्वास वाहतो आहे, (रेणुकाबाई तोंडांत तोंड घालून रडते.) रडून रडून डोळे जातील; उगीच ओरडूं नका, अंमळ धीर धरा.

लक्ष्मी०— अरे देवा, हें त्वां काय केलें, आह्मी सर्व

आगींत जळून मेलों असतो तरी बरे होते.

राजा०— (परशुरामास रेणुकाबाईचे मांडीवर देतो, आपण विहिरीकडे धांवत जाऊन ओंजळींत पाणी आणून त्याचे तोंडांत घालितो. परशुराम सुसकारा टाकून माझे आईबाप कोठे आहेत असें ह्मणतो.) त्या मुखानें आह्मी जळालों असें सांगून ह्या पोराम अशा अवस्थेंत घातलें आहे असें वाटतें.

लक्ष्मी०— (आनंदानें ह्मणती.) अहो, पहा, हा डोळे उघडूं लागला.

रेणुका०— सख्या परशुरामा, कायगे आई झालें तुला !

परशु०— (सावध होऊन इकडे तिकडे पाहतो.) मी कुठें आलों ! असें काय झालें हें मला ! (उठून बसतो.) अहा ! माझे आईबाप आले !

लक्ष्मी०— (त्यास आलिगून.) अहा ! माझे भाऊ-राया, तूं उठून बसलास, इतक्यानें माझे जिवांत जीव आला.

परशु०— तुला पाहून मला किती आनंद झाला ह्मणून सांगूं ताई !

राजा०— आमचें सर्वस्व गेलें ह्मणून आह्मी दीन झालों होतो. पण घरदार सोनें रुपें व आमचे प्राण ह्यांहून अधिक जें पुत्रवस्त तें आह्मांपाशीं राहिलें, इतक्यानें आह्मांस जीवन कळा आली, आणि संपत्तिवानाहून अह्मी अधिक झालों.

रेणुका०— आमचें जें कांहीं जळालें त्याचा खेद आ-

तां करावा नलगे.

राजा०— खरेंच, आमचा परशराम आमच्या दृष्टीस पडला, हीच मोठी गोष्ट झाली. अशा संकटांतून तुम्ही तिघेजण वांचलां हे पाहून जळाल्या जिनगीचा खेद माझे मनांत कांहींच राहिला नाही.

लक्ष्मी०— पण, भाऊराया, तुला असें पडावयाचें काय कारण झालें होतें बरें ?

परशु०— ताई, तें तुला काय सांगूं ? मला सटव्यानें असें केलें.

राजा०— कां ? मीं तुम्हांला सांगितलें नाही ?

परशु०— त्यानें मला सांगितलें कीं, तुम्ही सर्व आगींत सांपडला.

लक्ष्मी०— (जवळचे टेंकडीकडे पाहून .) रावजी, तो पहा, सटव्या तिकडचे आंगें उभा आहे.

राजा०— सटव्यारे, अरे सटव्या. तो मला उत्तर देत नाही. तो भितोसें वाटतें, परशरामा, जा तूं त्या बेट्याला घेऊनये.

परशु०— अरे सटव्या, ये खालीं, भिऊनको. मी जीवंत आहे.

सटव्या०— (दूर उभाराहून ह्मणतो.) खरेंच बोलतोस कायगा ?

परशु०— खरेंच नाही, तर काय खोटें ? त्वां कधीं मेल्या माणसाचे तोंडांतून शब्द ऐकिला काय ?

सटव्या— (हळूहळू उतरून लागून बोलतो.) मला चा-

करी वरून बरतरफ कराल कीं काय ! तुह्मी कराल असें मला वाटत नाही. जर करावयाची मर्जी तुमची असली तर मग मला खाली उतरावयाची तरीं मेहनत कशाला देतां बाबा !

राजा०— पहा कसा मूर्ख आहे तो. आपण काय बोलतो ह्याचा परिणाम नपाहतां लोकांचे सांगण्यावरून माझे पोरस भिवविले !

रेणुका०— थोडक्यांत निभावले, नाही तर परशुरामाचा घात तुजकडून झाला असता.

परशु०— आई, आतां क्षमा करा, हा त्याचा अपराध नाही; माझाच आहे

सटव्या— खरीच गोष्ट सांगतो हा; म्यां ह्याला घाबरून नका ह्मणून सांगितले होते; मग कां घाबरावे ! पण ह्यानें मजवर दया केली ह्मणून लई आनंद झाला. आजपून कोणी माणूस डोई इतक्या खांचे मंदीं पुरल्या वांचून तो मेला असें मी समजणार नाही.

प्रवेश ८

विठोजी, राजाराम, परशुराम, गोमाई,
आणि साकराऊ.

विठोजी— (घरांतून बाहेर येतो) अरे, तो रानवट

कोठें आहेरे?

गोमाई— (सटव्याकडे बोट दाखविती.) बाबा, हा पहा, आपले धन्याचे मार्गे कसा उभा आहे तो.

(राजारामास पाहून मोठ्या आनंदानें रामराम करितो.)

राजा०— तूं इतका लवून रामराम करूनको; तूं माझा जिवलग आहेस; मला आज सर्वस्वें जीवदान दिलें.

विठोजी — असें कोठें झालें आहे महाराज ? आपून मजवर फार उपकार केले आहेत. आणि आज ही मज गरिबाची चाकरी घेतली, आणि कृपा करून माझे घरीं आलां, हाच मला लई लाभ झाला. आजच्या वेळेस माझी थोडीबहुत चाकरी आपल्या दृष्टीस पडली, इतक्यानें मला मोठा आनंद झाला आहे.

राजा०— हें खरेंच, पण आर्त्तां तुजवर आजपावेतो जे उपकार केले ते व पुढें ही जे जन्मवर करूं, ते सर्व तुझ्या उपकाराच्या पासंगास देखील पुरणार नाहीत.

विठोजी— असें काय ह्मणतां महाराज ? माझी काय आजची चार घडींची चाकरी, आणि आपून तर लई दिसांपून मला पोसलें आहे. पहा, हें घरदार, शेत, वाडी, गाडा नाडा, बैल ढोर, सर्व आपल्या पुण्य प्रतापानें मला मिळालें आहे. आतां आपली

लई खराबी झाली आहे तर आपून जें काय मला शेत वगैरे दिलें आहे तें आपून घ्यावें; हा आपलाच माल आहे, दुजाभाव मनामधीं आणूनका; असें केल्यानें मला लई आनंद होईल.

राजा०— बरें तर, तूं ह्मणतोस त्या पक्षां ह्यासमर्यां मी घेतों; पण पुढें ह्याबद्दल तुला कांहीं दुसरें देईन; त्याला तूं ना ह्मणूनको, माझ्या जहागिरीच्या सनदांची पेटी त्वां आर्गीतून काढिली, आमचें वंश परंपरचें उपजीवन जिवाकडे न पाहतां त्वां रक्षिलें; तर आतां आह्मांस एथें घर दार कांहींच राहिलें नाहीं, ह्याकरितां मीं आपल्या जहागिरीच्या गांवीं जाऊन राहावें असें योजिलें आहे; तेथें तुलाही सर्व खटल्या सुद्धां घेऊन जाईन, आणि वंशपरंपरा तुला पोटाची काळजी नपडे असें कांहीं तेथें करून देईन.

परशु०— बाबा, माझ्या ही मनांत असेंच आहे; मला ह्यांनीं फार संभाळलें, नाहीं तर माझी दशा झाली असती.

साक०— आतां उठा, चला आमचे घरांत जागा कांहीं फारशी चांगली तुझां योग्य नाहीं, आपली सांकडी आहे. आह्मां गरिबांचे घरांत आपली पायधूळ पडली ह्मणजे आह्मी लई सुखी होऊं.

विठोजी— (आपला गाडा किती एक लोकांस घेऊन येत आहे असें पाहून ह्मणतो.) भाऊसाहेब,

आपून मला हुकूम देतील तर मी न्यांची थोडी शे-
वा चाकरी करायला जाईन ह्मणतो.

राजा०— मीही तुज बरोबर येऊन त्यांचें समाधान
करितों. त्यांजवर व मजवर प्रसंग एक सारखाच
आहे, तथापि माझ्या पक्षां त्यांचा फार नाश झाला.
आतां मला असें वाटतें कीं, नाश व दुःख हीं
कांहींच नाहींत; उलटें ह्यांत माझें हित झालें, को-
णतें कीं द्रव्य स्वर्च केल्यानें मिळावयाची नाहीं
अशी जी अमूल्य वस्तू ह्मणजे तुझ्या कुटुंबाच्या
परिचयाची व तुझ्या स्नेहाची वृद्धि ती म्यां मि-
ळविली;

मोठा बाग.

विद्याधर ह्मणून कोणी गृहस्थ होता. त्यास प्रपंचा-
च्या निर्वाहासाठीं वडिलोपार्जित स्वास्थ्य वतनवाडी
वगैरे सांगावयाजोगतें कांहीं नव्हतें; तरी तो थोड्या-
मध्यें संतुष्ट राहून योग्य आचरणानें वागत असे. आ-
पल्यापार्शीं जें काय आहे तितक्यांत संतुष्ट असावें,
ही गुह्य गोष्ट त्याला ठाऊक होती, ह्मणून द्रव्यद्वारां
मिळणारे जे द्रव्यवंताचे विलासाचे पदार्थ त्यांचांचून
त्यास काळहरण करणें अवश्य होतें. तथापि दुसऱ्याचे
विलास पाहून ते आपणास नाहींत ह्मणून तो खेद
किमपि मानीत नव्हता, आणि थोडक्यांत संतुष्ट राहून

आपल्या सुखांत किमपि अंतर पडूं देत नव्हता. त्याला जन्मादारभ्य एकवेळ मात्र दुःख प्राप्त झालें होतें, तें हेंच कीं, त्याची सुशील पतिव्रता स्त्री मेली, पण त्या-समयीं त्याचे अंतःकरणाचे विसांव्यास एक नारायण नामें पुत्र राहिला होता. तो फार सुशील असे, तेणें करून त्याचें अंतःकरण तसेंच सुखी राहिलें होतें. आपल्या स्थितिप्रमाणें पुत्रानेंही मिळेल तेवढ्यांत संतुष्ट असावें, ह्याविषयींच्या विचाराकडे त्यानें आपलें मन योजिलें. नारायणही सद्गुणी, चतुर, व समंजस होता; हे त्याचे गुण पाहून संपत्तीच्या प्रत्येक पदार्था-मध्ये गुण असून दुर्गुण किती आहेत हें पुत्रास दाख-विण्याचा यत्न विद्याधरानें मांडला. असा तो बाप अल्पसंतोषाचें सुख आपण जातीनें अनुभवून पुत्राचेही मनांत ठसवावें ह्याविषयींचा उद्योग करिता झाला. तो पुत्राचे कल्याणाची वांच्छा धरून मनांत ह्मणत असे कीं, स्वल्पांत देहाचा निर्वाह करून आनंदित असल्यानें श्रीमानापेक्षां ही सुखाचा लाभ अतिशीयत होतो. जो नमिळावयाचा पदार्थ त्यावर प्रीति व आशा ठेवणें हा केवळ मूर्खपणा होय. अशी बुद्धि जर पुत्रास मजकडून मिळेल तर इतरवस्तूं पेक्षां ती बुद्धि त्यास फार हितावह होईल, असें तो बारंवार चिंतन करीत असे.

एके दिवशीं विद्याधर नारायणास समागमें घेऊन एक फार रमणीय बाग होता तेथें गेला; असा बाग

नारायणानें कधींच पाहिला नव्हता. त्या बागांत नार-
ळी, पोफळी, आंबे, अशोक, इत्यादि वृक्षांची निबिड
छाया आहे; द्राक्षांचे मंडप, व जाई, जुई, चमेली, मोग-
रा, गुलाब, शेवंती इत्यादि नाना प्रकारचीं फुल झाडे
फुललीं आहेत; पुष्पांचे परिमळाचा घमघमाट जिकडे
तिकडे चालला आहे; जागीं जागीं कारंज्यांचे फंवारे
उडताहेत; हौदांतून कमळें फुललीं आहेत; त्यांजवर
अमर गुंजारव करिताहेत; मंद शीतळ वायु झुळ झुळ
वहात आहे; तेथील वागणारे मनुष्यांची मुखश्री सुप्रस-
न्न होत आहे, असें तें अतिरमणीय स्थळ पाहून ना-
रायणाचे अंतःकरणास अतिआनंद झाला. एकदाच स-
हस्रावधि रमणीय पदार्थ त्याचे दृष्टींत येतांच तो आ-
श्चर्यांत निमग्न झाला. आणि त्याची बुद्धि अगदीं गुंग
होऊन गेली. हें पाहून विद्याधरानें पुत्राची चकभूल
जावी ह्मणून तेथें एक बंगला होता त्या ठिकाणीं त्या-
स नेऊन भोजन घातलें. भोजन झाल्या नंतर नारा-
यण आपल्या बापास ह्याप्रमाणें बोलूं लागला.

दादा, पाहिलेना तुम्हीं ? इकडचे लोक कसे श्रीमंत
आहेत ते ? बागाचे दरवाज्यापार्शीं किती रथ उभे होते;
आणि त्या लोकांचे आंगावर कसे भरजरी बादली
पोषाक, व कंठी चौकडे वगैरे किती अलंकार होते.
पहा, त्यांचें कसें भाग्य आहे तें, जें जें मनांत येईल
तें तें घ्यावयास व करावयास ते समर्थ आहेत. असें
आपणांस कां नाहीं बरें ? ह्या लोकांपार्शीं रुपये फार

आहेत तसे तुह्यांपाशीं कां नाहींत ? मी खरेंच सांगतो, आपण गरीब आहों हें आतां माझे ध्यानांत येऊं लागलें, पाहिलें असतां ते तुह्यांपेक्षां सुरीतीनें चालणारे नाहींत. मग असें होण्याचें कारण काय ?

हें ऐकून विद्याधरानें उत्तर दिलें कीं, मुला, आह्मी गरीब आहों असीं तुझी समजूत झाली काय ? तर आतां मी तुला सांगून ठेवितों कीं, आपण त्या लोकांपेक्षां फार मातबर आहों.

नारा० — तर मग तुह्यांपाशीं इतका पैका आणि असा बाग कुठें आहे ?

विद्या० — हा काय ? ह्यापेक्षां मजजवळ पैका व बाग चांगला आहे.

नारा० — काय ह्मणतां ? बाग तुह्यांपाशीं आहे ? तर मीं कधीं पाहिला नाहीं; दादा, तर तो मला दाखवाना.

विद्या— बरें, तुला एखादे दिवशीं दाखवीन.

नंतर एके दिवशीं विद्याधर पुत्रास, चल, तुला आपला बाग दाखवितों, असें ह्मणून, जेथून फार लांबवर देश दृष्टीस पडत होता अशा पर्वतावर त्यास घेऊन गेला. त्या पर्वताचे उजवे बाजूस एक फार मोठें रान आहे, तें असें कीं, त्याची हद्द काळे धारेशीं लागलेली आहे; डावे बाजूस सुंदर मौजेचें हिरवेंचार कुरण आहे, व पिकांनीं भरलेलीं शेते आहेत; पुढचे बाजूस फार मोठे मैदानांत पुष्कळ नद्यांचे प्रवाह वाहताहेत; जिकडे

पहावें तिकडे मनुष्ये आपआपल्या कामांत तत्परतेनें लागलीं आहेत; कोणेक ठिकाणीं कुणबी शेते कापिताहेत; कोणेक ठिकाणीं कोळी नद्यांत मासे धरिताहेत, कोणेक ठिकाणीं कितीएक लोक शस्त्रें घेऊन मृगयेसाठीं धांवताहेत, मेंढरांचे कळप व गुरांचीं खिल्लारें जिकडे तिकडे चरताहेत, व छार्येंत बसताहेत, असें फार सुंदर स्थळ पाहून विद्याधर व नारायण ह्यांस अतिशयित आनंद झाला, त्यासमयीं नारायणानें बापास प्रश्न केला.

नारा०— दादा, तुमचा बाग अझून कोणीकडे आहे ?
आपण तेथें केव्हां जाऊन पोहोंचूं ?

विद्या०— मुला, हल्लीं आपण आपल्या बागांतच आहों, हाच माझा बाग.

नारा०— काय ? हाच बाग ? हा बाग नव्हे, हातर डोंगर आहे.

विद्या०— भोंवतालीं पहा, जेथपर्यंत तुझी दृष्ट पोहचते तेथपर्यंत जे मळे, व शेते, कुरणें, व बाग बगीचे आहेत ते सर्व माझे आहेत.

नारा०— हें मी खरें समजणार नाहीं; उगीच तुझी माझी थटा करितां, दादा.

विद्या०— नाहीं नाहीं, थटा नव्हे; मी खरेंच सांगतो. तूं असें पहा कीं, मालकानें जें जें करावयाचें तें तें करावयाचा अधिकार मलाही आहे. मालकाप्रमाणें ह्यांपासून मलाही सुख मिळतें.

नारा० — तैं कसैं तैं मला समजून सांगा.

विद्या० — बरें, हा सर्व मुलूख तुझाच जर असता तर
तूं काय करतास ?

नारा० — मी ! मालक आपले मालाचें जसैं करितो तसैं
मीही करितों.

विद्या० — तैं काय बरें ?

नारा० — पहिल्यानें तर ह्या रानांतली झाडी तोडून
सर्पण पुष्कळ जमा करितों, मग हरणें धरावयास
भृगयेस जातों, आणि बैल, गाई, हत्ती, इत्यादि
जनावरें पुष्कळ बाळगितों, शेतांचे दिवसांत शेतें
कापून सुड्या घालून ठेवितों.

विद्या० — तूं ठीकच बोलतोस, नारायणा; तुझें मत
आणि माझें मत एकच पडतें; जसैं तूं करीन ह्मण-
तोस तसैंच मी करीत आहे; ह्याविषयीं पाहिजे
तर तुझी खातरी करून देतों.

नारा० — ती कशी करतां, दादा ?

विद्या० — प्रथम मला जितकें सर्पण लागतें तितकें हे
लोक ह्या रानांतून तोडून आणून मला देतात.

नारा० — बरें, तर, मीं कधींच तुझाला ह्यालोकांस हु-
कूम करतांना पाहिलें नाहीं.

विद्या० — मला इतकी खटपट करणें नको, हुकमा-
शिवाय ते आपाप माझे घरीं आणून देतात.

नारा० — लोक तुमचे घरीं सर्पण आणून देतात हें खरें,
पण तुझाला त्यांस पैसे द्यावे लागतात कीं नाहीं ?

विद्या०— बरें, मी जर ह्या रानाचा खरा धनी असतो तर मला कांहींच खर्च न लागता कीं काय ?

नारा०— मग कांहींच खर्च नको; लोक फुकट तुमचे घरीं आणून पोहोंचविते, त्यांस दमडी ही द्यावी लागतीना.

विद्या०— तूं असें समजतोस काय ? मला वाटतें कीं, त्यास दुप्पट खर्च लागता. कसा तर. लांकडे तो डावयास माणसें चाकरीस ठेविलीं पाहिजेत, त्यांस कुऱ्हाडी वगैरे सामान दिलें पाहिजे, ह्याला पैसे खर्चावे लागते कीं नलागते ?

नारा०— बरें तर ही गोष्ट राहूंद्या; पण तुझाला त्या रानांत मृगयेस जाण्याचा अधिकार आहे काय ?

विद्या०— मृगयेस स्वतः जाण्याचें काय कारण ?

नारा०— हरणें धरून आणावयासाठीं.

विद्या०— बरें, मला हरणें पाहिजेत तर मी पारध्यास सांगेन; त्याजकडे हरणें पुष्कळ असतात त्यांतून मला पारध केल्याशिवाय पाहिजेत तितकीं मिळतील. त्यांत कदाचित् त्या रानांतलीं ही हरणें असतील.

नारा०— पण त्यांस रुपये द्यावे लागतीलना ?

विद्या०— होय, पण पारध्यास दरमाहा द्यावा, आणि वाघरा, जाळीं, फासे, घेऊन द्यावे, इतक्या खटपटी पेक्षां पैसा टाकून घ्यावे ह्यांत फार सुख आहे. आमचा शिकारखाना फार चांगला, सुंदर, बेताचा आहे.

त्वां पाहिलेंना, त्यालोकांच्या शिकारखान्याचा नाश
तीं हरणें व पांखरें कसा करिताहेत तें ? आणि
त्यामुळें त्यांस केवढा उपाधि आहे तो ? तसें कांहीं
मला आहे ? मी कसा आपला बिनघोर आहे बरें ?
नारा० — आणि ह्या कुरणांत गाई, ह्यशी, मेंढरें, चरत
आहेत हीं सर्व तुमचींच आहेत ?

विद्या० — होय, माझींच आहेत; तुला जें रोजरोज
लोणकढें तूप, दूध, दही, लोणी मिळतें तें कोठून ?
ह्याच गाई ह्यशींचें.

नारा० — पण दादा, हे सर्व कळप, व खिलारें, व शेते
भातें, नद्या, हीं सर्व जर तुमचीं आहेत, तर मात-
बर लोकांचे येथें जसे रोज नानाप्रकारचे भोज-
नास पदार्थ असतात तसे तुमच्या येथें कां नाहींत ?

विद्या० — बरें, पण मातबर लोकांचे पात्रावर जितके
पदार्थ असतात तितके सारे ते खातात कीं काय ?

नारा० — असें नाहीं, त्यांतून जितके त्यांस रुचतात
तितकेच ते खातात.

विद्या० — मी कांहीं पात्रावर पदार्थ वाढल्यावर मग
निवडा निवड करीत नाहीं, अगोदरच पाहून पा-
हिजेत तितकेच शिजवितों, उगीच नासावयास अ-
धिक शिजवीत नाहीं. तसें मजजवळ नाहीं खरें,
पण जर फार पदार्थ करावे तर माजोऱ्या सारिखे
टाकावे कसे ? अधिक खावे तर पोटा मोठें केलें
पाहिजे, ह्यणजे ठीक पडेल.

नारा०— पण दादा, मातबर लोक जसें नानाप्रकारचें उत्तम भोजन करितात, तसें कांहीं तुम्ही करीत नसालसें वाटतें.

विद्या०— येवढें बरीक असमंजसपणें बोललास. मुला, ऐकिलें, त्यांपेक्षां ही मी अतिशयें करून उत्तम भोजन करितों. श्रीमंतलोक तोंडास रुचि यावयासाठीं चटण्या कोशिबिरी इत्यादि नानाप्रकारचे पदार्थ करितात. ती रुचि मजपार्शी स्वतःसिद्ध आहे.

नारा०— बरें, श्रीमंत लोकांपार्शी त्यांचे इच्छे पुरतें द्रव्य आहे, तसें तुझांजवळ कां नाहीं ?

विद्या०— त्यांपेक्षांही मजजवळ विशेषेंकरून आहे, तें कसें ह्मणशील तर मला इच्छा नाहीं.

नारा०— पण, मला वाटतें कीं, इच्छेची शांति करावी ह्यांत फार सुख आहे.

विद्या०— नाहीं; इच्छेची शांतिकरण्यापेक्षां इच्छाच नहोऊं द्यावी ह्यासारखें सुख दुसरें नाहीं.

नारा०— मला वाटतें कीं, ईश्वर मातबर लोकांस सोनें रुपें फार देतो, तस्मात् त्याची कृपा तुजपेक्षां मातबर लोकांवर अधिक आहे.

विद्या०— तुला आठवण नाहीं कीं, सोमवारचे दिवशीं मीं तुला जेवणांत जिलिबी वाढली होती, तिजवर तुझी भारी आवड बसली होती ?

नारा०— होय दादा, तुम्ही मला ती एकच वाढली होती.

विद्या०— तूं आणखी मागत होतास, पण दुरडींत पु-

कळ जिलिब्या असतां मीं तुला वाढल्या नाहींत.

ह्याचें कारण काय तें तुझ्या लक्षांत आलें ?

नारा०— हेंच कारण असेल कीं, फार खाद्यानें क-
दाचित् अजीर्ण होईल.

विद्या०— होय, हेंच, पण मीं केलें तें ठीक केलें कीं
नाहीं ?

नारा०— ठीकच केलें, दादा. तुमची ममता मजवर भा-
री आहे; मला आरोग्य होण्याविषयीं तुम्ही तत्पर
आहां हें मी पक्कें जाणतो. ते दिवशीं तुमचे मनांत
असें आलें असेल कीं, ह्या जिलिब्या खातेवेळेस
तर ह्यास गोड लागतील पण पुढें ह्यांपासून कांहीं
विकार होईल. असें नसतें तर तुम्ही आणखी वा-
ढवयास कांहीं नाबर नव्हतां, हें मला समजतें.

विद्या०— देव मजपेक्षां तुजवर ममता कांहीं कमी क-
रितो, असें तुला वाटतें काय ?

नारा०— नाहीं, तुम्हीं फारदां सांगितलें कीं, गरिबापा-
सून मातबरा पर्यंत देवाची कृपा सारखीच आहे.

विद्या०— तर मग देवाला द्रव्य देण्यास कठीण काय
आहे ?

नारा०— कांहीं कठीण नाहीं, जशी मी पायांखालची
माती देण्यास समर्थ आहे, तसा तो द्रव्य देण्यास
समर्थ आहे.

विद्या०— तूं ह्मणतोस कीं, देवाची कृपा मजवर आहे,

व द्रव्य देण्याचें त्यास कांहीं कठीण नाहीं; असें जर आहे तर तुला द्रव्य कां दिलें नाहीं ? ह्यावरून काय समजावें ?

नारा०— जें मी द्रव्य इच्छितों तें नाशास कारण होईल.

विद्या०— ह्या विषयीं तुझी पक्की खातरी आहेना ?

नारा०— होय, पक्की आहे. आतां मी तुझां पुढें निरुत्तर झालों तथापि, दादा,—

विद्या०— तथापि दादा कशाला, काय तुझे मनांत असेल तें बोलसना ?

नारा०— हा सर्व देश तुमचा हें कांहीं माझ्या मनांत खरें भासत नाहीं.

विद्या०— कां बरें, ह्याचें काय कारण ?

नारा०— तुझाला आपल्या इच्छे प्रमाणें ह्याचा उपभोग करतां येत नाहीं झणून.

विद्या०— गांवांत एक मोठा नामांकित पुरुष जगत् शेट झणून आहे तो तुला ठावका आहे ?

नारा०— होय, शहराचे भोंवताले जे मोठे मोठे बाग आहेत ते त्याचेच नव्हत ?

विद्या०— हो हो, ते सर्व त्याचेच आहेत. पण त्यास इच्छे प्रमाणें आपल्या सर्व बागांचा उपभोग घडतो काय ?

नारा०— नाहीं, दादा, तो विचारा द्राक्षांचा एक दाणा-देखील त्यांतला खात नाहीं.

विद्या०— कां बरें ? तो मालक आहे, आणि त्याचे बागांत नानाप्रकारचे पदार्थ आहेत, मग कां उपभोग करीत नाहीं ?

नारा०— उपभोग करावा खरा, पण त्यांतून जर तो कांहीं खाईल, तर त्याची प्रकृति अगदीं बिघडेल.

विद्या०— ह्यावरून असें समज कीं आपल्या जवळ जरी चांगले पदार्थ अनुकूल आहेत, तरी एखादा समय असा येतो कीं, त्यापदार्थांचा उपभोग इच्छे प्रमाणें करतां येत नाहीं, कांहीं तरी अडचण असते. माझीही अवस्था तशीच आहे, ह्मणून मला इच्छेप्रमाणें ह्या माझे बागाचा उपभोग करवत नाहीं. तें कसें ह्मणशील तर, जगत् शेटास जशी प्रकृतीची अडचण आहे तशीच मला द्रव्याची अडचण आहे; बरें, तूंच सांग कीं, ह्या दोघांतून दैववान् कोण आहे ?

नारा०— खरेंच दादा, ज्याची प्रकृति चांगली तो दैववान्. प्रकृति नीट नाहीं तर उपभोगाचे सर्व विषय व्यर्थ आहेत. पण तुझाला कधीं घोड्यावर बसणें आवडतें ?

विद्या०— मला वाटतें ते समयीं मी घोड्यावर बसून विलास करतो.

नारा०— तर तुमचें कुरण आहे, मग तुम्ही घोडा बाळगून त्यास येथील गवत कापून कां नेत नाहीं ?

विद्या०— मुला, मी तसेंच करितों. ज्या घोड्यावर मी

बसतों तो घोडा ह्या कुरणातल्या कापलेल्या गव-
ताच्या पेंढ्या खात असेल.

नारा०— पण मीं तुमचे पागेंत कधीं घोडा पाहिला
नाहीं.

विद्या०— ईश्वर रुपेनें मला इतका खर्च नाहीं.

नारा०— तर मग जेव्हां तुझाला घोड्यावर बसण्याची
इच्छा होत असेल तेव्हां कांहीं बसणें घडत न-
सेल.

विद्या०— छी, छी ! तूं चुकून बोलतोस; मी असा ख-
बरदार आहे कीं, जेव्हां घोड्यावर बसल्यानें आ-
पलें हित आहे असें वाटतें तेव्हांच मात्र मी बसा-
वयाची इच्छा करितों; आणि त्यासमयीं एक दोन
रुपयांचा खर्च भाड्यास करितों ह्मणजे पाहिजे त-
सा घोडा मिळतो. तितका खर्च करण्या पुरतें ईश्व-
रानें मला सामर्थ्य दिलें आहे.

नारा०— भाडें, तें काय ? त्यापेक्षां एक मोठा रथ अ-
सावा, त्यास खासे मजेचे घोडे लावून त्यांत बसून
विलास भोगावा, हें मला चांगलें वाटतें.

विद्या०— तें चांगलेंच आहे, पण एक्या रथाचे मागें
खटपट किती आहे बरें ? तुटलें मोडलें नीट कराव-
यास सुतार लोहार वगैरे ह्यांची नित्य गरज लाग-
ती; आणि घोड्यांस जर कांहीं आजार झाला, किंवा
गाडीवान् हजीर नसला, तर त्याचें काम बंद होतें;
तीं दोनीं यथास्थित असलीं तरच तो चालावयाचा;

त्यांतही आणखी रथ उलटण्याचा धोका आहे. खाण्याची स्वस्थता असल्याने मनुष्य स्वस्थ बसते, व्यायाम घडत नाही, त्यामुळे प्रकृत बिघडती; ह्मणून मी तुला, नारायणा, खरेच सांगतो, मला पार्यां चालावयाचे पडते ह्याचे मला कांहीं एक वाईट वाटत नाही. बरे, आतां सूर्य अस्तास चालला, लौकर घरीं गेलें पाहिजे, नाही तर रात्र होईल, आंधार पडेल; पण माझा बाग पाहून तुला कांहीं आनंद झाला ?

नारा०— दादा, तो तुमचा खरा बाग असता तर मला संतोष झाला असता.

हें ऐकून विद्याधरानें हास्य वदन केलें, आणि उभयतां, पितापुत्र, घरीं जावयाकरितां पर्वतावरून चालते झाले. त्यासमयीं असें झालें कीं, ते दोघे वाटेनें जात असतां एक्या शेतांत जळबंब पाणी सांचलेलें, त्यांचे दृष्टीस पडलें, तेव्हां हा तलावच आहे असें त्यांस भासलें.

विद्या०— अरे कर्मा ! ह्या अवघ्या शेतांत पाणी कसें भरलें आहे हें ! नदीचा बांध फुटला काय ? अरे-रे, ह्या सालचा तर दाणा अगदीं बुडाला असें दिसतें.

नारा०— शेताचे मालकास हें वर्तमान समजलें असतां त्यास फार दुःख होईल.

विद्या०— त्याचा केवळ इतकाच नाश झाला असें ना-

हीं; आतां ह्या शेताचा बांध फुटला आहे तो बांधावयास त्याला मनस्वी पैका लागेल; ह्या खर्चाखालीं ह्या शेताचे दहा वर्षांचे पैदास्तीपेक्षां अधिक जर बूड नहोईल तर त्याचें प्रारब्ध सबळ.

नारा०— अबब ! फार नाश झाला तर.

विद्या०— (कांहीं पुढें जाऊन.) ह्या ठिकाणीं पाणचक्की होती नाहीं ?

नारा०— पाणचक्की तर, दादा, ती आपल्या पुढेंच आहे.

विद्या०— अरे होय, खरें; तीच आहे; तिचा शब्द मला ऐकूं आला नाहीं ह्मणून आंति पडली. पण मी प्रतिज्ञा करतो कीं, महापूर येऊन ती चक्की वाहून गेली. (उभयतां जवळ जाऊन पहातात, तों तिचा अगदीं विध्वंस झाला आहे.) अरे अरे, गरीब बिचारा, इचा धनी त्यानें आतां काय करावें ? येवढें नुकसान भोगावयास मोठा दौलतदार मनुष्य असावा ह्मणजे ठीक.

नारा०— माझ्याही मनांत फार वाईट वाटतें. पण, दादा, सूर्य मावळला तरी अझून ते गवंडी तेथें काम करितात, हें काय ?

विद्या०— मला ठाऊक नाहीं, पण विचारलें असतां समजेल. (गवंड्यांस हाक मारून पुसतो.) रे गवंड्यांनो, तुम्ही इतक्या रात्रीस काम कां करीत आहां ?

गोंडी— ह्या ठिकाणीं आह्मांस सारे रात्र जागून काम

केलें पाहिजे; कालचे रात्रीं एथें चोर आले होते, त्यांनीं आंत जावयासाठीं बागाची भित फोडून बंगल्यांतील सरंजाम चोरून नेला. चोरी झाल्याची गोष्ट आज सकाळीं समजली, ह्मणून बरें झालें; रात्रींच गूल झाली असती तर फार वाईट होतें.

विद्या०— कां ? कां ? असें कां ह्मणतां ?

गौंडी— कारण कीं, चोरांनीं बंगला जाळावयाची तयारी करून ठेविली होती. त्यांचा मनसुबा असा होता कीं, आपण सांपडतो असें झाल्यास बंगल्याला आग लावून द्यावी, आणि त्या गडबडींत निघून जावें; परंतु ती आपली गुपचूप चोरी झाली ह्मणूनच बरें झालें. बागाचा धनी ह्मणत होता कीं, मी मोठा भाग्यवान; जर कदाचित् मजकडून रात्री चोरांस उपद्रव लागला असता तर माझे डोळ्या देखत येवढी इमारत जळाली असती; आतां इतकेंच मात्र, भितीची दागदुजी केली, आणि कांहीं नवा सरंजाम खरेदी केला ह्मणजे झालें. फारतर एक रामोशी चाकरीस ठेवावा लागेल.

विद्या०— (हें ऐकून मुकाळ्यानें अंमळ दूर जाऊन ह्मणतो.) नारायणा, हा इतका अनर्थ झालेला पाहून तुला दुःख वाटत नाहीं ?

नारा०— मला हो कां तिन्हार्ईत ठिकाणीं दुःख, माझे कांहीं नासलें नाहीं.

विद्या०— पण अशी नुकसानी जर तुझी झाली असती

तर १ जसे त्या बागाचे धन्यानें आज सकाळीं पा-
हिलें तसें त्वां पाहिलें असतें, हणजे पाणचक्री
वाहवली, व शेतांत पाणी शिरलें, व चोरी झाली,
हे अनर्थ पाहिले असते तर तूं दुःखरहित अस-
तास काय १

नारा०— शंभर वाढ्यांनीं अतिशयेंकरून दुःखांत बुडालों असतो.

विद्या०— अशीं दुःखें तुला नित्य नित्य भोगावयाचीं
जर प्राप्त होतीं तर आतां जसा तूं सुखी आहेस
तसा तेव्हां असतास काय १

नारा०— नाहीं, मी तर कधींही सुखी नसतो, केवळ
दुःखसमुद्रांत बुडून गेलों असतो.

विद्या०— तर, बाबा, नारायणा, असेंच आहे; ज्यां-
पाशीं संपत्ति फार आहे त्यांचे मार्गे असे अनर्थ
नित्य आहेत; त्यांचें अंतःकरण सदा सर्वदा द्र-
व्यांतच गुंडाळलेलें असतें; शेवटीं द्रव्यच त्यांचे
नाशास कारण होतें. एखादे सालीं खरपड पडलें,
किंवा कांहीं एक योजलेली गोष्ट व्यर्थ झाली ह-
णजे इतक्यानेंच त्यांची नुकसानी होती; मग त्या
लोकांस असें वाटतें कीं, खर्च कमी केला असतां
आपली प्रतिष्ठा उणी पडेल, ह्याभयानें ते अधिक
अधिक खर्च करितात. जों जों त्यांचे द्रव्यास खां-
च पडत जाती तों तों ते अधिक खर्च करून आप-
ण संपन्न आहों असें लोकांत सोंग आणितात.

अशी जी लयास जाणारी प्रतिष्ठा तिचा सांभाळ त्यांस विशेषें करून करावा लागतो, अशा वागणु-
केचा परिणाम शेवटीं असा होतो कीं, चाकरांचा रोजमुरा थकतो, ह्यामुळे ते नाना प्रकारें त्रास दे-
तात, काम नीट करीत नाहीत, व आज्ञा पाळीत नाहीत, व अमर्यादेचें भाषण करितात, व घरांत चोरी मारी करितात; पुत्रास सद्गुण न शिकवितां द्रव्य वाढवावयाची इच्छा करितात, तेणें करून पुत्र कुमारीं लागून चोरी लबाडी अशीं नीच कर्मे करूं लागतात; आपण कर्जभरूं होतात; मग ज्यांचें देणें ते घरदार विकून घेतात, व येणें तें कोणी देत नाही; अशीं अनेक प्रकारचीं संकटे उभीं रा-
हिलीं ह्मणजे त्यांच्या आंगीं द्रव्याचा दम पहिला असतो तो अगदीं निघून जातो; मग त्यांची अव-
स्था काय पहावी ! दरिद्रानें पीडिले होऊन लो-
कांच्या नरकांत बुडून भयां भयां करीत अन्नाचे मार्गे हिंडतात.

नारा०— (आंग थरारून.) काय भयंकर गोष्ट सां-
गितली ही !

विद्या०— खरेंच आहे; अशा गोष्टीचा दाखला पाहिजे तर संपन्न असून दरिद्री झालेले असे मनुष्य गां-
वांत पुष्कळ दाखवितों. त्यांकडे पाहिलें असतां अविचार आणि धन द्रव्य ह्यांचा दम, ह्यांचा परि-
णाम शेवटीं कोणत्या रीतीनें होतो ह्याची समजूत

होईल, आणि द्रव्यादिकें करून जे अंध आहेत त्यांचे डोळे उघडतील. संपत्ति ही दुपारच्या सावली प्रमाणें आहे.

नारा०— तर ईश्वरानें आपणांस साधारण स्थितींत ठेविलें आहे हें ठीकच केलें; त्यांत आपणावर ईश्वराची कृपा आहे असें तुम्ही मानितांना ?

विद्या०— होय खरेंच आहे; कोणतीही गोष्ट दूरवर विचार करून करावी; अगोदर लोभ जिकला पाहिजे; इच्छाकरणें तरी आपली योग्यता व वैभव पाहून करावी; अमर्याद इच्छा करूं नये; सर्वदा संतोष वृत्ति असल्याचे पोटी कोणत्याही पदार्थाची कमती वाटत नाही. पहा बरें, मला कांहीं सुख कमी आहे कीं काय ? तूंही तशी वृत्ति ठेवशील तर तुलाही कांहीं कमी नाही, आणि तुला तरी वडिलांपेक्षां विशेष सुख भोगण्या विषयीं इच्छा कशी होईल. अरे, सर्व पृथ्वी माझी आहे, अशी भावना असली ह्मणजे सर्व माल आपलाच आहे. काम मात्र यथा योग्य केलें पाहिजे, मग उदरपूर्ति सहज होते. ईश्वरानें पर्वताच्या मध्य भागाप्रमाणें जी चांगली स्थिति तींत तुला ठेविलें आहे; पर्वताच्या माथ्यावर वायु इत्यादिकांचा उपद्रव, आणि तळीं ओढे नाले दलदल. ह्या प्रमाणें संपत्तीच्याही तीन स्थिति आहेत, अतिशयित संपत्ति पर्वताच्या माथ्या प्रमाणें आहे, मध्यम संपत्ति मध्यभागाप्रमा-

णें, व कनिष्ठ संपत्ति खालच्या भागाप्रमाणें आहे; पर्वताच्या मस्तकावर जसा वायूचा झपाटा फार तसा अतिशयित संपत्तिवानास राजा चोर इत्यादिरूप वायूचा झपाटा भारी लागतो. पर्वताचा मध्यभाग जसा निर्वात असतो तशी मध्यम संपत्ति निरुपद्रव असते; पर्वताच्या खालच्या भागांत चिखल ओढे नाले असतात, ह्मणून तेथें चालणारास जसें पाऊल टाकावयास कठीण पडतें तसें कनिष्ठ संपत्तिवानास हरएक मनांत आणलेली गोष्ट करावयास अवघड पडती; ह्यासाठीं जे वरल्या प्रदेशांचे संपत्तिवान लोक आहेत त्यांजकडे कधीं कधीं दृष्टि योजावी, पण कशा करितां ? त्यांचे संपत्तीची ईर्ष्या करावयासाठीं नव्हे, त्यां भोंवताला जो संकटाचा वेढा आहे तो आपणाला नाहीं ही ईश्वरानें मोठी आपणावर कृपा केली हें मनांत आणावयासाठीं. आणि कधीं कधीं खालच्या प्रदेशां असणारे जे दरिद्रीलोक त्यांजकडेही दृष्टि योजीत जावें, पण त्यांचे गरिबीचा उपहास करण्या करितां नव्हे, त्यांपेक्षां आपणास ईश्वरानें सुखी ठेविलें आहे हें मनांत आणावयाकरितां असें अवश्य केलें पाहिजे. हा जो मीं तुला उपदेश केला हा दृढ मनांत धरून तसा वर्तत जा, आणि पुढें आपल्या पुत्रासही असेंच शिखवीतजा, ह्यांत हित फार आहे; असें बोलत बोलत ते पितापुत्र उभयतां घरीं पोहोंचले.

ह्याप्रमाणें विद्याधरानें ईश्वरानें कृपा करून दिलेल्या
अन्नोदकावर संतुष्ट राहण्याचा उपदेश पुत्रास केला.
ज्यास जन्मपर्यंत भय नाहीं असें वतन पुत्रास साधून
देण्याविषयीं उद्योग विद्याधरानें मात्र केला.

लपंडाव.

नाटक,

दोनअंकी.

पात्रे.

रामराव कोणी गृहस्थ.
शिवराम रामरावाचा मुलगा.
दुर्गा. { रामरावाच्या मुली.
मथुरा. {
कावेरी. { त्या मुलींच्या मैत्रिणी.
मनूलंगडी. {
वडीलरत्नपारखी. { शिवरामाचे मित्र.
धाकटारत्नपारखी. {
तात्या ओळखीचा मुलगा.
भिव्या मोताददार.

स्थल,
रामरावाची खोली.

अंक १.

रामरावाचे खोलींत घडवंचीवर कागदाचे रुमाल आणि पोथ्या आहेत, आणि कोपऱ्यांत एक शिंग आहे.

प्रवेश. १

शिवराम आणि दुर्गा.

शिव० — (बाप माडीवरून खाली उतरत आहे त्यास ह्मणतो.) बाबा, तुम्ही कांहीं काळजी करूं नका, ह्या पोथ्या मी जपून फळीवर ठेवीन. (हर्षानें उड्या मारीत खोलीचे बाहेर येतो.) आतां आम्ही चांगला चांगला खेळ खेळूं. (मांजर गेल्या आंगणा, उंदीर करिती दणाणा, अशी ह्मण आहे.) (दुर्गा आंत येती, तीस ह्मणतो,) बरें दुर्गा, आई बाहेर गेली ! आपली मित्र मंडळी आली आहे कीं नाहीं ?
दुर्गा — माझ्या मैत्रिणी आल्या, पण अझून तुझे मित्र आले नाहींत.

शिव० — हें तर वाजवीच आहे; मुली जशा सर्वदा खेळावयास रिकाम्या, तसे मुलगे नसतात; त्यांस

खेळावयाला आणावयाचें झाल्यास ते विद्याभ्यासावरून बळें ओढावे लागतात, मी पैज मारतो कीं, ते दोघे रत्न पारखी ह्यावेळेस अभ्यासांत गुंतले असतील.

दुर्गा— हें मी पक्कें जाणतें कीं, आमची थट्टा करावी हाच त्यांचा अभ्यास असेल. पण रावजींनीं आपणांस येथें खेळण्याची आज्ञा खरोखरीच दिली आहे कीं काय ? ही आपली खोली तर अगदींच लहान पडली; येथें फिरतां देखील येत नाहीं.

शिव०— मजसारख्या सद्गुणी मुलानें विचारल्यावर ते नाहीं कसे ह्मणतील, वेडे पोरी ! पण तूं त्या पोथ्या संभाळ हो.

दुर्गा— तूं काय मला शहाणपण शिकवितोस ? मला ठाऊक आहे; मी त्या सर्व सोईनें रचून ठेवीन.

शिव०— (आंगीं प्रौढता आणून.) तें काम अस्मादिकांचें; त्याची वहिवाट मजकडे आहे.

दुर्गा— खरेंचरे बाबा, तुझ्याहून दुसरा कोण चतुर आहे ? पण तुज बरोबर मला काम करणें प्राप्त आहे. मी अगोदर मोठ मोठाल्या पोथ्या दुसरे ठिकाणीं नेतें.

शिव०— छे छे, बायकांनीं त्यांस हात देखील लावूं नये; पण एक एक पोथी घेऊन माझे हातावर बरीक रचीत जा, येवढें काम कर ह्मणजे पुरे.

दुर्गा— बरें, कां होईना. (ती एकेक पोथी त्याचे हा-

तावर रचिते; पोथ्यांचा गंज त्याचे हनवटी पर्यंत झाला.) आतां पुरे झालें ?

शिव०— (हनवटी वर करून.) आणखी एकठेव बरें; हों, पुरे आतां, पुष्कळ झालें. (तो एक दोन पावले हळू हळू चालतो, तों सगळ्या पोथ्या खालीं समईवर पडतात.)

दुर्गा— (मोठ्यानें हांसून.) अहाहा ! तिकडेसच चळथ पाडली, पाहा ह्या सुंदर पोथ्या, ह्यांस रावजी कोणाला बोट देखील लावूं देत नाहींत, आणि त्यांची अशी अवस्था झाली ! आतां हें समजल्यावर रावजींस फारच आनंद होईल, आणि तुला बक्षीस मिळेल.

शिव०— हा कांहीं माझा अन्याय नव्हे, माझे हाताचा अन्याय आहे, (तो पोथ्या उचलावयास लवतो, जंव जंव तो उचलावयास जातो तंव तंव त्या आणखी आणखी ढांसळतात.) काय बेढ्या पोथ्या, ह्यांना गोपाळा सारखें निष्ठून जावयास फार कळतें.

दुर्गा०— हें काम मी हात लावल्याशिवाय व्हावयाचें नाहीं; पहा मी ह्या आपले साडीचे ओंच्यांत घेतें, तर तूं मेढा खुंटीं बसून ती चळथची चळथ माझे पदरांत टाक.

शिव०— हा हा ! त्वां भली खाशी कल्पना काढली. (तो मेढा खुंटीं बसून तिचे साडीचे ओंच्यांत पो-

थ्या ठेवितो.)

दुर्गा— हळूच ठेव भाऊराया; पोथ्या चोळवटतील बरें; आतां मी ह्या दफ्तराचे खोलींत नेतें अँ. मुलांपेक्षां मुलीच शहाण्या असतात असें सर्वलोकांस मान्य करणें प्राप्त आहे आतां.

शिव०— होय, तशा मुलींमध्ये तूच मुख्य आहेस वाटतें ! ह्मणूनच घरांत तूं रोज रोज उलाढाल करतेस ती नीट करण्याकरितां मथुरेस खटपट करावी लागते.

दुर्गा— तुझाही पंतोजी तुजकडे नित्य नित्य न पाहता तर तुझे कागद तुला सांपडते तें मी पाहतें. असो, पण आतां अवघ्या पोथ्या झाल्यांना !

शिव०— होय, चल आतां; येथें कांहीं राहिलें नाहीं, (ती बाहेर जाते. शिवराम खोलींतला केर काढून जागा स्वच्छ करितो.) वाहवा ! खाशी मजेची जागा बनली; आतां येथें खूब मौज होईल. पण ते अझून कां येत नाहींत कोण जाणे ब्वा; मला मित्राचे घरीं जावयाचें झालें तर मी कधीं उशीर लावीत नसतो.

दुर्गा— (मातक्यानें आंत येते, आणि आसपास फिरून पाहते.) बरीच जागा झाली, पण भाउराया, हें शिंग कोठें तरी दडवून ठेववा, आतां तुझे मित्र येतील त्यांचे दृष्टीस हें पडलें तर ते सारा दिवस वाजवून वाजवून कपाल उठवितील.

शिव०— बरें, मी ह्याला सांदांत लपवून ठेवितों, हें क-
दाचित् माझ्या उपयोगी पडेल. पण तुझ्याच मै-
त्रिणी आतां येथें येऊन कलकलाट करतील. पाहूं
बरें आतां कोण बाजार भरवितो तें.

दुर्गा— मी आपल्या मैत्रिणींस हाक मारावयास जातें.

शिव०— माझ्या खिजमतगारास सांग कीं, माझे मित्र
आले ह्मणजे त्यांना मजकडे घेऊन ये.

दुर्गा— बरें. (ती बाहेर जाते.)

शिव०— ह्या शिंगाच्या आवाजामुळे कितीवेळ मी खे-
ळ सोडून घरांत आलों असेन ! ह्याचा आवाज
मोठा द्वाड आहे, तो अझून माझे कानांत गुणगुण
करतो आहे. माझे मित्रांचें घर येथून दोनशें पा-
वले लांब आहे, आपण शिंग वाजवावें ह्मणजे
त्याची ललकारी ऐकून आतां लौकर धांवत येती-
ल. (तो शिंग फुंकतो.) अरे ! हें मोठें आश्चर्यच
आहे. ते माडीवरून येताहेतसें वाटतें, (तो का-
नोसा घेतो.) होय होय, खरेंच ते दोघे पारखी
आले. आतां चवरंगावर चवरंग मांडून, जसा की-
णी गादीवर बसतो तसा मी बसेन. (तो चवरंगा-
वर चवरंग मांडावयास लागतो. इतक्यांत दोघे
पारखी येतात.)

प्रवेश २.

शिवराम वडीलपारखी आणि धाकटा
पारखी.

शिव०— तुझीं आंत येण्याची इतकी जलदी कां केली ? दारापार्शीं अंमळ थांबून मला गादीवर बसून घावयाचें होतें. मी तुझाला मोठे समारंभानें आंत घेणार होतो.

व०पा०— ही गादीना ? ह्या गादीवर जरी तूं संभाळून बसतास तरी ह्यावरून खालीं पडून हातापायांस एकादी दुखापत मात्र करून घेतास, आणखी कांहीं नाहीं.

शिव०— खरेंच गड्या, अशा गत गोष्टी बखरींत पाहिल्या आहेत खऱ्या.

व०पा०— हा माझा भाऊतर कांहीं तुजसारखा असल्या गादीवर बसला नव्हताना ? पण ह्यानें एके दिवशीं जिन्याचे पायऱ्यांवरून लोट्यांगणें खात खात खालीं पडून नाक ठेंचून घेतलें.

धा०पा०— ख ख ख खरेंच, माझें नाक अझून दुखतें आहे, तो तो तो तात्या मोठा द्वाड पोर आहे.

शिव०— तात्या आज इकडे येणार आहे काय ?

व०पा०— ईश्वर करो कीं, तो इकडे नयेवो. तो इकडे यावयाचा आहे असें आझाला समजलें असतें तर आझीं घरांतून बाहेरच निघतोना.

धा०पा०— दु दु दुसऱ्याला उपद्रव द्यावा इतकें मात्र

त्याला कळते.

शिव०— हें कशावरून ह्मणतोस तूं ?

व०पा०— दोन तीन दिवस झाले, मी आणि माझा भाऊ दोघेजण बाहेर जावयास निघालों होतों; मी अंमळ कशालासा मार्गे राहिलों, माझा भाऊ माडीवरून खाली उतरत होता; तों, तो कोणी कडून येऊन जिन्याजवळच्या खोलींत बसला होता कोण जाणे; त्यानें हळूच बाहेर निघून एका एकीं माझे भावाचे पाठींत धपका मारिला, तेव्हां माझा भाऊ घाबरून पाय निसरून जिन्यांत पडला तो खालीच आला.

शिव०— त्याचा स्वभाव कसा आहे ह्याची परीक्षा मी त्याचे तोंडावरूनच केली असती; त्याचें येथें हें येणें प्रथमच आहे. तुमच्या मुलांत माझे मुलास येऊं देत जा, ह्मणून त्याचे बापानें आमचे रावजीं पार्शीं फारफार आग्रहकरून सांगितलें.

व०पा०— ही मोठी वाईट गोष्ट झाली. त्याचा माझा आतांशीं अबोला आहे.

शिव०— तुम्ही ते एक्या बिन्हाडीं राहतां, ह्मणून रावजींनीं रुकार दिलहा. तर तो आल्यानें तुम्हांला संतोष होईल कीं नाहीं ?

व०पा०— संतोष ? संतोष पुसाल तर तो दहापांच कोस दूर असता तर बरें होतें. तो आमच्या शेजारीं आल्यापासून आम्हांला एक क्षणभर ह्मणाल

तर सुख नाही. तोवारंवार आपणच खिडक्यांचीं भिंगें फोडून आह्मांवर आळ घालतो.

शिव०—त्याचे बापाजवळ ह्याचें गाव्हारणें कोणी सांगत नाही ?

व०पा०— त्याचे बापाची प्रकृत एक तऱ्हेची आहे. कोणीं जाऊन कांहीं सांगितलें तर अंमळ त्यास रागें भरलासें करतो, आणि त्याबद्दल कांहीं खाव-याला देऊन त्याचे लाड करतो.

शिव०— मी जर तुमचा बाप असतो तर कधीं त्या बिऱ्हाडीं राहतों ना, आणखी कोठें जाऊन राहिलों असतो.

व०पा०— होय, खरी गोष्ट, आतां आमच्या बापानेंही असाच निश्चय केला आहे. त्या घरधन्यास त्यानें सांगितलें कीं, आह्मी हें बिऱ्हाड सोडून जातो, बाबा. आणि आह्मांसही ताकीद केली कीं, आजपासून तुह्मांला जरका ताऱ्याशीं बोलतां चालतां पाहिलें तर मजसारिखा वाईट कोणी नाही; ह्याप्रमाणें आह्मांस सांगितलें आहे. ताऱ्या आमची थटाच करितो, परंतु लोकांचे आंगावर धूळ तर टाकतो, चिघोंऱ्यातर सोडितो. काय एकेक कीं दोन दोन, किती गोष्टी सांगूं ? एकेदिवशीं तर एका बायकोच्या आंगावर तोटाच सोडला, ती अशी घाबरली कीं, सारे लोक पाहून हसूं लागले. अशी भलभलत्या खेळावर त्याची प्रीति फार आहे. आ-

णि तो तऱ्हेतऱ्हेच्या रंगाचे मासे रस्त्यांत धरतो.

शिव०— रस्त्यांत मासे धरतो ह्मणजे ?

व०पा०— होय जसे कोळी लोक गळ टाकून नदी-
तले मासे धरतात तसा तो खिडकींत उभा राहून
वाटेनें जाणारे येणारे लोकांचीं पागोटीं आंकडीनें
उचलून घेतो. कोणी गरीब गुरीब त्याचे घराखालीं
गोष्टी सांगत उभे राहिले ह्मणजे तात्यानें लौकर
लौकर माडीवर जाऊन एक चिब्याची लांब आं-
कडी घेऊन युक्तीनेंच त्या गरिबाचें पागोटें वर उ-
चलून घ्यावें. आणि आपण एक कुत्रें अगोदरच
सिद्धकरून ठेवलेलेंच असतें त्याचे शेंपटास त्या
पागोट्याचें एक शेवट बांधून तें कुत्रें रस्त्यांत सो-
डून द्यावें; त्या कुत्र्यानें जिकडे जिकडे पळावें ति-
कडे तिकडे त्याचे मार्गें पागोटें फरफटत जावें; मग
त्या गरिबानें जेव्हां लांबवर मार्गें धांवावें तेव्हां;
त्याचे हातीं पागोटें लागावें.

शिव०— पण हा कांहीं खेळ नव्हे, ही तर शुद्ध लो-
कांस पीडा द्यावयाची गोष्ट आहे.

व०पा०— ह्याहीपेक्षां त्याचें दुसरें आचरण फार वाईट
आहे; कुत्रें, मांजर, कोंबडें, बगैरे जें काय त्याचे
हातीं सांपडेल त्याचा पाय मोडल्यावांचून सोडाव-
याचा नाही. एके दिवशीं त्यानें वाटेंत सरांटे टा-
किले होते, तेव्हां त्याचाच कोणी आत्मविषयी ति-
कडून आला, तंव ते त्याच्या पायांला मो.

डले, आणि तो बिचारा लंगडत घरीं गेला. घर-
च्या चाकर माणसांला उपद्रव ह्मणजे किती करतो
सांगूं? मी खरेंच सांगतो त्याचा बाप जर चाकर
माणसांस रोजमुरा आधीं देताना तर कोणी त्याचे
घरीं राहतेंना.

शिव०— असें आहे त्यापक्षां मी त्यास अगत्य पाह-
णार; थदा करणाऱ्या पोरावर माझी भारी भक्ति
आहे.

व०पा०— थदाही सर्वास प्रिय आहे, परंतु त्याची थ-
दाकरण्याची चाल कांहीं मुलखा निराळीच. तुला-
ही हंसणें फार आवडतें हें मला ठाऊक आहे, प-
रंतु तूं कांहीं कोणास दुःख देत नाहीस; ह्या ब्राह्म्य
कारण्यांला लोकांची दुर्दशा पाहून भारी हर्ष हो-
तो आणि हंसूं येतें.

शिव०— मला त्याचें कांहीं एक भय वाटत नाही, मी
जशाला तसा होणारा आहे, ह्मणून मलाही बरेंच
झालें, मौज पहावयाला सांपडेल.

व०पा०— तात्या येथें येणार असला तर माझ्या भा-
वास घरीं जावयाची आज्ञा द्या कशी, नाही तर
तो आणखी एखादी दुखापत करील.

धा०पा०— हो हो हो, खखरेंच, मी आपला जातो.

शिव०— नाही, नाही, तूं जाऊनको. मी कांहीं त्या-
च्या साथीं तुमची मैत्री तोडणार नाही, त्याला त्या-
च्या पायरीनेंच ठेवीन. पण बाहेर कोणाचे पाय

वाजतात बरें ? तो तात्याच येत असेलसें वाटतें. नाही तर माझी बहीण मुलींना घेऊन आली असेल.

प्रवेश ३.

शिवराम, दुर्गा, वडीलपारखी, कावेरी,

भीमा, आणि मनू.

दुर्गा— भाउराया, बरें, मैत्रिणी आपले घरीं आल्या त्यांस या, बसा, कांहीं ह्मणावें कीं नाहीं ?

शिव०— बायकांतला कारभार कोणीं करावा, त्यांत कांहीं मर्यादा राहात नाहीं, हें मला समजतें.

दुर्गा— मर्यादेनें चालावें हें तुला समजतें ? बरें तर, पण तात्या कां अझून आला नाहीं ? (पारख्या-शीं बोलते.) मीं ह्मटलें तुम्ही त्यास आपले बरोबर घेऊन याल.

व०पा०— नको, नको, नको, ईश्वर कृपा करून आ-ह्माला त्याचे संगती पासून सोडवील तर बरें.

मनू— खरेंच, तात्यासारखा द्वाड पोर ह्या पृथ्वींत धुं-डाळल्यानें सांपडणार नाहीं.

कावेरी— त्याची रीत अशी आहे कीं, दुसऱ्यास त्रास देऊन आपण मौज पहावी. ह्यामुळे दुसऱ्याला दु-खवण्याविषयीं त्याचें मन फार आहे.

दुर्गा— तूं कांहीं भिऊनको, मी ठाकठीकपणानेंच वागेन.

शिव०— होजीहो. दुर्गा, मुलींना तूं संभाळ (पार-

ख्यांकडे पाहून) तुझाला मी संभाळतो.

व०पा०— मजविषयीं चिंता नको; तो माझी थट्टा करणार नाही; माझा तुसडा स्वभाव त्याला पक्का माहीत आहे, पण माझ्या भावाविषयीं मात्र मला अंमळ काळजी आहे.

भीमा— तो मऊ लागलें ह्मणजे कोंपरानें खणतो आणि कठीण लागलें ह्मणजे नांव घेत नाही, अशी त्याची चाल आहे.

दुर्गा— खरेंच आहे, पहा, मांजराच्या मागे कुत्रें लागलें असतां जेव्हां का तें मांजर शेंपूट पिंजारून त्याचे आंगावर फुसकारून धांवतें, तेव्हां कुत्रें शेंपूट पाडून पळून जातें. तसाच तो आहे.

शिव०— दुर्गा, तूं मांजरा प्रमाणें चाल.

दुर्गा— तूं नरसिंह अवतार धर. पण सर्वांनीं आतां खालीं बसावें हें मला बरें वाटतें. तो मेला कारटा अडून येत नाही, मग कशा करतां उगीच उभें राहावें ?

शिव०— अगे उगी, तो आला पहा.

प्रवेश ४,

तात्या, शिवराम, दुर्गा, मथुरा, आणि
वडील पारखी.

तात्या— (शिवरामास व दुर्गास पाहून नमतो.) मग

तुमचा सेवक आहे, मजवर दया असावी; तुमचे रावजींनीं मला तुह्यांमध्ये खेळावयाची आज्ञा दिली आहे, ह्मणून मी आजचा दिवस तुह्यांमध्ये खेळेन.

दुर्गा— मी घरधनीन आहे, ह्मणून तुला ह्या सर्व पाहुण्यांचीं वेगवेगळालीं नांवें सांगितलीं पाहिजेत. हिचें नांव कावेरीबाई.

तात्या— अततत, हें नांव ऐकून मला फार आनंद झाला.

दुर्गा— आणि ह्याचें नांव—

तात्या— आहा ! याची माझी तर पक्की ओळख आहे, (भीमाकडे बोट दाखवून.) हिचें नांव काय बरें असेल ! हिचें नांव साडेभावार्थी बाई असेल. ही फार भोळी दिसते. हिला लोकांस वांकोल्या दाखवितां फार चांगल्या येतात. (मग खोलींत लंगडशाई घालीत घालीत मनीकडे बोट दाखवून ह्मणतो.) हा तर लंगडशहा बादशहा; ही माराचे भयानें पळतां पळतां पडली, आणि पाय मोडला ह्मणून ही रोज रोज लंगडशाई खेळती. (वडील पारख्याकडे बोट दाखवून ह्मणतो,) हे तर मोठे दोक्ताचार्य, आह्मां गरिबांकडे पाहत देखील नाहींत. (धाकट्या पारख्याकडे बोट दाखवितो,) ह्याचें नांव तर उघडच आहे; ह्याचे आईनें ह्याची लहानपणीं जीभ चांगली ओढली नाहीं, ह्मणून हा

तुतुतु करितो, आणि ह्याजवरून तोत्रोपंत नांव पावला.

शिव०— तूं लोकांला नांवें ठेवण्याविषयीं इतका चतुर आहेस तर त्वां मला काय नांव दिलें ?

तात्या— मी अझून तुला पुरता जाणत नाहीं; पण थोडक्याच अवकाशांत तुझेही गुण बाहेर काढीन.

दुर्गा— तात्या, माझे बोलणें तुला फार कडू लागेल, मी जर तुझे गुण काढले तर मग कसें होईल ? ईश्वराचे इच्छें करून जो कोणाचे शरीरीं स्वाभाविक अवयव आहे तो काढून त्याची थटा करावी हें चांगलें नव्हे; तूं इतका योग्यतेचा आहेस हें मला ठाऊक नव्हतें, ह्यांस सर्व माहीत आहे. दुसरे कोणी असते तर सांगते; पण हे सर्व माझे मित्र आहेत, ह्याजकरितां तोंडावर नक्षत्र पडलेल्या पोरान म्यां बोलाविलें ह्मणून हे मला शब्द लावीत नाहींत.

शिव०— शिवरामा, मी खरेंच सांगतो, तुझी बहीण बोलण्यांत मोठी चतुर आहे, असा पंडित घरांत असल्यावर मग न्याय मनसुबा विचारावयास कोठें बाहेर जावें नलगे.

शिव०— ती खरें बोलण्याविषयीं कोणाची भीड धरीत नाहीं, ह्मणून माझी प्रीत तिजवर फार आहे.

तात्या— पण त्वां ऐकिलेंना ? मी कसें खरें बोललों तें ? ह्मणून तुझी प्रीत मजवरही असावी. (दुर्गाकडे

पाहून नमतो.) दुसऱ्याचे गुण बाहेर काढण्याचे तुझे काम तें मी घेतलें, ह्मणून रागें भरूं नको, क्षमा कर, आतां आपण गडी धरूं. (तिचा हात धरितो.)

दुर्गा०— (तात्यास हात धरूं देते.) बरें पण—

तात्या— (अकस्मात् धाकट्या पारख्याकडे फिरून त्यास कुचेष्टेनें ह्मणतो,) तूं चांगला पोर दिसतोस ह्मणून तुला भेटावेंसें वाटतें, थांब, (धाकटा पारखी त्यास भेटावयास भितो, तात्या त्यास बळात्कारानें ओढितो, तेव्हां तो मूल रडूं लागतो.)

शिव०— सोड, सोड त्याला, नाहीं तर—

तात्या— नाहीं तर काय करशील, माझ्या लहान-
ग्या छबड्या ?

शिव०— मी लहान आहे खरा, परंतु माझ्या मित्रास सहाय होण्यापुढें सामर्थ्य माझे आंगीं आहे बरें !
हें मी तुला अगोदर सांगून ठेवतों,

तात्या— तर मी ही तुझांमध्ये तुमचा मित्र होण्यास येणार. त्यास पाहूं बरें अगोदर, तूं आपले मित्राचें साह्य कसें करतोस तें, (तो लागलाच धाकटे पारख्याचे अंगावर चालून जाऊन त्यास बिलगतो. शिवराम त्यास पाडतो आणि आपण त्याचे उरावर बसतो. इतर मुलें त्यांस सोडवायास धांवतात.)

शिव०— बायांनो, अंमळ कृपा करा आणि दूर व्हा; मी कांहीं ह्याला मारीत नाहीं. कां तात्याजी, आ-

तां कसा रंग आहे ! तुझी पाठ म्यां भुईस लावली
असें वाटतें.

तात्या— (बळ करून उठावयास पाहतो.) अग
आई, शिवराम्या, गचांडी सोडून माझे छातीवरून
ऊठ, नाही तर मी मरतो आतां.

शिव०— अगोदर तूं आपल्या अपराधाची क्षमा मागून
घे, ह्मणजे सोडीन.

तात्या— (तापून ह्मणतो.) अरे जा, कशी क्षमा. तूं
सोडतोस कीं नाही !

शिव०— अशानें मी सोडावयाचा नाही. त्वां सर्व मंड-
ळीचा अनादर केला आहे, ह्यासाठीं सर्वांपुढें नाक
घांस, चुकलों ह्मण, तोंडांत मारून घे, तर सोडतो.

तात्या— बरें, बाबा, तूं ह्मणतोस तर करतो

शिव०— मातक्यान जर असें करशील तर तुला आ-
ह्मी तळघरांत कोडून टाकूं, ह्मणजे तंटाच उरकेल.
(तात्यास उठूं देतो, मग तो रागावला असें पाहून
त्यास ह्मणतो.) इतकें रागें भरण्याचें कारण नाही,
प्रथम तुजकडूनच आगळीक झाली.

कावेरी— (मथुरेस एकीकडे नेऊन ह्मणते) तुझा
भाऊ इतका धैर्यवान आहे हें माझे लक्षांत
नव्हतें.

मथुरा— तो सिंहासारखा धैर्यवान् आहे, तरी तो
कधीं कोणार्शीं कज्जा करीत नाही; ह्या गांवांत ह्या-
सारखा सुशीळ मुलगा दुसरा कोणी नाही, (सर्व

मंडळीस ह्मणते.) आतां उगीच कां खोळंबतां !
कांहीं तरी खेळ काढा. पारख्यांनो, तुमच्या मनां-
त काय खेळावयाचें आहे !

व०पा०— तें बायकांनींच ठरवावें

(तात्या वडीलपारख्यास व शिवरामास वांकोल्या
दाखवितो.)

दुर्गा— पहा, माझ्या शिवरामाच्या डोळ्यांत कसें पा-
णी आहे तें ! इतर मुलांनीं ह्याचे शहाणपणाचा
किताच ध्यावा ! बरें तर, आतां आह्मी घरकुलांत
भातुकली खेळूं. तुझाला तर बुदबळांचा खेळ भारी
आवडतो. चला, उठा माझे गड्यांनो, सर्वांनीं मा-
झ्या खोर्लींत यावें.

तात्या— काय, तुझी सारे मला एकट्याला सोडून
जातां !

शिव०— नाहीं नाहीं, मी तुज करितां येथें राहतों.
पण मी कदाचित् बाहेर गेलों तर लौकरच येईन.

तात्या— तूंही जातोस तर, ब्वा, मी कांहीं दुसऱ्याचे
घरांत एकटा राहणार नाहीं; मला भय वाटतें.

अंक २.

प्रवेश १.

शिवराम आणि तात्या.

तात्या— मी तुजबरोबर आलों ह्याचें कारण असें आ-

हे कीं, मी तेथें असल्यानें तुह्मी सारे माझी एखादी थट्टा कराल. आतां तूंनि मीच येथें आहों, ह्याकरितां त्यांची थट्टा करण्याविषयीं आपण कांहीं तरी एखादी कल्पना योजूं.

शिव०— माझेही मनांत तेंच आलें आहे.

तात्या— मला वाटतें कीं धाकट्या पारख्याची थट्टा करावी, हें बरें.

शिव०— छी छी, त्याचें मन दुखवावें अशी जर त्यां थट्टा योजिली असली तर त्याविषयीं मी रुकार देणार नाहीं; हा मी आपले कानावर हात ठेवितों.

तात्या— कां ? असें कां ? अवघे लोक तर ह्मणतात कीं शिवराम मोठा थट्टेबाज आणि खेळाडू.

शिव०— तें खरें, पण मी कोणाचें मन दुखवावयाचा नाहीं. बरें, तूं कोणती युक्ति योजितोस पाहूं बरें ?

तात्या— ह्या पहा दोन सुया मजपार्शी आहेत, ह्यांच्या अणकुच्या वर करून ह्या मी दोहों गाद्यांत घालून ठेवतो, ह्मणजे एका एकीं कोणाचे ध्यानांत येणार नाहीं, मग त्या दोन गाद्या दोघी जणींस तूं बसावयास दे, मी जर द्यावयास जाईन तर त्या समजतील, आणि ह्मणतील कीं, ह्यांत कांहीं तरी कृत्रिम आहे, ह्याकरितां तूंच दे. मग जेव्हांका सुया टोंचतील तेव्हां त्यांना तोंड दाखवायाला अशी लाज वाटेल कीं काय सांगूं ? वाहवा, ह्या गोष्टीची

कल्पना करतांना देखील हंसतां हंसतां पोट फुटतें.

तुझी भोळी बहीण ह्यांत फार आनंद पावेल.

शिव०— पण मी जर तुला असें करीन तर मग तुला कसें वाटेल ?

तात्या— त्यांची माझी गोष्ट वेगळी, त्या मूर्ख आहेत.

शिव०— त्या कशा मूर्ख ? त्या अशी वाईट थट्टा करीत

नाहींत ह्मणून तूं त्यांस मूर्ख ह्मणतोस काय ?

तात्या— तूं मोठा बालांटी आहेसरे; बरें ही कल्पना तुझ्या मनास येत नाही तर दुसरी कल्पना तुला सांगूं ?

शिव०— बरें, सांग तर.

तात्या— पहा, हा मजजवळ बळकट सुई दोरा आहे, त्या बसल्या असतील तेथें आपण जाऊन एकानें त्यांस बोलावयाच्या हंसायाच्या नादांत लावावें, आणि एकानें हळूचकन त्यांच्या साड्या बसकराशीं शिवून टाकाव्या, मग जेव्हांका त्या उठतील तेव्हां कशी मौज होईल पण. वाहवा, काय खाशी कल्पना आहे !

शिव०— शाबास ! बरेंच सांगतोस; त्यांच्या चिरड्या फाटाव्या, आणि त्यांस आईबापांनीं खूप ठोकावें, असें तुझ्या मनांत आहे वाटतें ?

तात्या— काय ती मौज ह्यांतच आहे.

शिव०— कोणाचा नाश नकरितां दुसऱ्या रीतीनें मौज होणार नाही कीं काय ?

तात्या— पण, मला कांहीं त्या नाशाचे योगानें दुःख होत नाही.

शिव०— तर तूं आपल्या मात्र स्वार्थावर दृष्ट देतोस, लोकांचे बरें वाइटाकडे अगदींच पहात नाहीस.

तात्या— आह्मी, ब्वा, खेळ खेळू लागलों ह्मणजे आह्मांला कांहीं तरी चेष्टा केली पाहिजे. ह्यासाठीं तुला सांगतो, मनू लंगडी आणि पारखी ह्यांस भिवविलें पाहिजे.

शिव०— तें चांगलें नव्हे; तुला जर कोणी भिवविलें तर मग कसें होईल ?

तात्या— चल, आतांच कां होईना. ज्याचे मनांत मला भिववायाचें असेल त्यानें खुशाल भिववावें; मजकडून कांहीं मनाई नाही.

शिव०— (एकीकडे होऊन हळूच बोलतो.) तें आतां आह्मीच पाहूं. (मोठ्यानें) बरेंतर, पोरांस भेडवावयाची कल्पना कशी काय आहे ?

तात्या— मजपार्शी राक्षसाचा एक मुखवटा आहे, तो मी घरीं जाऊन घेऊन येतो, तूं लहान लहान मुलांस मात्र एकीकडे आण; मग पहा कशी मौज होईल ती. हा मी आतांच आलों ह्मण.

शिव०— हळूच आपणार्शी बोलतो) थांब, मी एक तुजकरितां चांगला मुखवटा आणितों. (मोठ्यानें.) पण तात्या, तात्या !—

तात्या— कां ? काय ह्मणतोस ?

शिव०— त्यांस एकीकडे आणलें ह्मणजे त्या भितील खऱ्या. हें मलाही बरेंच वाटतें. पण, तात्या, ह्या खोलींत एक खराच मोठा ब्रह्मराक्षस आहे. आपण येथें दोघेजण एकटेच आहों, जर का तो आला तर आपणांस जीवंत सोडणार नाही, खाऊनच टाकील.

तात्या— ही काय तूं राक्षसाची गोष्ट बोलतोस ?

शिव०— मी खरेंच बोलतो; तो यावयाचा झाला ह्मणजे अगोदर दणदण पाय वाजतात, मग एकाएकी मशाला लागलेल्या दिसतात; त्याच्या बराबर पुष्कळ भुतावळ असते. (अंमळ घाबरल्याचें सोंग घेतो.) हें पहा, पाय ऐकूं येतात; आतां कसें करावें ?

तात्या— (अंमळ घाबरून ह्मणतो.) अरे कर्मा, आतां राक्षस येथें येतो कीं काय ?

शिव०— (तात्यास एका कोपऱ्यांत नेऊन हळूच कांपत कांपत बोलतो.) येथें ब्रह्मराक्षस असतो ह्याचें कारण लोक असें सांगतात कीं, ह्या खोलींत एक रुपण पुरुष राहात होता, त्याजवळ द्रव्य पुष्कळ होतें, मग तो मेला तेव्हां समंध होऊन ह्या खोलींत राहिला आहे. ह्या करितां इकडे कोणी येत देखील नाही.

तात्या— (हें ऐकतांच त्याचा चळकांप होतो, आणि बोबडी वळते.) दुसरे कोणाला तरी लौकर

हाक मार, कां तर माझा जीव धसधस करतो; मा-
झ्यानें येथें उभें रहावत नाहीं, मी पळून जातो.
शिव० कशीगे भ्याली! आतांच ना तूं धटाईच्या गो-
ष्टी सांगत होतास ?

तात्या— मी कांहीं भ्यालों नाहीं; तूं असें समजूं नको,
पण मी मुखवटा आणावयास जातो.

शिव०— बरें तर, जा तूं, मी येथें सर्व तयारी करून
ठेवितों. मग भली खाशी मौज होईल

तात्या— वाहवा ! तर मग आतां आमचें हसतां हस-
तां पोट फुटेल.

शिव०— ते तर फारच भितील.

तात्या— खरेंच, गड्या, तर मी लौकर येतो. (तो
बाहेर निघून जातो.)

शिव०— (एकटाच आपण बोलतो.) भलारे, तूं वर-
कडांस भिववावयास पाहतोस, आणि मी भ्यावया-
चा नाहीं अशी प्रतिज्ञा भोगतोस, तर पहा, मी
तुलाच भिववावयाची युक्ति करीन.

प्रवेश २.

शिवराम, दुर्गा, मथुरा, कावेरी, मनू, आणि
वडील पारखी.

दुर्गा— शिवरामा, तात्याला रस्त्यांतून धांवत जातांना
आह्मी आतां पाहिलें, तर कोणी काय केलें त्या-

ला ! त्याशीं तुशीं कांहीं खटखट झालीं कीं काय ?
 शिव०— नाहीं नाहीं, तो तर मला आपला जिवलग
 मित्र मानितो; त्याचे मनांत लहान मुलांची कांहीं
 थडा करावयाची आहे; त्यास मी बाह्यात्कारी अ-
 नुकूल होतो, आणि असा कांहीं मनसुबा करतो
 कीं तोच फसेल; मग पुनः आमचे घराकडे ढुकून
 पाहणार नाहीं असें वाटतें.

दुर्गा— बरें कोणता मनसुबा करणार आहेस तूं ?

शिव०— माझा मनसुबा तुला लौकरच कळून येईल,
 पण मला तुशीं बोलावयास आतां तिळमात्र अव-
 काश नाहीं; तो आतां येईल, तो आल्याचे पूर्वी
 मला सर्व तयारी करून ठेविली पाहिजे, ह्मणून
 मला अंमळ बाहेर जावयाची आज्ञा दे.

कावेरी— बरें तर, जा, पण लौकरच परत येहो, तुझा
 मनसुबा आज्ञांस फार एकावासा वाटतो.

शिव०— सर्व तयारी करून मी तुझांस अगत्य सांगेन.
 (तो बाहेर निघून जातो.)

दुर्गा— अहाहा, फार चांगले दोघे मित्र मिळाले आ-
 हेत, पाहूं, बरें, दोघांच्या मसलतीनें काय ठरतेंतें.

व० पा०— दुर्गाबाई, शिवरामाला केवळ तात्याचे ओ-
 ळांत बसवूं नका.

मनू— पारखी, तूं ठीक बोललास, एक मर्यादेचा, भ-
 ला, आणि एक द्वाड ब्राह्मण; त्याला त्याला कोठें
 लावतां !

कावेरी— शिवराम जर तात्याला येथून काढून लाव-
ण्याची कांहीं युक्ति योजील तर आत्मावर त्याचा
फार उपकार होईल. तो ह्या ठिकाणी असल्याने
आत्मांस कर्डीं चैन पडणार नाही.

दुर्गा— मला असें धोरण दिसतें कीं, शिवराम तात्यास
अमर्याद शिक्षा करील.

ब० पा०— असें कसें होईल? शिवराम जर तात्याची
तशी खूप थटा करील, तर त्या योगेंकरून त्याला
शिकविल्यासारखें होईल. मग आपल्या मुलास चां-
गल्या चालीचा उपदेश मिळाल्यामुळे शिवरामाची
युक्ति ऐकून तात्याचा बाप फार संतोष पावेल, अ-
सें मला वाटतें. शिवरामासारखा तात्या असता,
तर त्याचा बाप त्याकरतां आपलें अर्धें द्रव्य संतो-
षानें खर्च करता.

मनू— दुर्गा, तूं आपल्या भावाच्या युक्तीस विघ्न करूं-
नको.

दुर्गा— पण मने, माझा स्वभाव अंमळ प्रखर आहे,
आतां मी येथें तुझांमध्ये मुख्य असतां आईस वा-
ईट वाटेल असें काम इकडे होऊं देणार नाही.

मनू— त्याच्या मनांत आहे तसें त्याला आजचा दिव-
स करूं दे, ह्याचा अन्याय आत्मा आपल्या आंगाव-
र घेऊं.

शिव०— (आनंदानें हंसत येतो.) तात्या आतां के-
व्हां का येईना; त्याला खेळावयास घेण्याकरितां

आह्मी तयार आहों.

दुर्गा— पण मला सांग, त्वां काय मनसुबा केला आहे तो.

कावेरी— आह्मांला सांग, आह्मी त्यांत येतो.

शिव०— नाही, नाही, बायांहो; त्याचें कांहीं कारण नाही; माझ्या मनसुब्यांत अंमळ धिंगामस्ती होणार आहे, ह्यासाठीं मी तुह्यांस आह्मांमध्ये घेणार नाही; म्यां मोतद्वारास सांगून अगोदरच ठाकठीक करून ठेविलें आहे; माझ्या मनांतली गोष्ट त्या मोतद्वाराचे मनांत ठसली आहे, तो मला साह्य करील.

दुर्गा— पण तूं कांहीं आह्मांला आपला मनसुबा अडून कळूं देत नाहीसना ?

शिव०— मी तुह्यांला इतकें सांगून ठेवितों; आतां आपण लपंडाव मांडूं ह्मणजे तात्याचे मनांत संशय येणार नाही, प्रथम मी तात्यास आंधारामध्ये सांपडेल, मग जो कोणी माझे डोळे बांधील त्यानें हातचलाखी करून मला पहावयास वाट ठेवावी, ह्मणजे मी तात्यासच धरीन, मग त्याचे डोळे बांधल्यावर तुह्मी सर्व खोलींतून दिवा विझवून बाहेर निघून जा, आणि आह्मां दोघांस मात्र त्या ठिकाणीं असूद्या, मग जेव्हां तुमची गरज लागेल तेव्हां मी तुह्यांस बोलावीन.

व० पा०— तो जर धबाधबी करूं लागला तर मग क-

सैं करशील ?

शिव०—अरे, जाऊंदे, त्याच्यानै काय व्हावयाचें आ-
हे ? पाहिलें नाहीं मघां, एक कलथी दिली तर क-
सा भोंपळ्या सारखा बदकन् आदळला तो ? तो ट-
णक दिसतो खरा, पण अगदीं फोपसा आहे, ह्या-
चा अनुभव मीं अगोदरच घेतला आहे. अतां ल-
हान मुलांस इकडे घेऊन ये, ताच्या आला झ-
णजे त्यांची कदाचित् थट्टा करील, अगे मथुरे, तूं
जाऊन त्यांस घेऊन ये.

मथुरा— होय, (ती बाहेर निघून जाते.)

शिव०— माझे डोळे बांधतेवेळेस वाट ठेवावयाचें तुझां-
स पक्कें स्मरण असूंद्या, आणि जेव्हां मी तुझांस
खूण करीन तेव्हां वाटेचें नीट संधान ठेवून दिवा
विझवून पळून जा.

कावेरी— होय होय, आतां ध्यानांत आलें.

शिव०— अगे उगी, कोणी येतो आहे. (दाराजवळ
जाऊन हळूच कानोसा घेतो.) हॉ तो आला,
आतां आपण लौकर खेळावयास लागूं या, नाहीं
तर त्याचे मनांत संशय येईल. अगोदर झटकन
कोणाचे तरी डोळे बांधा.

कावेरी— पहिला डाव मजवर आहे. (मनू कावेरीचे
डोळे बांधिते.) (सर्व मुलें खेळूं लागतात.)

प्रवेश ३

शिवराम, तात्या, कावेरी, आणि मनु.

(तात्या आंत येतांच कावेरीस चिमटा घेतो, ती हात लांब करून त्याला धरते.)

कावेरी— हा तर तात्या आहे, त्यानें मला चिमटा घेतला ह्यावरून तोच आहे हें मी पक्कें जाणते.

शिव०— त्वां खरेंच ओळखलें, पण तो अझून खेळावयास लागला नाही, तर आतां नव्यानें डाव मांडूं.

तात्या— शिवरामानें खरी गोष्ट सांगितली.

कावेरी— बरें तर, आतां नवा डाव नवा पाव, मीं जर आतां तुला फिरून धरलें तर मग तुझे डोळे बांधून डाव घेईन; रडी खाऊं देणार नाही.

तात्या— बरें बरें, आतां फिरून खेळूं. (बगलेंतला मुखवटा काढून शिवरामास निसुरता दाखवितो.) कां चांगला आहेना ?

शिव०— (त्यास पाहून अंमळ कावराबावरा होतो.) अरे बापरे, फारच भयंकर आहे; ह्यास पाहून मलाच अगोदर भय वाटतें; आतां हा लपवून ठेवूं आणि ह्या खेळावयाच्या नादांत लागल्या ह्मणजे हळूचकन आपण बाहेर निघून जाऊं.

तात्या— (शिवरामाच्या कानाशीं लागतो.) होय होय, अगोदर मी पोरीवारींची थळा करतो.

शिव०— (तात्याशीं हळूच बोलतो.) मी अगोदर कावेरीचे डोळे बांधून तिला फिरवीन; ती मला धरील तेव्हां तिचे मनांत असें येईल कीं, हा तात्याच आहे; मग तिजवरच डाव येईल.

तात्या— (हळूच बोलतो.) बरें बरें, मीही तिला मागून जाऊन धक्का देईन.

मनू— तुम्ही खेळ विरस करतां; तुमची मसलत काय ती लौकर होऊंद्या कशी.

तात्या— सारीं उगीच कां उभीं राहिलां? आम्ही तयार आहों.

शिव०— (जणू कावेरीस धक्का द्यावा अशा बेतानें तिचे मार्गे मार्गे फिरतो, तात्या घडवंची आणावयास घरांत जातो, असें पाहून शिवराम कावेरीस हळूच ह्मणतो.) कावेरी, आतां मी तुझ्या वाटेंत येतो, (कावेरीनें अडखळून पडावें ह्मणून तात्या तिचे वाटेंत एक घडवंची आणून ठेवितो, शिवराम त्या घडवंचीस एकीकडे ठेवून आपण त्या जागीं मेटाखुटीं बसतो, आणि तिला ऐकूं जाई असा कांहीं शब्द करितो, तीचांचपत चांचपत जाऊन व्यास धरिते, आणि हा कोण आहे? असें सोंग आणते.)

कावेरी— (अंमळ गुढमळून व्यास चांचपून ह्मणते.) हा शिवराम आहे!

शिव०— (खिन्न झाल्या सारखें दाखवितो.) होय, मीच आहे; काय, गड्या, मीच सांपडलों किरे; गोष्ट

वाईट झाली.

कावेरी— (डोळ्यावरचें फडकें सोडून.) आहा, मला पाडावयाचा मनसुबा केला होता काय? हें काम ताच्या वांचून कोणी करणार नाही, हें मी पक्कें जाणतें. पण मी आतांच ह्याचें वढें काढीन. (ती शिवरामाचे डोळे बांधिते, आणि पहावयास अंमळ-शी वाट ठेवून त्यास चालीप्रमाणें विचारते.) तुझे बापाचे पागेंत किती घोडे आहेत ?

शिव०— तीन, एक काळा, एक पांढरा, व एक तांबडा.

कावेरी— तर तीन वेळां फिर (शिवरामास तीन वेळां फिरवून ह्मणते,) आतां जो कोणी तुझ्या हातीं लागेल त्याला धर.

शिव०— (चांचपत चांचपत इकडे तिकडे फिरतो, सर्व पोरांस आंगावर घेतो, कोणीं थापडी मारली तरी त्यास मारुं देतो, आणि कावेरीचे मार्गे लागल्याची हुलकावणी दाखवून एकाएकीं ताच्यासच जाऊन धरितो.) आहा, भली सांपडलीगे, हा कोणी पोर दिसतो, हा ताच्या तर नव्हे ? (मग डोळ्यां वरचें फडकें काढून.) होय, तोच !

तात्या— (शिवरामास हलूच ह्मणतो.) पण त्वां मला कशा करितां धरिलें बरें ?

शिव०— (हलूच सांगतो.) तूं कांहीं चिंता करूं नको; मी धाकट्या पारख्याला तुझ्या आंगावर ठकलून देईन.

तात्या— (हळूच ह्मणतो.) बरें तर गड्या, तूं पाह-
शील मी त्यास कसा बारीक चिमटा घेतो तो, अ-
सा कीं, रक्तच निघेल. (शिवराम तात्याचे डोळे
बांधून वरकड सर्व मुलांस खोलींतून बाहेर जाव-
याची खुण करितो, तीं दिवा विझवून दुसरे खो-
लींत जातात. दिवे विझाल्या नंतर मोतद्वार तों-
डास काळें लावून, वर घुन्याचे ठिपके देऊन,
डोईस मेंढराच्या लोंकरीची टोपी घालून, फाटके
रकटे नेसून, हातांत टेंभा घेऊन दाराजवळ येतो, शि-
वराम त्याला तेथेंच उभें रहावयाची खुण करितो.)

शिव०— (तात्यास खोलीचे मध्यभागीं उभें करून
विचारतो.) तुझे दापाचे पांगेंत किती घोडे आहेत?
तात्या— तीन, एक काळा, एक तांबडा, आणि एक
पांढरा.

शिव०— अरे, मुलांनो, आतां पहा कशी मौज होईल
ती, तंवर तुह्मी आप आपल्या जाग्यावर उभारहा.
(लटकें पर नेटकें बोलून ह्मणतो.) तात्या तूं तीन
वेळां फीर, जो कोणी हातांत सांपडेल त्यास ब-
ळकट धर. (तात्या फिरूं लागल्यावर शिवराम शि-
ग घेऊन येतो, व मोतद्वारास घागरमाळा वाजवाव-
याची खुणेनें आज्ञा देतो, मग आपण बोलतो.)
राक्षस आलारे आला, पळ तात्या, जीवघेऊन प-
ळ. (मग मोठा गलबला करून दार लावितो, आणि
मोतद्वाराचे पाठीमागें लपून शिंगांतून शब्द काढून

बोलतो.) कायरे! तूं माझे द्रव्य ध्यावयास आलास काय?

तात्या— (भयानें लटलटां कांपतो, आणि घाबरून डोळ्यावरचें फडकें काढावयास विसरतो. आणि मोठ्यानें किंकाळी फोडून बोंब मारितो.) अरे शिव-रामा, अरे पारख्यानों, धांवा, लौकर या, माझ्या उरावर राक्षस बसला.

शिव०— (शिंगाचे आवाजांतून ह्मणतो.) त्या सर्वांस मीं भय दाखवून पळविलें, आतां तूं डोळ्यावरचें फडकें काढून माझे तोंड पहा.

तात्या डोळ्यावरचें फडकें न काढितां भय पावून हातांनीं बळकट तोंड झांकतो; जसा जसा राक्षस पुढें येतो तसतसा तो मार्गे हटतो.)

शिव०— अरे काढ तोंडावरचा रुमाल ! ऐकतोस कीं नाहीं ? (तात्या थरथर कांपत कांपत डोळ्यावरचा रुमाल काढितो, परंतु डोळे उघडून पहावयास भितो; शेवटीं राक्षसास पाहतांच मोठ्यानें किंकाळी फोडतो, आणि अगदीं गर्भगळित होऊन जागचे जागीं थिजून राहतो; मग इकडे तिकडे फिरून दारराजवळ येतो; दार गच्च लावलेलें पाहून पायांत पाय गुंतून तोंडघशीं पडतो, आणि भयामुळें त्याचे तोंडाकडे न पाहतां भुईत मान घालून बसतो.)

शिव०— तूं काय माझे हातांतून पळून जावयास पाहतोस काय ?

तात्या— (भयानें बोबडी वळली आहे, हणून गुंतत गुंतत बोलतो.) मीं कांहीं तुमचा अन्याय केला नाहीं ; मीं कधीं तुमचें द्रव्यही नेलें नाहीं.

शिव०— त्वां कधींच अन्याय केला नाहीं काय ? र-
स्त्यांत येणारे जाणारे मनुष्यांचे आंगावर धूळ को-
णरे टाकतो ? आणि लोकांचीं पागोटीं आंकडीनें
कोणरे उचलीत असतो ? कुत्रीं चिमण्या ह्यांचे हा-
त पाय कोण मोडीत असतो ? लहान पोरांस पाडा-
वयाकरितां माझ्या खोलींत घडवंची कोणींरे अणू-
न ठेविली ? असे असे अपराध तुजकडून कांहींच
घडले नाहींत काय ? आणि मुलांस भेडावायासाठीं
तुजजवळ आतां मुखवटा नाहींरे ?

तात्या— महाराज, तुम्ही हणतां इतकेंही खरेंच आहे;
आतां माझ्या अपराधाची क्षमा करावी; मी आप-
ल्या आईबापांचा एकुलताएकच आहे; आजपासून
असें करणार नाहीं.

शिव० तुम्हें बोलणें खरें कशावरून ? ह्यास जामीन
कोण आहे ?

तात्या— तुम्ही जीं मुलें आतां पळवून लाविलीं त्यांना
आणा, हणजे तीं जामीन होतील.

शिव०— तूं खरेंच बोलतोस तर माझ्या हातावर हात
मार.

तात्या— नाहीं महाराज; मी खरेंच सांगतों.

शिव०— बरें तर, आतां मी तुला सोडितों, पण खब-

रदार, आजपासून असें करशील. माझ्या मनांत तुला खावयाचें असतें तर केव्हांच ह्या खिडकींतून घेऊन गेलों असतों. (राक्षस तो टेभा आंधारांत गरगर फिरवून निघून जातो, तेणें करून तात्या भेदरून बेशुद्ध होऊन भुईवर पडतो.)

प्रवेश ४,

रामराव, तात्या, शिवराम, मोताद्वार, कावेरी, आणि मनू.

राम०— (हातांत दिवा घेऊन येतो.) कसलारे इकडे गलबा आहे हा !

तात्या— (मान वर नकरितां बोलतो.) मीं कांहीं गलबा केला नाही, महाराज ब्रह्मराक्षसबावा. अतां तुम्ही माझे जवळ येऊं नका.

राम०— (तात्या भुईवर पडलेला पाहून.) हा कोण भुईवर पडला आहे ?

तात्या— तुम्ही आतांच मला कृपाकरून सोडून दिलें आणि असें ह्मणतां ?

राम०— वेड्यासारखा तूं असें काय बोलतासे ? मीं केव्हां कृपा केली ?

तात्या— महाराज मी कांहीं पैका न्यावयास आलों नाहीं.

राम०— पैक्याचें गाणें काय बोलतोस ? हें आहे तरी

काय! तुझे नांव तात्या, मी तुला ओळखत नाही
कीं काय!

तात्या— होय होय, महाराज, तेंच माझे नांव; पण
आतां तुम्ही माझा प्राण घेऊं नका.

राम०— मला आश्चर्य वाटतें, तूं येथें कां पडलास !
(दिवा खाली ठेवून तात्यास भुईवरून उचलून
धरतो.)

तात्या— (पहिल्यानें पळून जावयाकरितां कर्वेतून
निसटावयाचा यत्न करितो, मग रामरावास ओ-
ळखून ह्मणतो.) रावसाहेब, तुम्हीच आहां! तो
गेला काय! (भोंवतालीं कावरा बावरा पाहून मो-
ठ्यानें आरोळी फोडून ह्मणतो.) तो राक्षस आहे
तो पहा तिथें आहे (शिवराम दार उघडितो, स-
र्व मुलें खदखदां हांसत आंत येतात.)

राम०— अरे पोरांनो, कायरे आहे !

शिव०— (पुढें येऊन.) तुमचा मोतदार आहे कीं
नाहीं, तोच राक्षस, तो पहा रगटें नेसला आहे.

मोत०— (तें सोंग टाकून.) होय, महाराज, मीच
सोंग घेतलें होतें.

राम०— शाबास शिवरामा, फार चांगल्या शाहणपणाचा
खेळ काढला.

शिव०— म्यां ठीकच केलें, सगळ्यांना विचाराना !
ह्यानेंच अगोदर भिववायाची मसलत काढली कीं,
आपण लहान पोरांस भेडावूं. तो ह्याचा मनोरथ

म्यां सिद्धीस जाऊं दिला नाहीं. पहा पाहिजेतर ह्याजजवळ एक मुखवटा आहे, तो ह्यानें काढावा.

राम०— (तात्यास ह्मणतो,) कायरे ! खरेंच कायरे हें !

तात्या०— (तो मुखवटा रामरावापुढें टाकितो.) आतां

माझ्यानें बोलवत नाहीं, हा मुखवटा घ्या रावजी.

राम०— तर मग तुला आतांची योग्य शिक्षा झाली.

कावेरी— आह्मी दुर्गाबाईपासून मागून घेतलें होतें

कीं, शिवराम तात्याची जी थटा करील ती करूंद्या.

तर ही त्याला बरीच अद्दल घडली.

मनू०— अगोदर तो आमची जी थटा करणार होता

ती जर तुझांस समजली असती तर मग.

राम०— कायरे तात्या, तूं प्रथमारंभीं आजच आलास-

ना ! आणि त्वां अशी पुंडाई मांडली ! अरे मुलीं-

ची मर्यादा ठेवून खेळावें तें टाकून त्यांची थटा क-

रणार होतास काय ! निघ येथून; जा आपल्या

घरास, जर का आजपासून तुला माझे पोरां बरो-

बर खेळतांना पाहिलें, तर मी मुलाजा करणार ना-

हीं; कान उपटून हातावर देईन. म्यां तुला हांकू-

न लावलें हें ऐकून तुझा बाप तुझ्या अपराधाची

चांगली शिक्षा करील; जा कसा येथून, तोंड दाख-

वूं नको, (तात्या लाजून निघून जातो.) मुलांनो,

तुम्ही आजपासून अशी कोणाची वाईट थटा करी-

त जाऊं नका; कदाचित् कोणी तुमचा कसाही

जरी अपराध केला तरी असा खेळ खेळत जाऊं

नका; लहान पोर एकदा भेदरलें ह्मणजे प्राणच सोडील; ह्याकरितां कोणी वाईट काम करावयास जर इच्छील; तर त्याशीं नम्रपणानेंच वागलें पाहिजे, आणि त्याचें वढें काढणें झालें तर सुरीतीच्या वाटेनेंच काढावें. आजपासून तुम्ही पक्की आठवण ठेवा, आणि तात्याची जसी थट्टा केली तशी दुसऱ्याची थट्टा कधीं करूं नका, ह्याविषयीं कानास खडा लावून घ्या; बरें तर बरें, नाही तर तो आणि तुम्ही प्राणास मुकलां होतां, असली थट्टा कोणी करतो कीं काय ? आज देव बऱ्यावर होता ह्मणून बरें झालें.

रामा मुलगा.

रामा ह्मणून एक चार वर्षांचा मुलगा होता; तो मुळचा कांहीं जातीचा ब्राह्म्य नव्हता, पण त्याचे आईनें जरबेंत न धरितां स्वेच्छेप्रमाणें त्यास वर्तूंदिलें; ह्मणून तो छांदिष्टपणा करूं लागला. बापानेंही मनांत आणलें कीं, जर आतां आपण ह्यास मागितलेली वस्त देत नाही तर हा रडरडून जिवाचा आकांत करील, असें समजून त्यानेंही त्या पोराचा फारच लाड चालविला, तेणेंकरून तो पोर फारच वेडावून नाना छंद करूं लागला. रामाचे छंद पुरवायाजोगती त्याचे आईबापांचे आंगीं शक्ति नव्हती, कारणकी त्यांचा

हातावरचा संसार, पदरीं गरीबी, ह्या मुळें मागितले-
ली वस्त त्यास कधीं मिळे कधीं न मिळे; असें होतां
होतां तो मूल कांहींकां दिवसांनीं अतिशयित हद्दी
होऊन आईबापांशीं भांडूलागला. जें न मागावयाचें
तेंच मागावें, तें आईबापांनीं न दिलें तर लागलेंच मो-
ठ्या क्रोधास चढून आंगरखा टोपी वगैरे जें काय आं-
गावर असेल तें फाडून तोडून टाकावें. आईबापांनीं
एखादी शिकवणीची गोष्ट सांगितली तर त्यानें तिचे उ-
लटें करावें.

अशी त्याची दुष्ट वागणूक पाहून त्याचे आईबापां-
स अत्यंत दुःख झालें.

त्याची आई असें ह्मणे, मीं अगोदर फार आशा
ठेवली होती कीं, हा पोर चांगला सुशील सद्गुणी नि-
वडेल, आणि ह्याचे मनांत वागेल कीं, तीर्थरूपमातोश्रीं-
नीं माझ्या बाळपणीं मजकरितां फार खस्ता खाल्ली
आहे, तर आपणही त्यांस वृद्धापकाळीं सुख द्यावें,
असें मनांत आणून पुढें आमचा कांहीं सांभाळ करील;
तें कांहींएक नहोतां उलटा दुःखास मात्र कारण झाला.

बापही ह्मणे कीं, हा बेटा वंशांत लाजलावणा
निघाला. ह्याच्या बऱ्यावर कोणी नाहीं; हा एखादे
दिवशीं चोरी मारींत सांपडून सुळावर जाईल. ह्या क-
रितां ईश्वर करोकीं, असा समय येण्याचे अगोदर
माझे डोळे झांकोत, ह्मणजे बरें.

अशा काळजीमुळे तो गृहस्थ झुरणीस लागला, आणि दिवसें दिवस त्याची शक्ति क्षीण होऊं लागली; अन्नोदकावरची वासना देखील बंद झाली; पूर्वी प्रमाणे कामकाज करीत असतां त्याचे अंतःकरण सुप्रसन्न राहिले; रामाच्या द्वाड स्वभावाची तो वारंवार चिंता करी; रात्रंदिवस कसें होईल काय होईल ह्याकडे लक्ष्य; असा त्यास मोठा तृद्वोग लागला, तेणेंकरून त्याचे शरीर कृश होऊन अस्थींचा पंजर मात्र राहिला. त्याचे शरीर अगदीं काळें ठिकर पडलें.

एके दिवशीं तर तो फारच औदासिन्य आणि खेद पावून बाजेवर पडला होता, तों त्याच्यानें खाली उतरून येवेना; इतकी अवस्था झाली तथापि त्याविषयीं रामाच्या मनांत कांहीं एक वागलें नाहीं, आणि तो नित्याप्रमाणें आईजवळ फराळास मागूं लागला; तेव्हां आई ह्मणाली कीं, बाबा, तुला फराळाचे करून घालावयास माझ्यानें उठवत नाहीं.

तेव्हां रामा रुसला, ह्मणून त्याचे आईस फार वाईट वाटून रडूं आलें; बापानेंही मोठ्यानें सुसकारे टाकिले. देतील ह्मणून अंमळ दम खाऊन रामा उभा राहिला; शेवटीं त्याचे मनांत आलें कीं, कोणी उठत नाहीं तर आतां आपणच करून खावें; असा निश्चय करून शेजारणीचे घरीं विस्तव मागावयास गेला, तों त्या घरची मुलगी दार उघडावयास आली, तिनें रामास पाहतांच ह्याचे आचरणावरून कपाळास आंठ्या घातल्या, आणि

रागें भरून उद्धटपणानें बोलली कीं, तूं कशा करितां आमचे येथें आलास ! रामा ह्मणाला; मीं विस्तव मागावयास आलों; तेव्हां मुलीनें उत्तर केलें कीं, बरें तर, आतां मीं तुला कवाड उघडलें त्यापक्षां पाहिजे तर विस्तव देतें, पण इतःपर तूं माझे घरीं कद्धीं येऊं नको. रामाच्या स्वभावास तर उणें उत्तर सोसत नसे, आणि ती मुलगी तर त्यास फारच धिक्कारून बोलली, तें सर्व ऐकून घेतलें आणि मनांत खिन्न होऊन विस्तव नघेतां निघून गेला.

मग दुसरे शेजारणीचे येथें गोंवरी घेऊन विस्तवा करितां गेला, तिनें फटीवाटे गुपचूप पाहून दार नउघडतां आपण माडीवर निघून गेली, अशी त्याची जिंकडे तिकडे अप्रतिष्ठा झाली; हें पाहून घरीं आला, आणि त्यानें मनांत आणलें कीं, मला एक ह्यातारी खाऊ देत असे तिजकडे जाऊन कांहीं मागावें; असा विचार करून तिजकडे गेला, आणि तिजपार्शीं फराळाचें मागूं लागला; तेव्हां ती ह्मणाली, तूं आपले आईजवळ माग; त्यानें उत्तर केलें, ती बाजेवर निजली आहे; मग ह्यातारी बोलली कीं, तर तूं आपल्या बापाजवळ माग; रामानें उत्तर दिलें कीं, तोही बाजेवर निजला आहे, आणि उभयतांही दुखणाईत आहों ह्मणून सांगतात. असें त्याचें भाषण ऐकतांच ह्यातारी मोठे डोळे फाडून त्यास ह्मणाली, वाहवारे मूर्खा, अरे, ज्यांनीं तुझे लहानपणापासून तुझें लालन पाळण के-

लें त्यांचे दुखण्याची खटपट व कांहीं काळजी नकरि-
तां आपले पोटाची मात्र चिंता करीत हिंडतोस, तर तु-
ला लाज कशी वाटत नाही ? जा येथून, दुष्टा, मला
तोंड दाखवूं नको; मजजवळ कांहीं ज्यास्त असल्यास
जीं मुलें मातापितरांची भक्ति करितात त्यांस देईन, तु-
झ्या सारख्या अधमास देणार नाही; त्वां तर आपल्या
आईबापांस आजपावेतों दुःखाशिवाय कांहींच दिलें
नाहीं.

हें तिचें बोलणें ऐकून रामाचे डोळे भरून आले, आणि
मुकाट्यां घरीं जावयास निघाला; वाटेनें येत असतां
मनांत कल्पना करतो कीं, मीं पुष्कळवेळां दुखणाईत
पडल्याचीं सोंगें घेतलीं होतीं, तसें तर आतां आईबापां-
नीं सोंग घेतलें नसेलनां ? असें ह्मणून ह्याविषयींची
खातरी करून घेण्याकारितां हळूच बाजेजवळ जाऊन
पाहतो, तंव त्यांचे गालाचे अगदीं पोंचे बसून तोंडावर
प्रेतकळा आली आहे, हें पाहून मनांत फार कष्टी झाला,
आणि तोंडावर पांघरूण घेऊन स्फुंद स्फुंदून रडूं
लागला, आणि मनांत पश्चात्ताप पावून ह्मणतो, मी के-
वढा अभागी !, माझे आईबापांची अशी अवस्था झाली;
आतां जर हीं मेळीं तर माझी काय गत होईल ? एव्हां-
च मला कोणी भाकरीचा तुकडाही देत नाही; माझा
स्वभाव फार वाईट आहे ह्मणून अशी दशा झाली. अ-
गे माझे आई, तूं मजवर भारी ममता करितेस, आणि
म्यां द्वाडानें तुला कधीं सुखाचा लेशही दिला नाही.

आतां माझा बाबा ह्या दुखण्यानें मरेल कीं काय कोण जाणे. ह्याप्रमाणें रामा चिंता करीत असतां तेथून उठून ज्या शेजारणीनें पहिल्यानें त्यास धिक्कारिलें होतें तिच्या घरीं पुनः गेला, आणि दीनवाणीनें ईश्वराचें नांव घेऊन आईबापांकरितां थोडीशी भाकर मागितली; ते समयीं त्याचें दीनभाषण ऐकून घरधनीन बाहेर आली, आणि त्यास ह्मणाली कीं, तूं ह्याप्रमाणें मागतोस ह्मणून मी तुला भाकर व दूध देतें, हा विस्तव घेऊन जा, आणि ह्यावर दूध तापीव, आणि आईबापांस खाऊं घाल. ते तुजसाठीं फार मेहनत करितात, तर त्वां ही त्यांच्या खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त ठेवावा हें ठीक आहे. ह्यातारी प्रमाणें हीही रागे भरेल ह्मणून आईबाप दुखणाईत आहेत हें रामा कांहींच बोलला नाहीं. जर तो बोलता तर ती घरधनीन तत्काळ त्यांचे समाचारास गेली असती, कारण कीं, रामाचीं आईबापें फार भलीं होती.

इतक्यांत रामानें घरीं येऊन दूध तापवावया करितां विस्तव पेटविला, दूध ऊन झाल्यानंतर बाजेजवळ दोन पाट मांडले. ही खटपट करितां व घरांत इकडे तिकडे वावरतां जे शब्द झाले ते ऐकून आई बोलली, आज रामा काय इतकी खटपट करीत आहे कोण जाणे. हें ऐकून तिचे नवऱ्यानें उत्तर केलें कीं, तो कांहीं उत्तम आचरण करीत नसेल, ह्या विषयीं तूं मनांत कांहीं एक संशय येऊं देऊं नको. परंतु ती माय

मावली तिच्यानें राहवेना, ह्मणून ती तोंडावरचा पदर सारून पाहूं लागली, तों रामा चुलीजवळ दोन मोठ्या वाट्या घेऊन त्यांत आपले हातांनीं भाकर बारीक चांगली कुसकरून भुगाकरीत आहे, तें पाहून ती आपले भर्त्यास हळूच ह्मणते कीं, दोन वाट्या आणिल्या आहेत त्याअर्थी कांहीं तरी आह्मां करितां खटपट करितो आहे, असें वाटतें; नाहीं तर ह्याला दोन वाट्या आणावयाचें प्रयोजन नव्हतें. हें ऐकून तो ह्मणतो, ईश्वर करो कीं हें तुझें बोलणें खरें होवो. जशी मला त्याच्या वाईट चालीविषयीं खातरी आहे तशी तो सद्गुणी निवडेल ही माझी खातरी असती, तर मला फार समाधान होतें.

इतक्यांत रामानें दूधभाकरीचा काला दोन वाट्यांत घालून मातापितरांजवळ आणिला, आणि बोलला कीं, अहो बाबा, अगे आई, तुम्ही उठा, म्यां तुम्हांकरितां दूधभाकरीचा काला आणिला आहे हे शब्द ऐकून बाप बोलला, काय रामा त्वां आह्मां करितां दूधभाकर आणली आहे ? ही तुला कोणी दिली ? रामानें उत्तर केलें कीं, ही मला आपला शेजारी रामजी पाटील ह्याच्या बायकोनें दिली. तेव्हां उभयतांस अति आनंद होऊन तीं त्यास ह्मणालीं कीं, बरें तर, वाट्या खालीं ठेव. त्यासमयीं त्यांची मुखश्री टवटवीत दिसूं लागली, आणि खडबडून उठून पुत्रास अति हर्षानें आलिंगन देऊन बोललीं कीं, तूं इतका दुर्लक्ष-

णी खरा, परंतु ह्या तुझ्या उत्तम वागणुकेनें आमचें जन्म सफळ झालें. असें ह्मणून तिघेंही रडलीं. त्या काळीं रामा शुद्धीवर आला होता, ह्मणून त्यानें आई-बापांस प्रार्थना केली कीं, मीं आजपर्यंत केवळ दुराचरणीं होतो, परंतु इतःपर माझी वर्तणूक पाहून तु-झांस अतिशयित आनंद होत जाईल.

इतक्यांत शेजारीण ह्यातारीही कांहीं अन्न घेऊन आली, तिनें रामाचें उत्तम आचरण पाहिलें, तेणेंकरून तिचाही कंठ सद्गदित झाला, आणि तिनें रामास आशीर्वाद दिला.

मग त्या चौघांनींही एके पंगतीस बसून भोजन केलें. असें भोजन त्यांनीं पूर्वीं कधींही केलें नव्हतें. त्यादिवसचा जो आनंद त्याच्या योगेंकरून त्या उभयतांची प्रकृति दिवसें दिवस चांगली होत चालली, तेणेंकरून रामासही अतिशयित सुख मिळूं लागलें. आणि त्यादिवसापासून त्याचे शेजारी पाजारी त्याजवर पुत्रापेक्षां अधिक ममता करूं लागले.

यमामुलगी.

यमा पांच वर्षीची मुलगी होती; ती आपले आई-वर फार प्रीति ठेवीत असे, व सदा सर्वदा तिजपार्शीं रहावयास इच्छी; आईचा क्षणमात्र वियोग तिला सो-

सावयास कठीण पडे. एकेदिवशीं यमाची आई बाजारांत जावयास निघाली, ते समयीं यमानें आईपार्शीं भारी छंद घेतला कीं, मला बरोबर बाजारांत ने; तेव्हां तिची आई ह्मणाली, तूं बाजारांत माझा पायगोंवा करशील; तूं कांहीं येऊं नको. यमा ह्मणाली. मी तुला कांहीं एक उपद्रव देणार नाहीं; ह्याप्रमाणें तिनें अतिशयित आग्रह केला ह्मणून यमास आईनें बरोबर घेतलें.

मग उभयतां मायलेंकी बाजारांत जावयास समागमें निघाल्या. त्यांचे घरापासून बाजार फार लांब होता. त्या रस्त्यानें मनुष्यांची दाटीही फार होती, त्यामुळे असें झालें कीं, यमानें आईचा पदर धरला होता तो हातचा सुटला, तेव्हां पुढें जातां जातां बाजाराजवळ पोहोंचे पर्यंत यमा आपले आईस चुकून मागें राहिली, तथापि यमानें आईस सहजांत आटोपलें; पण तो बाजारचा घोळका मोठा त्यांत तिनें सावधपणें चालावें तें न करितां माकडांचा तमाशा होत होता तो पाहण्याचे नादास लागून तेथेंच उभी राहिली, मग पुढें वळून जों पाहते तों आई कोठें नाहीं; तेव्हां लौकर पुढें धावून गेली तरीं आई दृष्टीस पडेना; तेव्हां एके उमाठ्याचे जाग्यावर उभी राहून पांचचार वेळां हाका मारल्या तरीं आई ओ देईना, मग कावरी बावरी होऊन आईला इकडे तिकडे पाहूं लागली, पण आई कोठेंही दृष्टीस पडेना, व तिचा शब्दही कानावर येईना; मग तर फा-

रच घाबरी झाली. लोकांच्या दाटीमध्ये जावयास तिला धैर्य होईना, तेव्हां ती एकीकडे उभी राहून आई आई हणून अतिशयें करून रडू लागली.

त्या वाटेनें जाणारे येणारे लोकांनीं तिला पाहिलें; त्यांतून एकजण हणाला, पहा, ही मुलगी संकटांत पडून धायमाय माकेलून रडते आहे. दुसऱ्या कोणेका-
नें विचारलें, मुली, तुला काय झालें? यमानें उत्तर दि-
लें कीं, आईची व माझी चुकामूक पडली, तेव्हां तो हणाला, मुली चिंता करूनको, तुझी आई तुला लौ-
करच भेटेल. तिसरा हणतो, मुली, उगीच कां रडतेस? तुझ्या ओरडण्यानें आई येते कीं काय? ह्याकरितां उगी ऐस.

ह्या प्रमाणें बहुतेक लोक तिजशीं एक दोन शब्द बोलून जात. असें होतां होतां अकस्मात् प्रारब्ध योगाचे बळें करून त्याच वाटेनें एक लंगडी गवळण जात होती तिनें यमास त्या क्लेशांत पाहिलें, तेव्हां तिचे मनांत कळवळा आला, आणि उभी राहून ती यमास हणते, मुली, जेव्हां आईची तुझी चुकामूक झाली तेव्हां तुझी आई कोठें जात होती? यमानें उत्तर केलें कीं, ती बाजारांत कापड ओळीकडे जात होती; तेव्हां गवळण हणाली कीं, मुली, रडूनको, मी बा-
जारांतच जातें, तिकडे तुझी आई सांपडेल. असें ऐ-
कतांच यमानें त्या गवळणीचा पदर बळकट धरिला, आणि दोघीजणी लौकरच बाजारांत गेल्या; तेथें यमा-

नें आईस पाहतांच मोठ्या आनंदानें हाक मारली; ती हाक आईचे कानीं पडतांच लगबगीनें धांवून येऊन तिनें यमास पोटाशीं धरलें, आणि ह्मणाली कीं, तूं मजपासून चुकून कोणीकडे गेलीस ह्यामुळे मी फार काळजींत पडलें होतें. मग यमानें रडतरडत सारें वर्तमान आईस सांगितलें कीं, मी तेथें माकडांचा तमाशा पहावयास उभी राहिलें, आणि पुढें पाहातें तंव तूं कोठें दिसेनाशी झालास; तेव्हां तुझें नांव घेऊन म्यां पुष्कळ हाका मारल्या, तरी तुझा ठिकाणा कोठें नाहीं; शेवटीं ह्या गवळणीनें मजवर दया करून लोकांचे दाटींतून संभाळून आणून मला तुजजवळ पोहोचतें केलें. हें ऐकून यमाचे आईनें त्या गवळणीचा मोठा उपकार मानिला, आणि तिची फार फार स्तुती करून तिजजवळ जें बाकी लोणी राहिलें होतें तें घेऊन तिनें मागितल्यापेक्षां अधिक पैसे तिला दिले. उभयतां मायलेंकींनीं घरीं पोहोचें पर्यंत त्या गवळणीचे उपकारा शिवाय दुसरी कांहीं एक गोष्ट काढली नाहीं.

कितीएक दिवसांनंतर यमानें त्या गवळणीचे घरीं जाण्याविषयीं आईला विचारून एक चोळी लुगडें घेऊन तीस नेऊन दिलें, व तिचें सामर्थ्य होतें त्याप्रमाणें तिनें त्या ह्यातारीचा समाचार घेतला. पुढें कोणतेंही एखादें संकट त्या ह्यातारे गवळणीस प्राप्त झालें असतां तिला त्यांतून सोडविण्याविषयीं यमा अति आनंदानें सहाय्य होई. अशी प्रीति परस्परांची एकमेकींवर

जडली. उपकारानें इतकी ममता वाढेल हें प्रथम त्या गवळणीचे मनांत आलें नव्हतें.

सीताराम.

सीताराम झणून एक पांचां वर्षांचा मुलगा होता; तो आई बापांचा एकुलताएक होता. त्याची मातोश्री मरण पावली झणून तो मुलगा आईची अतिशयित खंती करूं लागला, आणि रात्रंदिवस त्यानें असा छंद घेतला कीं, मला आईजवळ न्या. हें दुःख पाहून त्याचे बापानें फारच हयबत घेतली, तेव्हां आतेनें त्या मुलास आपले घरीं नेलें; तथापि ती दिवसांतून एकदोनवेळ त्या मुलास बापाकडे घेऊन जात असे; असें होतां होतां आईस मरून वर्ष लोटल्यावर सीताराम अंमळसा आतेचे नादीं लागून सुखानें राहूं लागला होता.

बापाचे मनांत वारंवार हेंच येई कीं, बायको मेली, मी ह्यातारा झालों, एक मूल तोही झुरणीस लागला, आतां पुढें काय करावें ? ह्या गोष्टीची रात्रंदिवस त्यास चिंता लागली, ह्यामुळे त्याचें दिवसें दिवस अन्नपाणी तुटत चाललें. तेव्हां लोकही कल्पना करीत कीं, हा हाय हाय घेऊन एखादे दिवशीं मरून जाईल, मग पोरास आपंगावयास कोणी नाहीं असें होईल.

तो जेव्हां फार दुखण्यास पडला तेव्हां पंधरा दिवस पर्यंत आतेनें सीतारामास नित्याप्रमाणें बापाचे भेटास नेलें नाहीं. सीताराम प्रतिदिवशीं आपल्या आतेस ह्मणे कीं, मला बाबाकडे ने; तेव्हां ती त्या बाळास कांहीं तरी निमित्त सांगून चाळवा चाळव करी. चाळविण्याचें कारण हेंच कीं, त्याचा बाप अगदीं मरणोन्मुख झाला होता, आणि त्यानेंच सांगितलें होतें कीं, मुलास आतां माझे भेटीस आणूं नको, कांकीं तो माझी अशी अवस्था पाहून प्राणच टाकील. ह्याकरितां आतेनें तिकडे नेला नाहीं. असें करितां करितां दसऱ्याचा दिवस आला तो अदले दिवशीं रात्रीं तो मृत्यु पावला.

दुसरे दिवशीं सीताराम नित्याप्रमाणें पहांटेस उठून आतेस ह्मणाला, आज दसऱ्याचा दिवस आहे, ह्याकरितां आज तरी मला बाबाकडे घेऊन चल; न नेशील तर मी अन्न घेणार नाहीं, असा त्या मुलानें बापाच्या भेटीचा फारच छंद घेतला; शेवटीं आतेनें त्यास तिकडे न्यावयाचें कबूल केलें, परंतु ती इकडे तिकडे स्पर्श करूं नदेतां त्यास स्नान घालावयास प्रवर्तली, हें पाहून तो बाळ बोलला, आत्याबाई, तूं मला इकडे तिकडे शिवूं देत नाहींस, आणि आंघोळही घालितेस, तर आतां कोण मेलें बरें ? ह्यास समजलें असतां हा एकच आकांत करील ह्या भयानें ती कांहीं न बोलतां उगीच स्वप्न राहिली तेव्हां सीताराम ह्मण-

तो, जर तूं सांगत नाहींस तर मी आपले बाबास वि-
चारीन. हें ऐकतांच तिच्या नेत्रांतून खळखळां अश्रु-
धारा वाहू लागल्या, आणि मोठ्याने हंबरडा फोडून
हणाली, बाबा, तोचरे मेला. त्याकाळीं सीताराम मो-
ठा आक्रोश करून हणाला, अरे देवा, माझा बाप क-
सा मेला ? माझी आई मेली आणि बापही मेला आतां
मी कसें करूं ? असें हणून जो दुःखाचा हुंदका आला
तो उरांत दाटून तेणेंकरून तो बाळ अचेतन होऊन
पडला. त्यासमयीं आतेस त्या मुलाला देहावर आणि-
तां फार कठीण पडलें. नंतर तिनें त्याचे तोंडांत तोंड
घालून हटलें, अरे सीतारामा, हे तुझे आईबाप आले
आहेत ?

सीता०— (गडबडून उठून) माझे आईबाप ? कोठें
आहेत.

आत— ते देवाजवळ गेले आहेत, आणि तूं जर चांग-
ला वागलास तर देवाजवळ प्रार्थना करून देवाक-
डून तुजवर कृपा करविणार आहेत; देवही तुझा
सांभाळ खचीत करील, कारण कीं, मरते समयीं
बापानें तुला देवाचे स्वाधीन केलें आहे.

सीता०— काल मी मनांत हटलें होतें कीं, उद्यां मी
बाबाबरोबर शिलंगण खेळावयास जाईन, आणि
आतां तूं असें सांगतेस. अझून त्यास पुरलें नसेल,
तर त्याकडे मला घेऊन चल; एकदा मला त्यास

पाहूं दे. मला दुःख होईल ह्मणून त्यानें बोलाविलें नाहीं. मजकडूनच त्यास दुःख अधिक झालें असतें, पण आतां मी कांहीं त्यास दुःख देणार नाहीं. हा शेवटचा दिवस आहे ह्यासाठीं आत्याबाई मला बाबाकडे ने.

आत— बरें तर, मी नेतें, पण तूं रडूं नको. तूं पहा बरें, मला केवढें दुःख आहे तें; मला खावयास तोच घालीत होता, आतां त्यावांचून मला कोणी राहिलें नाहीं, मी फार गरीब बायको. एकतर तो माझा भाऊ, दुसरे नातें अन्नदाता, तो जेव्हां माझा नाहींसा झाला तेव्हां आज मजवर केवढा दुःखाचा डोंगर पडला आहे ! आतां म्यां सर्व भार ईश्वरावर ठेविला आहे तसा तूंही ठेव; आणि जशी म्यां दगडाची छाती केली आहे तशी तूंही कर.

सीता०— होय होय, आतां दगडाची छाती केली पाहिजे, पण, आत्याबाई, मला माझे बाबाकडे ने; त्याची तिरडी तरी एकवेळ मला पाहूं दे,

मग सीताराम आतेचा हात धरून तेथून जो निघाला तो बापाचे घराजवळ पोहोंचला, आणि पाहतो तो त्याचे तिरडी भोंवतालीं शेजारी पाजारी, ओळखी देखीचीं माणसें, उभीं आहेत, आणि सर्व लोक दुःखित होऊन त्या पुण्यपुरुषाची प्रशंसा करिताहेत; इतक्यामध्ये सीताराम पुढें लगवगीनें धांवून जाऊन बापाचे

तोंडांत तोंड घालून त्या प्रेतावर पडला. त्यासमयीं त्याचे डोळ्यांतून पाण्याचा लवलेश देखील ननिघतां त्याचे शरीराची कोरड वळून गेली. मग कांहीं अवकाशानें बोलूं लागला. बाबा, तूं मला टाकून चाललास, आतां मी कोणाकडे पाहूं, मला कोण सांभाळील ! मला केवढे दुःखाचे डोंगर झाले ! जेव्हां माझी आई मेली तेव्हां तूं तर भारीच रडलास, पण माझें समाधान केलें, तूं मेलाला आतां माझें समाधान कोण करील ?

मग, अहो बाबा, अशी मोठ्यानें हाक फोडून निपचेत पडला, आणि दुःखामुळें तोंडाची कोरड वळली, व मुखांतून एक शब्द ननिघतां त्या लेंकरानें चिमणी सारिला आ वासला; त्यासमयीं त्या मुलास प्रेतावरून उठवावयाचें त्या आतेस फार कठीण पडलें.

मग त्याचे आतेनें विचार केला कीं, जर ह्या मुलास स्मशानांत नेलें तर हा काय करील नकळे; ह्या भयानें ती सीतारामास शेजारणीचे घरीं ठेवून त्याचे बापास पुरावयास गेली. प्रेत खळांत घालतेसमयीं जीका स्मशानांत एकच आरडा आरड झाली ती सीतारामानें ऐकतांच तो घरधनिणीची दृष्टि चुकवून निघाला तो स्मशानभूमीस आला; तेथें सर्वलोक पुरण्याचे गडबडींत होते, इतक्या संधींत त्यानें अकस्मात जाऊन, मला बाबा बरोबर पुरा, असें ह्मणून धाडकन खळांत उडी टाकिली. त्या बाळाची इतकी ममता पाहून जवळच्या लोकांचीं अंतःकरणें कळवळलीं; आ-

णि त्यांनीं सीतारामास मोठ्या बळात्कारानें बाहेर काढिलें. पुढें तीन दिवसपर्यंत बापाचें स्मरण करून वेड्यासारखा इकडे तिकडे धांवें, आणि त्याचे डोळ्यांतून पाण्याचे लोट चालले असत, अशी त्याची अवस्था फार कठीण झाली. अनंतर त्यामुलाचें रडणें तर राहिलें, परंतु त्यास उदासीनता फारच झाली.

ही गोष्ट एक्या रुपावत सावकारास कळली; तो सीतारामाचे बापास ओळखीत होता, ह्याकरितां तो त्या मुलास पहावयास त्याचे आतेचे घरीं आला, आणि सीतारामाचें दुःख पाहून फार दुःखित झाला. मग तो सीतारामास आपले घरीं नेऊन त्यावर पुत्रासारखी ममता करूं लागला, तेणेंकरून त्याचें रडणें व उदासीनता दिवसें दिवस कमी होत चालली. तेव्हां सीतारामाचे मनांत इतका निश्चय झाला कीं हा सावकारच आतां माझा खरा बाप. सावकाराचीही प्रीति त्यामुलावर त्याचे उत्तमगुणेंकरून उत्तरोत्तर अधिक होत गेली. पुढें सीताराम वीस वर्षांचा झाल्यावर तो आपल्या मानलेल्या बापाचा कारभार बहुत खबरदारीनें करूं लागला. पुढें सावकारानें सीतारामास आपली कन्या व कांहीं द्रव्य देऊन वेगळें ठेविलें.

ह्यापूर्वीं सीताराम आपले आतेचा समाचार यथा शक्ति घेत असे. पुढें संपन्न झाल्यावर त्यानें तिला दारिद्र्यापासून सोडविलें.

प्रतिवर्षीं विजया दशमीचा दिवस आला ह्मणजे सी-

तारामास त्या दुःखाची आठवण होई, आणि त्याचे मनांत असे वागत असे कीं, जें मला दुःख प्राप्त झालें होतें त्याचा परिहार मी उत्तम रीतीनें वागलों ह्मणून झाला; तर, असेंच सुरुतीनें निरंतर वर्तावें, ही बुद्धि त्याला त्या दुःखानेंच शिकविली.

लहान गोपाळ.

कांहीं संस्कृत शब्द पाठ करून संवत्सर प्रतिपदेचे दिवशीं गोपाळा खोलींतून बाहेर आला, आणि आपले आंगीं मोठी प्रौढता आणून बापापुढें बोलूं लागला.

अहो दादा, जसे लोक एकमेकांशीं संस्कृत भाषण बोलतात तसा मी तुझांशीं बोलतो; पहा, आरोग्य, सौख्य.

इतकें बोलून अटकला, पुढें काय बोलावें त्याची त्यास स्मृति होईना; तेव्हां तो इकडे तिकडे पाहून आंगरख्याचे पेशकळीस पीळ घालूं लागला, परंतु त्याचा तो पीळ व्यर्थ झाला. त्याला संस्कृत शब्द पुढें आठवतना ह्मणून तो विन्न होऊन अंमळसा रडकुंडी झाला; त्याची ती अवस्था पाहून बापास मोह उत्पन्न झाला, आणि तो त्याशीं बोलूं लागला.

शाबास बेटा, बरेंच मजेचें संस्कृत भाषण बोललास, ही कल्पना तुझीच असेल असें वाटतें.

गोपा० — नाहीं नाहीं, दादा, तुझीं मला शाबासकी

दिली, बरें मी कसे खासे उंच उंच शब्द बोलिलो ! हे मला माझे भावानें लिहून दिले आहेत, हे तुम्ही पहा मी आणखी एक वेळ वाचतो; आणि आईपार्शी भाषण कसें बोलावें तेंही मला येतें.

बाप— नको नको, गोपाळा, तें बोलून दाखवावयाचें कांहीं कारण नाहीं; जरीं त्वां कांहीं न ह्मटलें तरी तुझी आणि तुझ्या भावाची परस्पर प्रीति पाहून मी व तुझी आई उभयतां आम्ही संतोषी झालों.

गोपा०— मी खरोखरीं सांगतो, ते शब्द पाहून पाहून जोडावयास माझे भावाला पंधरा दिवस लागले, आणि मला शिकावयाला तर काय फारच दिवस लागले. पण ते मी विसरून गेलों, बोलावयाचे वेळेस आठवत नाहींत. आणि कालरात्रीं म्यां बागांत तुमचे पागोट्या पुढें येवढी चुक न येतां चांगले ह्मटले होते कीं हो !

बाप— तेव्हां तर मी डाळिंबीचे झाडाखालीं बसलों होतो; आतां तुला संतोष व्हावा ह्मणून सांगतो, तें म्यां सर्व ऐकिलें.

गोपा०— (आनंद पावून.) खरें काय, दादा ! तर मला आतां भारी संतोष झाला; पण दादा, म्यां चांगलें ह्मटलें ना ?

बाप० वाव्हा ! चांगलें शुद्ध ह्मटलें.

गोपा०— पण त्यांतला अर्थ फार चांगला होताना !

बाप— होय, पण तें तर तुझ्या भावानें योजून योजून काढलें होतें; तसें तूं होऊन जर आपले तोंडानें बोलतास तर मला आनंद होता.

गोपा०— दादा, पण एवढी मोठी गोष्ट मी हलक्या शब्दांनीं बोलतो तर मग वाईट दिसतें, नव्हे ?

बाप— तूं उगीच निरुपयोगी शब्द बोललास त्यापेक्षां यंदां अमुक पदार्थ भोगावयाची माझी इच्छा आहे हा विचार कां नाहीं केला ?

गोपा०— तें तर कांहींच नव्हे. तुमचे मनांत असें आहे कीं पोरांबाळांनीं खुशाल असावे, आणि आपणास व मित्रांस आनंद असावा.

बाप— बरें तर, आपल्या तीर्थरूपास हें सुख असावे हें तूं इच्छितोस कीं नाहीं ?

गोपा०— हें तर माझ्या मनापासून आहे.

बाप— बरें, तूं आपल्या भावाच्या साहाय्यावांचून आपल्याआपणच कां बोलला नाहींस ?

गोपा०— मी कसें बोलूं ? मी कांहीं मोठा शाहाणा नव्हे, असें मला वाटलें; आतां तुझीं सांगितलें तर ज्याशीं ह्मणाल त्याशीं बोलें.

बाप— अरे, पण सर्व लोकांस एक सारखेंच बोलूं नये. लोकांची स्थितिरीती व उद्दिष्टधंदा पाहून त्यासारखें बोलत जावें. जो कोणी सुखी आहे त्याला असें ह्मणावें कीं, अक्षय सुखीच असा, जो कारभारी असेल त्यास असें ह्मणावें कीं, तुमचा कार-

भार असाच ईश्वर निरंतर चालवो, आणि तुझा-
कडून हाताखालचे जे लोक आहेत त्यांचे कल्याण
होवो; जे हातारे आहेत त्यांशीं अशारीतीनें बो-
लावे कीं, तुझी आणखी फार दिवस वांचा, आणि
तो पावेतो तुमचे हातपाय धडसे खडसे राहोत;
आणि ईश्वरापुढे आपले अपराध कबूल करून
त्याचे चिंतनाने भवसमुद्र उतरून जा.

गोपा०— वाव्हा दादा, तुझीं मला फार चांगले शिकवि-
ले, आतां मी सर्वांपुढे असेंच बोलेन; पण, दादा,
गुढीच्या पाडव्याचे दिवशींच लोकांशीं असें भाषण
कां करावे, बरे ?

बाप— बाबा, संवत्सर प्रतिपदाही कांहीं एक कालमा-
नाचा अवधि आहे. प्रत्येक वर्ष त्या कालमाना-
च्या एक एक पायरीसारखे आहे; त्यांत आपण
वांचणार आहों, आणि एका पायरीवरून दुसऱ्या
पायरीवर जात आहों; ह्याकरितां आपले इष्टमित्र
असतील त्यांनीं येऊन एकमेकांस भेटावे आणि
ह्या वर्षारंभापासून पुढल्या वर्षारंभापर्यंत काळ आ-
नंदाने जावा ह्मणून परस्परें कल्याणप्रद मंगळरूप
भाषण करावे. हें बोलणें तुझ्या मनांत भरलेंना
पण ?

गोपा०— होय, दादा, हें मी समजलों.

बाप— तुला मी दुसऱ्या दृष्टांता वरून ध्यानांत याव-
यासारखे सांगतो. किती एक दिवसां मागे आपण

सिंहगड किल्ल्यावर गेलों होतों, तेथून पुणें शहर दृष्टीस पडत होतें तें तुला आठवतें ? आणि येथून पुणें शहर लांब आहे हें मनांत न आणितां ति-कडेस चला ह्मणून त्वां भारी छंद घेतला होता, ठाऊक आहे ?

गोपा०— होय, दादा, खरी गोष्ट; पण मी ते दिवशीं थकल्यावांचून तेथवर पायीं चालत गेलों नाहीं बरें ?

बाप— तें खरेंच; ते दिवशीं तूं बराच चाललास; पण आठवण कर कीं कोसा कोसावर खुणांसाठीं जे चिरे पुरलेले होते त्याच्या ठिकाणीं म्यां तुला वि-सांव्यासाठीं बसविलें होतें.

गोपा०— खरेंच, दादा, मला असें वाटतें कीं ज्यांनीं ते दगड रोंविले त्यांनीं ती कल्पना फार चांगली काढली, त्यावरून आपण किती कोस आलों, व कितीकोस पुढें लांब जावयाचें राहिलें हें सम-जतें.

बाप— तर ह्याप्रमाणेंच काळमानाची गणना आहे, तं आपल्या तोंडानेंच बोललास कीं त्या रोंवलेल्या दगडांवरून किती आलों व पुढें किती जावयाचें आहे हें समजतें; तर ह्याचेंही तसेंच आहे; आज पावेतों आयुष्याचें कालमान किती झालें व पुढें किती राहिलें हें समजतें; तें नि हें मान एकसारखेंच आ-हे, त्यावाटेत जें काय झालें तें सांग ह्मणजे त्या-

वरून आणखी एक तुला दृष्टांत देतो.

गोपा०— दादा तें मला सारें अझून आठवतें. पाहिल्यानें माझा नवा दम होता ह्मणून मी धांवूं लागलों, तों मला वारंवार ठेंचा लागूं लागल्या; तेव्हां तुम्हीं सांगितलें कीं, अझून रस्ता फार लांब आहे, ह्याकरितां हळू चाल. मग तुमच्या ह्मटल्याप्रमाणें हळू चालूं लागलों, तेणेंकरून माझेंच हित झालें. मला वाटेनें जें नसमजलें तें तुम्हीं समजावून सांगितलें; आणि जेव्हां विसांवा घ्यावया जोगी चांगली जागा आढळे तेव्हां आपण त्याठिकाणीं बसूं; तुम्हीं पोथींतल्या मोठ मोठ्या कथा मला सांगितल्या, आणि वाटेनें चालतां चालतां नानाप्रकारच्या गोष्टी सांगून मला हांसविलें; त्यामुळे मला वाटेत कांहीं अवघड वाटलें नाहीं. मग आपण तेथें पोहोंचल्यावर पक्कानाचें खासें मजेचें जेवण जेवलों.

बाप— त्वां बहुतेक सर्व सांगितलें पण त्यांतील एक दोन गोष्टी तशाच ठेविल्या; त्यांचा मला फार संतोष झाला, त्या ह्याच कीं एक आंधळा खाड्यांत पडला होता त्यास त्वां हातांत धरून वाटेस लावलें आणि एके गरीब ह्यातारीचें गांठोडें बैलावरून खालीं पडलें होतें तें त्वां धांवत जाऊन तिचें तिला नेऊन दिलें, आणि भिकाऱ्यांस त्वां कांहीं पैसेही दिले.

गोपा०— दादा, तें मी कांहीं विसरलों नाहीं; पण आपली बढाई आपण आपल्या तोंडानें बोलूनये, असें तुझीच मला शिकविलें होतें, ह्मणून बोललों नाहीं.

बाप— तुजमध्ये इतका समज आहे, हें पाहून मला फार आनंद झाला. आतां मी सांगतो तें तें चित्त देऊन ऐक, पुण्यास जाण्याचें कूच आणि हें कूच सारखेंच आहे; तूं तेथून निघतेसमयीं मी थकेन ह्याचा विचार नकरितां धूम पळत सुटलास, आणि ठेंवा खाऊं लागलास; त्यावेळेस मी जवळ होतो ह्मणून बरें झालें. तसें ह्या आयुष्यमार्गांत तारुण्याचे दमानें अविचारेंकरून जो चालू लागतो त्याला सुरीतीनें वागवावयास जर कोणी सन्मित्र मिळाला तर तो उत्तम चाल व चांगल्या गोष्टी शिकवील, तेणेंकरून जसे त्या वाटेचे श्रम तुला वाटले नाहींत तसे ह्या संसार मार्गाचे क्लेश होणार नाहींत. वाटेनें गरीब लोकांवर उपकार करून पुण्यास पोहोचल्यावर जसें आपणांस मिष्टान्न भोजन मिळालें तसें ह्या नरदेहांत येऊन पुण्यकर्म केल्यानें येथून कूच करून ईश्वरापार्शीं गेल्यावर सुख प्राप्त होतें.

गोपा०— होहो, दादा, दृष्टांत तर खासा मिळाला; आतां मला दिसतें कीं यंदां फार सुख प्राप्त होईल.

बाप— आतां तुला आणखी एक त्यांतीलच दृष्टांत सां-

गतों, ऐक. रस्त्यानें चालतां चालतां आपण मागे पाहूं त्याचें तुला स्मरण आहे ! केव्हां केव्हां आपण उंच जागेवर उभे राहून मागून किती आलों हें पहात असूं ह्यामुळे सर्व आपल्या लक्ष्यांत येई. गोपा०— होय, मी इतका लांब चालत आलों हें पाहून मला आनंद होई.

बाप— आतां तुझी जीं वर्षे मागे लोटलीं त्यांकडे पाहिल्यावर तसा संतोष वाटणार नाही कीं काय ! तूं ह्या जगांत नग्न उपजलास तेव्हां तुझे आईनें तुला स्तनपान करवून जिवविलें, आणि आतां तुझा सांभाळ व विद्याभ्यास मी करवितों आहे, हा आमचा उपकार त्वां कोणत्या रीतीनें फेडावा तें ऐक; तूं उत्तम रीतीनें वागून नांवा लौकिकास चढ ह्मणजे झालें; हीच आमची इच्छा आहे; येणेंकरून तुझेंच हित होईल ज्यांत तुझेंच कल्याण अशारीतीनें वागविणार जे आईबाप त्यांचे पोटीं तुला ईश्वरानें जन्मास घातलें; ह्यासाठीं त्यांचेठायीं लक्ष्य ठेवून त्यांची व गुरूची सर्वदा मर्यादा ठेवीत जावें; बहीण भाऊ ह्यांची निरंतर ममता करीत असावें, आणि जे आपले सेवक-जन असतील त्यांचें कधीं मन दुखवूं नये, व धन्याशीं व वडिलांशीं उद्दामपणें वागूं नये. फारकाय सांगूं ! थोडक्यांत सांगतों; जें तुला आत्मीय नित्यनित्य उत्तमाचरण शिकवीत आलों तें मनांत ठेवून त्याप्रमाणें वागत जा, ह्मणजे त्यांत सर्व आहे.

गोपा०— अहो, दादा, क्षमा करा! आजपावेतो जें झालें त्याकडे पाहूं नका; आजपासून जें करणें तें ईश्वराचे कर्पेकरून तुमच्या शिकवणीप्रमाणें करीत जाईन.

बाप— बरें, तर, हेंच मी तुझें वचन घेतों; ह्याप्रमाणें वागलास तर तेणेंकरून जें काय मला सुख होईल तें तुला हितकारकच होईल; मी त्या सुखाची इच्छा तुझ्याचकरितां करितों.

भातुकली.

नाटक दोन अंकी.

पात्रें,

माधवराव..... कोणी गृहस्थ
उमाकांत माधवरावाचा मुलगा
जान्हवी माधवरावाची मुलगी.
नाना उमाकांताचा मित्र.
विठू एक गरीब मुलगा.
उम्या चाकर.

स्थळ.

माधवरावाची खोली.

प्रवेश १.

नाना आणि विठू.

विठू- नाना, तूं येवढे सकाळीं कां आलास ?

नाना- विठोबा, मी तुजशीं कांहीं बोलावयास आलों.

विठू- मजशीं ? तें काय बरें ?

नाना- मी हेंच पुसायाला आलोंकीं, काल तुला भा-
तुकली काय मिळाली ?विठू- मला गरिबाला भातुकली कोण देतो ? आ-
ह्मांस भाजी भाकर पोटभर मिळाली ह्मणजे तीच
आमची भातुकलीनाना- पण तुला माधवरावजी कांहीं कमी पडूंदेत ना-
हींत, हें मला माहीत आहे.विठू- खरेंच सांगितलें; त्यांची कृपा आह्मांवर आहे
ह्मणूनच आमची धडगत आहे; नाहींतर काय पु-
सतोस ? आह्मी अन्नास महाग झालों असतो. ते
माझे बापावर जशी कृपा करीत होते तशीच आ-
ह्मांवर करितात, आपण कांहीं पाप बोलत नाहीं,
त्यांचा मुलगा देखील आह्मांवर कृपा करितो. प-
हा, हीं नवीं वस्त्रें उमाकांतानें मला दिलीं; त्यांचे
बापानें त्याजकरितां घेतलीं होतीं, पण तीं मला

द्यावयास सांगितलीं; आणि उमाकांतानें आपले बहिणीस सांगून माझे बहिणीला जुनीं पांघुरणें देवविलीं.

नाना— त्वां मघां भातुकलीचें नांव घेतलें, तर गड्या, उमाकांताला चांगली चांगली भातुकली मिळाली असेल.

विठू— त्यांचा बाप मातबर आहे, मग चांगली मिळावयाचें काय आश्चर्य ? त्याला नित्य नित्य पुष्कळ खाऊ मिळतो, ह्मणून त्याला कांहीं फारसा आनंद नाही; ज्याला कधीं मिळत नाही त्याला तें अप्रूप वाटतें; उमाकांताचें मन सदा खाल्लें धालें आहे; त्याला तर पेढे, बरफी, जांब, केळीं, नारळ, साखरेचीं चित्रें, पुतळ्या, हत्ती, घोडे, असें कितीक मिळतें. पाहिजे तर तूं त्यासच कां विचारसिना ?

नाना ह्मटलें, अगोदर तुला विचारावें मग त्याजकडे जावें, असा माझा मनसुबा, कां कीं ह्याचें कांहीं गुप्त कारण आहे.

विठू— तें काय तें मला सांग.

नाना— ती गोष्ट कोणास सांगावयाची नाही, पण तुजजवळून जर कोठें फुटणार नाही तर तुला—

विठू— मी कांहीं चहाडबुचका नाही, सांगायाला.

नाना— तर वचन दे.

विठू— घे, मी हातावर हात मारितों,

नाना— हें पहा, तूं कांहीं उमाकांताला कळू देऊं नको, म्यां तिला खूब ठकविलें.

विठू— काय ! त्वां माझे उमाकांताला ठकविलें ! ही कांहीं आनंदाची गोष्ट नव्हे, हो.

नाना— उमाकांताला काल काय काय मिळालें तें तुला त्यानें दाखविलें असेल.

विठू— होय, त्यानें मला सारें दाखविलें; पण एकदा पाहून ध्यानांत कसें राहील ! पण पहिल्यानें तर त्यास मुद्या, पागोटें, व कित्ते, व बखरी, असें मिळालें होतें.

नाना— त्याची गोष्ट मी तुला विचारीत नाहीं. पण ह्या दिवशीं मिठाई वगैरे पोरांची भातुकली किती मिळाली हें मी विचारतों.

विठू— असला खाऊ रावजींनीं त्यास कांहीं दिला नाहीं; ते ह्मणाले कीं, गोड खाल्ल्यानें पोटांत एखादा रोग होईल; पण त्याची जी आत आहे तिनें कांहीं दिलें आहे.

नाना— तें काय काय दिलें आहे ! सांग, बरें.

विठू— तें माझ्यानें कसें सांगवेल, म्यां ऐकिलें देखील नाहीं.

नाना— जातर, मी तुला कांहींच कळविणार नाहीं. जी गुप्त गोष्ट आहे ती तुला अझून म्यां कुठे सांगितली आहे !

विठू— काय ह्मणतोस नाना ! एकून, तूं माझ्या मि-

त्राचा असा अन्याय करूं पाहतोस ?

नाना— आह्मीं उभयतांनीं तसाच करार केला आहे,
मग काय ?

विठू— तें मला समजत नाहीं. पण तो जर फसला
असला तर त्वां त्याचा अन्याय केला.

नाना— पण, आह्मीं परवांचे दिवशीं कबूल केलें होतें.
कीं, ज्या पदार्थांचा वांटो व्हावयाजोगा असेल ते
पदार्थ आपण वांटून घेऊं.

विठू— जर असें आहे तर ह्यांत कांहीं त्याचा तोटा
नाहीं; त्याचे रावजीपेक्षां तुझा बाप मातबर आहे,
त्यापक्षां तुलाच चांगली भातुकली पुष्कळ मिळाली
असेल.

नाना— तूं ह्मणतोस तें खरेंच आहे; परंतु पहा, मला
खाशी घोडी मिळाली आहे हिचा वांटो व्हावयाचा
नाहीं.

विठू— पण तुला दुसरें कांहीं मिळालें नाहीं ?

नाना— तुला खरेंच सांगूं ? पावशेर पेढे व पैशाचे जांब
ह्यांशिवाय कांहीं भातुकली मिळाली नाहीं. माझा
बापही उमाकांताचे बापाप्रमाणेंच बोलला कीं, व-
शट गोड खाल्ल्यानें पोराचे पोटांत एखादा रोग उ-
त्पन्न होईल. काय सांगूं, विठू ? माझी आई जर
जीवंत असती तर ती गोष्ट कांहीं आणखी असती;
आई होती तेव्हां तर पेढे, बरफी, अंजीर, केळीं,
नारळ, असें मला पुष्कळ मिळत होतें; तें गेलेवर्षीं

उमाकांतानें पाहिलें ह्मणून यंदां मजबरोबर त्यानें वांट्या कबूल केला आहे; तर तूं पाहीनास मीं ह्यांत काय केलें बरें ?

विठू— वाव्हारे ! भलाच धौताल्या दिसतोस. आपण एवढेसे पेढे आणि पैशाभऱ्याचे जांब देणार, आणि लोकांला फार मिळालेलें असेल ह्यांतून फसवून वांट्या घेणार, ही चांगली मसलत; आणि तुझा तरी स्वरेपणा कोठें रडतो आहे ? का एवढेंच तुला मिळालें, किंवा आणखी कांहीं अधिक आहे, हें कोणाला ठाऊक ?

नाना— आईची शपथ ! आपले डोळे जातील, वा आपण जर खोटे बोलूं तर.

विठू— तुझें तुला काय चांगलें वाटत असेल तें वाटो. येवढ्याशा गोष्टी करितां धडाडां शपथा वाहतोस, कांहीं तरी भय बाळगीत जा. मजजवळ शपथ वाहावयाचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. मी तिन्हाईतपणें इतकेंच मात्र सांगतो कीं, असें करणें चांगलें नव्हे. तुला अगदीं थोडें मिळालें आणि उमाकांतास पुष्कळ मिळालें, ह्मणून त्यापासून वांट्या घ्यावा, हा तुझा मनसुबा अगदीं वाईट आहे. मला त्यास कळविलें पाहिजे.

नाना— तूं खुशाल जाऊन पाहिजे तसें कळीव, त्याचा मी अगोदरच बंदोबस्त करून चुकलों; कालरात्री त्याजकडे जांब व पेढे पाठवून देऊन निरोपही

पाठविला आहे.

विठू— तर का आतां तूं व्यापासून खचीत वांटा घेशी-
ल ? असाच तुझा मनसुबा आहे ?

नाना० मजसारखें त्वां जर त्थार्शी कबूल केलें अ-
सतें, आणि न्यांत तुझेंच जर हित असतें, तर मग,
राजश्री, आपण कसें केलें असतें ?

विठू— माझें थोडें आणि त्याचें फार असें जर असतें,
तर घेतलें नसतें, आणि ती कबूलात मोडून टाकि-
ली असती.

नाना— हें शाहाणपण तूं आपल्या पार्शींच ठेव; आ-
ह्मीं तर प्रतिज्ञा करून करार केला आहे, तो फि-
रेल कसा ? एकमेकांस जिंकावयाकरितांच लोक
पैज करीत असतात; यंदां तो फसला, तर ह्याचें व-
ढें पुढले वर्षीं कां घेईना, बापडा ? माझी कांहीं ना
नाहीं. तो आतां मला वांटा जर न देईल तर मी
त्याला लबाड ठरवीन. हातावर हात मारून शपथ
केल्यावर कराराप्रमाणें वांटा करून दिला पाहिजे.

विठू— मी गरीबच आहे, पण तूं ह्मणशील कीं शपथ
वहा आणि माझ्या वस्ता घे, तर मी कर्झीं एव-
ढ्याशा कामा करितां शपथ वाहणार नाहीं; जेव्हां
तसेंच मोठें काम पडेल, आणि शपथेवरच येऊन
ठेपेल, तेव्हां मग काय होईल तें होवो.

नाना— जा, वेडदुल्ली, तुला काय समजतें ? लोक फा-
रच वचनाप्रमाणें चालतात, शपथ वाहिल्यावांचून

विश्वास पटतो काय ?

विठू— अहाहा, शाहाण्या ! अरे जो खरा आहे त्याचें बोलणें शपथे सारखेंच आहे; तुला हें खरें भासत नसलें तर मी तुला कधींच खरें मानणार नाहीं.

नाना— बरें, तर, उमाकांत वचनाप्रमाणें चालेल, असें तुला वाटतें ?

विठू— मी तर कांहीं मातबर नाहीं, परंतु तुला एक सांगून ठेवितों. तो वचनाप्रमाणें जर न वागला तर मी त्याचें तोंड कधीं पाहणार नाहीं. माझा पक्का निश्चय आहे कीं तो बोलल्याप्रमाणें वागेल. शपथ वाहण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं.

नाना— तें आतांच पुढें दिसून येईल. एवढा वेळ आपण जें बोललों तें त्याला कळीव तर खरें, आतां बोलल्याप्रमाणें वागावें.

विठू— मी त्याला एक गोष्ट देखील कळविणार नाहीं; अरे, जो खरा आहे त्याला कळविणें कशास पाहिजे.

नाना— हें पहा, त्याला सांग कीं, नाना ह्मणतो तूं फसलास.

विठू— कायरे ? त्वांच त्याला फसविलें आणखी त्याची थट्टाच करतोस ?

नाना— आणि मी जर फसलों असतों, तर तो माझी थट्टा केल्यावांचून उगीच राहता काय ? आतां तो फसलाच आहे ह्मणून मला आनंद झाला. पाहि-

जे तर ह्याचें उटें त्यानें दुसरे वेळीं घ्यावें.

विठू— आतां ती गोष्ट सोडा, महाराज ! हों, कोणती तरी एकवेळ अदल घडती.

नाना— अरे, जा, नाहीं तर नाहीं; मी कोठें त्यावांचून कोरडें खातो ! आजच्या दिवसाचें पुष्कळ झालें. (तो बाहेर निघून जातो.)

विठू— (एकटाच आपणार्शीं बोलतो.) नाना इतका दुष्ट आहे हें माझे मनांत आलें नव्हतें; ज्याचा वांट्या होत नाहीं असें जर कांहीं त्यास मिळालें आहे, तर आपला उमाकांत फसला, त्यानें असें कशाला करावें ! नाना तर महाएक; मड्याचे तालवेचें लोणी चाटणारा. पण तो उमाकांत इकडेसच आला.

प्रवेश २.

उमाकांत आणि विठू.

उमा०— (पदरांत ती मिठाई घेऊन येतो.) अरे विठोबा, मीं फार वेडेपणा केला, हें पहा.

विठू— तें तर मला अगोदरच समजलें आहे; त्यां रावर्जांस कां विचारलें नाहीं ! आतां त्यांना जर कळलें तर मग कसें होईल ! त्यांचे आज्ञेवांचून तुझ्यानें तरीं वांट्या कसा देवेल !

उमा०— तें खरेंच, पण आतां कसें करावें !

विठू— आतां जसा करार असेल तसें करणें प्राप्त आहे; तुला असें करावयाचें काय प्रयोजन पडलें होतें ?

उमा०— त्याला गेले वर्षीं भातुकली फार मिळाली होती, हणून मीं असें केलें; आतां, करायास गेलों एक आणि झालें एक.

विठू— मला तुझा मनसुबा कळला; नानास फसवावयास पहात होतास, पण तूंच फसलास; जशी वासना तसें फळ. बरीच तुझी खोड निघाली. पुन्हां असें करशील कीं नाहीं !

उमा०— आतां मला हा फस मामला झाला खरा. मी आपली भातुकली घेऊन खुशाल असतो, तें सोडून मला कोणीकडून बुद्धि झाली कोणजाणे.

विठू— आतां जिवाला खाऊन काय होतें ? झालें तें झालें. अर्धा वांटा तुझांस पुरे होणार नाहीं ?

उमा०— तुला कसें दिसतें बरें ? नानानें ह्यांत कांहीं लबाडी तर केली नसेल ?

विठू— तो लबाडी करणार नाहीं, कांकीं तुमचे अगोदरच जें मिळालें तें त्यानें घेऊन मला सांगितलें. आणि तुला सांगतो, माझा स्वभाव असा आहे, कोणी लबाड जरी असला तरी तो लबाड अशी खातरी होई पर्यंत मी त्याला खरा मानीत असतो.

उमा०— पण त्याचा बाप अगोदर त्याला खाऊ पुष्कळ देत असे, आणि आज एवढासाच दिला, ह्याचें

मला आश्चर्य वाटते.

विठू— त्याची आई त्याला पहिल्याने फार भातुकली
देत असे, पण त्याचे बापाने तीबद्दल त्याला एक
घोडी दिली.

उमा०— मला वाटते; ज्याचा वांट्या करावया जोगा
आहे ते तो लपवून ठेवील, पण मला तर आपले
भातुकलीतून देणे प्राप्त आहे.

विठू— त्याने खोटाई केली तर मग मी त्याला जवळ
उभे राहू देणार नाही.

उमा०— एकवेळ त्याने लबाडी केली ह्मणजे मी क-
रारांतून सुटलों, मग मीही त्यास कांहीं देणार
नाहीं.

विठू— तुमचे मनांतला भाव मी समजलों; पण, बाबा,
तो एक लबाडीवर आला ह्मणून तुम्हाला येतां येते ?

उमा०— मला जें मिळालें तें मी त्यास कळविलें ना-
हीं तर त्याचे समजण्यांत कशानें येईल ?

विठू— बरे, त्याचे एक ध्यानांत येणार नाही, पण तु-
मचें मन तर तुम्हांस ग्वाही देईल कीं नाही ?

उमा०— वांटणी करावया जोगें रावजींनीं तर कांहीं
दिलें नाही, पण आत्याबाईनें बरीक दिलें आहे.

विठू— तुमचा करार का असा होता कीं बाप जें देई-
ल तेवढ्याची मात्र वांटणी करावी ?

उमा०— नाही, नाही, असें नाही.

विठू— तर मग असें कां बोलतां ?

उमा०— (अंमळ खजील होऊन), आतां कसें करावे ?

विठू— तें तर मीं तुझाला अगोदरच सांगितलें, कीं आपलें वचन संभाळावें.

उमा०— तें माझ्या मनांत असलें तर करीन, नाही तर माझ्या मानेवर कोणी सुरी ठेविली आहे ?

विठू— वाहवा, तुझी मोठे शहाणे तर ! प्राण गेला तरी वचनास मागें टळूनये. तसें कराल तर नाना तुमची लबाडी लोकांत प्रगट करील.

उमा०— मला लोकांशीं काय प्रयोजन पडलें आहे ? पण सांग कीं मी वचन मोडून कांहीं घाल घुसड केली तर मग त्याला काय समजणार आहे ?

विठू— तें तर त्याला तेव्हांच कळेल; मी त्यास सर्व कळविलें आहे.

उमा०— अरेरे, त्वां माझा भारी घात केला. विठू, आतां तुझी माझी गडी तुटली.

विठू— हें कायबरें, उमाकांतजी ? मी होऊन कांहीं तुमचा घात केला नाही; तसें कांहीं करतो तर मजकडे दोष खरा. तो लबाड नाना. त्यानें युक्तीनें च फुसलावून माझे तोंडांतून वर्तमान काढून घेतलें, त्यानें मला जर खरें विचारलें असतें तर मी त्याला ठिकाणा लागूं दिला नसता. करार मोडणें आणि खोटें बोलणें सारखेंच आहे.

उमा०— तूं त्याचा मिलाफी दिसतोस; तूं कांहीं माझा स्नेही नव्हस.

विठू— असें ह्मटलें तर मर्जी तुमची; एरवीं मजवर तुमचे घरचीं माणसें अवघींच दया करितात, परंतु त्यांमध्ये तुमची मैत्री मला फार आवडते; तुम्ही मला किती जरी झिडकारून टाकिलें तरी मी तुमची मैत्री कदापि सोडणार नाहीं. आणि कसेंही झालें तरी माझे सांगणें एकच पडेल.

उमा०— लोक माझ्या वस्ता घ्यावयास इच्छीत असतां तूं जर त्यांना नेऊं नदेतास तर तुझें मित्रत्व खरें होतें.

विठू— तुम्ही आपल्या हातानें लोकांस देऊं लागलां तेथें म्यां काय करावें ? तुम्ही अगोदर करार कां केला ?

उमा०— त्याला जिंकावयाची आशा मला होती ह्मणून.

विठू— बरें, तुम्ही जर नानास जिंकतां तर त्यापासून वांटा घेतां कीं नाहीं ?

उमा०— घेतल्यावांचून सोडतो काय ?

विठू— तर मग तुम्ही कां आतां कराराप्रमाणें चालत नाहीं ? चालणें फार सोपें आहे.

उमा०— सोपें कसें ? आतां उगीचच्या उगीच अर्धा हिंसा द्यावा लागतो कीं नाहीं ?

विठू— पण, तुम्हांला त्यांतून अर्धा राहतोना ? तर तुम्ही असें समजा कीं मला इतकेंच मिळालें; अ-

शा विचारानें मनाची समजूत करा; जर तुम्ही वचना प्रमाणें चाललां तर सर्वांत तुमचा मोठेपणा प्रगट होईल; ही कीर्ति ऐकून लोक तुम्हांवर प्रीति करतील. तुम्हांस फसविल्याची नानासच लज्जा प्राप्त होईल; आणि तो तुमचा दबेल होऊन तुम्हांस पाहील तेव्हां त्याला मेल्याचा पाड चढेल, आणि तुम्हांस उजागरी होईल. ह्यासाठीं कसेंही करा पण सत्य भाषण कधीं सोडूं नका मी मातबर असतो तर तुमचा सर्व तोटा भरून देतो.

उमा० — (डोळ्यांस अश्रु आणून त्यास आलिंगितो.)

वाहवा, गड्या विठू, ही तुम्ही फार चांगली चाल आहे ! आज पावेतो मी दुष्ट चालीनें चालत होतो, पण आज पासून चांगले चालीनें वागत जाईन. मला अन्याय मार्गाकडे लावणारे जे पदार्थ ते ओकारी सारखे मानून त्यांकडे पाहणार देखील नाहीं. नानास कराराप्रमाणें वांटा देण्याविषयीं मीं कबूल केलें आहे, तो तूं आपल्या हातानेंच कर; आजपावेतो जो मी नीचपणानें वागलों त्याची क्षमा कर, मी तुझ्या प्रीतीचें पात्र होईन.

विठू — आतां तुमची बुद्धि चांगली झाली; तुम्हीं आपण आपणाला जिकिलें, येणेंकरूनच जो तुम्हांस आनंद होईल तो त्या सर्वपदार्थांपेक्षां चांगला आहे.

उमा० — मी आतांच जाऊन तें सर्व घेऊन येतो; नकोबा, अशानें मला वाईट चालीची पुनः पुनः

उकळी येऊं लागेल.

विठू— मला इतकें पक्कें समजतें कीं जरी उकळी आली तरी ह्याउपर चांगली येईल. (उमाकांत बाहेर जातो, विठू एकटाच आपणार्शीं बोलतो.) उमाकांताची प्रतिष्ठा आज मीं वांचविली, येणेंकरून मला फार आनंद झाला; इतका त्याचे भातुकलीनें होताना. उमाकांताचा मूळ स्वभाव फार चांगला आहे हें मला ठाऊकच होतें. त्यास कोणी समजावून सांगणारा जर भेटला तर तो उत्तम रीतीनें वागेल, केवळ गैर वाटेनें जाणार नाहीं.

प्रवेश ३

विठू आणि उमाकांत.

उमा०— (भातुकलीची पांटी डोईवर घेऊन आंत येतो.) पांटी पडेल, विठू, मला उतरूं लाग; द्राक्षांचे घड खालीं पडून नासाडी होईल, ह्मणून ते मीं आणले नाहींत; हे पहा, पेढे, बरफी, लाडू, आणिले आहेत; आतां ह्यांचे निमेनिम दोन वांटे कर; नाना करितां एक ठेव आणि एक मला दे.

विठू— छी, छी, असें करूनये; त्याचे समक्ष वांटे करावे हें बरें; नाहीं तर त्याचे मनांत येईल कीं कांहीं तरी कृत्रिम केलें, मोठा वांट्या आपण घेऊन गेला आणि लहान वांट्या मला ठेविला.

उमा०— हीं पहा शिपायांचीं चित्रें कशीं खाशीं आहे-
त ! हीं मी आपल्या खेळांत हारीनेंच उभीं करतो,
तर मला किती आनंद वाटता !

विठू— हें खरें; पण आतां वांटेच केले पाहिजेत; मोंग-
लाई स्वार तूं घे आणि मराठी बारगीर नानास दे.
आतां गंजिफा, बुदबळें, सोंगट्या —

उमा०— ह्यांचे तर वांटे होतच नाहीत.

विठू— हें खरें; पण एक जोड तुझी घ्या व एक ना-
नास द्या.— तुझी सुसकारे कां टाकितां ?

उमा०— काय सांगूं ? आतां त्यास अशा वस्ता फु-
कट द्याव्या लागतात.

विठू— मी कशाला देऊं ? तुझीच आपल्या हातानें
द्याल. पण तुमचा निश्चय आहेना ?

उमा०— तर मी आतां एक तुला सांगतो; नानाचा
वांटा नानास लौकर देऊन टाक, कांकीं इतके
माझे पदार्थ त्याचे हातीं जातात हें माझ्यानें पा-
हावत नाही.

विठू— त्याच्या वांट्याकडे कशास पाहातां पण, जसें
मिळालेंच नाहीं असें मानून मन मोठें करा. तुझी
उत्तम चालीनें चालणार ना ? मी नानास घेऊन
येतो, आतां त्याची जर लबाडी तुझांस समजली
तर त्यालाच मी फार वाईट ह्मणेन. (तो बाहेर
निघून जातो.)

उमा०— (आपणापाशींच बोलतो.) अरे, अरे, अरे,

भारी नुकसानी झाली. इतका माझा नाश झाला तरी अशा करारांत नाना मला मूर्ख असें समजेल. काल रात्रीस त्यानें मजकडे आपली मिठाई पाठविली तेव्हांपासून त्याचे मनांत आनंद मावत नसेल.

प्रवेश ४

उमाकांत आणि जान्हवी.

जान्ह०— (हारीनें मांडलेले पदार्थ पाहून बोलते.)
कायरे करतोस उमाकांता ! हे दोन वांटे कशाला केले ! तर एक वांटा माझा काढला आहे कीं काय ! तूं कुठला द्यायाला ! जर देशील तर, पहा, मी तुझी बटीक होईन.

उमा०— काय सांगूं, बाई ! हा वांटा तुला जरीं दिला असता तरीं मला इतके श्रम वाटते ना; पण तसें कोठें आहे ! हा एक वांटा दुसऱ्याचा आहे.

जान्ह०— दुसऱ्याचा कशाचा; आतां मी समजलें; ह्या वांट्याकरितां विठूनें कांहीं नवीच कल्पना काढली असेल, आणि युक्तीनेंच तुला फुसलावून हा वांटा तो घेणार असेल; असेंच तो नेहमीं करीत असतो.

उमा०— असें बोलूं नको, जान्हवी; तो फार चांगला रीतीचा माणूस आहे, तसा मी असतों तर मला संतोष वाटता.

जान्ह०— तर मग असें कां करितोस !

उमा०— तुझ्या मनांत येईल कीं मीं लोभ धरला असेल, तर त्याची योग्य शिक्षा मला मिळाली; ह्यांतला निमे वांट्या नानास द्यावा लागतो.

जान्ह०— मला देत नाहीस, आणि त्यासच कां देतोस ?

उमा०— त्याचा नि माझा असा करार झाला आहे कीं ह्या वर्षीं दोघांस जें मिळेल तें दोघांनीं एके ठिकाणीं करून निमेनिम वांटून घ्यावें, तों ह्यावर्षीं त्याला कांहींच मिळालें नाही.

जान्ह०— तर आतां त्याला कांहींच देऊं नये; कांकीं तुझे मनांत होतें त्याप्रमाणें त्याजकडून कांहींच झालें नाही.

उमा०— नानाचें नि माझें वचन झालें आहे; त्यानें आपले वचना प्रमाणें केलें त्या अर्थीं मला करणें प्राप्त आहे, नाहीं तर लोक मला लबाड ह्मणतील.

जान्ह०— हो हो, आतां माझ्या ध्यानांत आलें; हें ज्ञान त्या विठ्यानेंच तुला शिकविलें असेल; तो तर आमचेच भाग्यावर वाढून वर्तून उलटें आह्मांस आज्ञेत वागवितो, हें पाहून माझी बुद्धि थक्क झाली.

उमा०— पण, जान्हवी, हें बोलणें विठूचें जर आहे तर मग ठीकना ?

जान्ह०— विठ्याचें बोलणें ठीक कशाचें ? मी पैज मारितें कीं त्यानें नाना जवळून असा करार करू-

न घेतला असेल कीं उमाकांतास फसवून जें काय मिळेल तें आपण उभयतां वांटून घेऊं.

उमा०— छी, छी, छी, असें ह्मणूनको; तो फार खरा आहे. विठू असें कड्डीं करणार नाही.

जान्ह०— काय सांगावें तुला ? तुझ्या मते मी जसा खरा तसेच सर्व लोक खरे असतील; पण तूं असें पहा, ह्यांत कांहीं तरी विठूचें हित असेल ह्मणून तो तुला रुकार देतो.

उमा०— विठोबाचे मनांत कीं आपल्या मित्रानें खोटे बोलूनये, खरेपणानें वागावें, ह्मणजे मला संतोष होईल.

जान्ह०— अहाहा, अशानें तुला ते आजागळ ठराविलील, आणि फार हांसतील.

उमा०— पण, पहा, म्यां कराराप्रमाणें हे वांटे करून ठेवले आहेत, आतां नाना येईल.

जान्ह०— तूं त्या नानाला वांट्या नदेतां माधारा लावून दे. त्याचे मनांत कीं, मीं उमाकांतास फसविलें, तर तूंच त्याला फशीव, ह्मणजे मला फार आनंद होईल.

उमा०— असें काय ह्मणतेस, जान्हवी ? येवढ्याशा भातुकली करितां मी चौघांत खालीं पाहूं काय ?

जान्ह०— चौघांत खालीं न पहावया जोगी अशी युक्ति केली तर मग कसें ?

उमा०— ती कशी काय बरें ? ऐकूंदे.

जान्ह०— आतां मी रावजींस नाहीं तर आतेस असें सांगेन कीं, उमाकांतानें नानास अर्धा वांट्या देऊं केला आहे; मग ते त्याच्या देखत तुला देऊं नको ह्मणून बोलतील ह्मणजे झालें; मग तुजकडे काय आहे ? मीच आपल्यावर लबाडी घेईन.

उमा०— असें तूं करूं नको हो बाई.

जान्ह०— बरें तर, तुझ्या मनास येईल तसें कर; त्या लबाडास सारेंच कां देईनास, बापडें ? माझें काय जातें ? तेच तुला हांसतील. थांब तर, घाबरा होऊं नको, आतां मी रावजींना जाऊन सांगतें. (ती निघून जाते.)

उमा०— अगे जान्हवी, तूं माघारी ये, जाऊनको, न येशील तर मी तुजवर रागें भरेन. (तो तिला माघारें फिरवायास तिचे मार्गें जातो, परंतु ती कांहीं माघारी येत नाहीं.)

अंक २.

प्रवेश १.

उमाकांत.

जान्हवी माझें न ऐकतां रावजीं कडेस निघून गेली, हेंही बरेंच झालें, आतां रावजी किंवा आत्याबाई देऊं नको असें जर मला ह्मणतील तर मी देणार नाहीं. ही कल्पना मला अगोदरच जर सुचली असती

तर बरें होतें. म्यां पक्का विचार नकरितां हा करार केला, ह्यांत ठीक झालें नाहीं. आतां माझे मन दुग्ध्यांत पडलें, ह्यावेळीं विठोबा असता तर बरें होतें.

प्रवेश २

विठू आणि उमाकांत.

विठू०— आतां नाना आपल्या बापास पुसून येईल, तुम्ही हे सर्व पदार्थ त्याला आदरानें द्या, तुम्हीं आपले मनांत खेद आणला हें त्यास दाखवूं नका. पण माझे मनांत त्याविषयीं कांहीं संशय आहे, त्यानें कांहीं दगाबाजी केलीसें दिसतें. कशावरून ? जेव्हां मी त्याला लावून बोललों तेव्हां तो सांगण्यांत अंमळ घाबरा झाला.

उमा०— तो मला कसवावयास पाहतो हें मी पुरतें जाणतो तरी बाहेर आनंद दाखविला पाहिजे.

विठू०— संतोषित असावें असें एक कारण आहे, पण तुम्ही आपला खरेपणा सोडूं नका.

उमा०— बरें तर, मी नाना देखत हर्षयुक्त राहीन, पण जान्हवीनें एक युक्ति सांगितली ती तुझे ध्यानास येईल तर सांगतो. तिचें ह्मणणें कीं हें वर्तमान रावजींपाशीं जाऊन सांगावें, ह्मणजे सहजच रावजी नको असें ह्मणतील, मग काम झालें.

विठू०— तें खरें; पण अशानें तुमचें अंतःकरणास उ-
जागरी कशी होईल ?

उमा०— येवढी गोष्ट खरी. जेव्हां ती असें बोलत हो-
ती तेव्हांच तिचें बोलणें माझे मनांत डाचूं लागलें,
आणि हें रावजींपाशीं सांगावयाचें देखील लाजि-
रवाणें वाटतें.

विठू०— तर तुम्ही कल्पना उगीच कशाला काढतां ?
जें बोललां तें बोललां; त्यांत जी मजा आहे ती
अशा कुकल्पनांत नाहीं; दुसऱ्याच्या पदार्थांनीं
ह्मणजे आनंद होतो असें नाहीं. ह्याकरितां ज्याचें
त्यास पोहोंचलें ह्मणजे आपला जीव भांड्यांत प-
डेल. मी आणखी एक मौज करीन, पण तुम्हांस
माझे मैत्रीची गरज असली तर तुम्ही खरे मार्गानें
चाला, ह्मणजे आतांपेक्षां मैत्री अधिक वाढेल.

उमा०— बरें तर, मी तुझ्याच मसलतीनें चालतो; पण
उगा, उगा, तो नाना आला.

प्रवेश ३

नाना, उमाकांत, आणि विठू.

नाना— (अंमळ घाबरल्यासारखा होऊन.) मला
विठोबानें निरोप सांगितला कीं तुला उमाकांतांनीं
बोलाविलें आहे, पण हें कांहीं माझ्या जिवाला
गोड वाटत नाहीं.

उमा०— तुझ्या जिवाला कां गोड वाटत नाही?

नाना— मला अगदीच थोडकें मिळालें ह्मणून.

उमा०— त्याची काय चिंता आहे? हा तर डाव आहे.

विठू— तुझाला पहिल्यानें एक थोडें मिळालें पण आतां तर उमाकांताच्या भातुकलींतून निमेनिम वांट्या मिळेल, मग, हो, कां तुझी चिंता करतां? हे तुमचे मित्र तुझांस कांहीं कमी पडूंदेणार नाहीत. ते आपल्या वचना प्रमाणें फार संतोषानें वागतात.

उमा०— पहा, मी जें करितों तें मनापासून संतोषानें करितों. (नानाचा हात धरून वांट्यां कडे नेतो.) मला जें काय मिळालें त्याची वांटणी म्यां बरोबर केली आहे; तुझी असंतोषी न व्हावें ह्मणून मी तुमचे वांटणीकडे कांहीं अधिक पदार्थ ठेविले आहेत, पहा.

विठू— बुदबळें गंजिफा ह्यांचे निमे निम वांटे होत नाहीत, त्यास करारा प्रमाणें उमाकांताची मर्जी असल्यास त्यानें दोन्हीं ठेवावीं; पण ते तुझांस करारा पेक्षां अधिक देणार आहेत.

उमा०— ह्या पुतळ्यांचे वांटे बरोबर करतां आले नाहीत ह्यासाठीं ह्या तुझीच घ्या.

नाना— नको, नको, तुमचे बोलण्यानेंच मी तृप्त झालों.

उमा०— पण मी अझून तृप्त झालों नाहीं, ह्या खेरीज दिवाणखान्यांत द्राक्षांचे घड राहिले आहेत, त्यांतला निमे वांट्या माझा आहे, पण मी ते सर्व तुझांस देतो.

नाना— नको, उमाकांता, तें कांहीं नको.

विठू— जा हो, उमाकांतजी, तुम्ही तेही इकडे घेऊन या. (उमाकांत बाहेर जातो.) वाहवाहो, नाना, उमाकांत तुमच्या बोलपेक्षां तुम्हांस अधिक देत असतां तुम्ही कां घेत नाहीं ? एखादा दुसरा पोर असता तर कशाचा करार नी कशाचा वांटा असें ह्मणून कांहींच नदेता.

नाना— वास्तवीक बोलतोस, पण मला फार लाज वाटते.

विठू— लाज वाटावयाचें कांहीं कारण दिसत नाहीं. तुम्हांस अगदीं थोडें मिळालें ह्यांत कांहीं तुमचा अन्याय आहे काय ?

नाना— (अंमळ घाबरल्या सारखा होऊन तोंड मुरडतो.) गरीबरे गरीब उमाकांत.

विठू— कां ? त्यास गरीबरे गरीब असें कां ह्मणतां ? ते खरेपणानें वागून सुख पावतात, तसे तुम्हीही हा वांटा घेऊन सुख पावा.

उमा०— (द्राक्षांचे घड घेऊन येतो.) दमखा, हा आलों, हे सर्व घड तुम्हांसच देतो, मला माझा वांटा नको.

नाना— (एक्या हातानें घड आपल्या पासून दूर सारितो, व दुसऱ्या हातानें आपलें तोंड झांकितो.) नको मला, नको, उमाकांता, (उमाकांत आणि विठू त्यांचे तोंडाकडे टकमकां पाहतात.)

उमा०— तूं इतका श्रमी कां होतोस. नाना ?

नाना०— मला इतकें श्रमी होण्याचें कारण हेंच कीं तुझांपुढें एक लबाड पुरुष उभा आहे, तो कोणता ह्मणाल तर हा मीच; कांतर म्यां तुझांस ठकविलें.

उमा०— त्वां मला ठकविलें ! असें कसें घडेल ? तुझी आह्मी शेजारी, त्यांत बाळपणापासून तुझी आणि माझी मैत्री. तशीच तुझ्या बापाची आणि माझ्या बापाची ही जिवलग मैत्री आहे, अशा ठिकाणीं ही शंका कशास पाहिजे, ह्याविषयीं माझे मनांत कांहीं नाहीं.

नाना०— ह्याच कारणास्तव हा माझा दोष आहे, (तो-उमाकांताचा हात धरितो.) म्यां तुझांपाशीं फारच लबाडी केली. माझे बापानें मला कांहीं खाऊ दिला नाहीं खरा, पण मिठाईबद्दल ह्या तीन मोहरा दिल्या आहेत. तुझीं मन इतकें उदार केलें आणि मीं पहा कसें तुझांस ठकविलें तें; ह्यामुळे माझ्या जिवास फार खार्ते; मी पस्ताई पडल्यासारखा झालों, तर आतां मी मोहरांचा वांटो तुझांस देतो. तुझी मजवर दया करा; माझ्या लबाडीची क्षमा करा, आणि मित्रत्वांत अंतर पडूं देऊं नका.

उमा०— (त्यास आलिंगून ह्मणतो.) माझे जिवलग मित्रा, त्वां वाइट चाल सोडून उत्तम चाल धरली येवढ्यानेंच मी फार संतुष्ट झालों. तर मला त्या द्र-

व्याची कांहीं गरज नाही.

प्रवेश ४,

उमाकांत, जान्हवी, विठू, नाना, आणि उम्या.

जान्ह०— विठूनें रावजींकडे चलावें.

विठू— अंमळ दम खा, नाही तर—

जान्ह०— नाही तर, नाही तर, काय करतोस ? तूं माझे भावाची भातुकली फुसलावून घ्यावयाला पाहतोस, तर काय चिंता आहे ? चल लौकर, तुला रावजी बोलावितात. तेका तुजसाठीं खोळंबतील ! (ती त्याचा हात धरून आपले बापाकडे ओढून नेते.)

उमा०— (नानाचा हात धरून ह्मणतो.) तूं येवढे प्रमाणीकपणानें वागशील असें मला वाटत नव्हतें.

नाना— मजपासून तुला कांहीं नमिळतां तूं अर्धा वांटा घ्यावयास सिद्ध झालास हें पाहून मला आपली लबाडी सोडणें प्राप्त झालें.

उमा०— तूं इतकें माझे औदार्याचें वर्णन करूं नको; हा तुला वांटा द्यावा असें माझे मनांत नव्हतें; पण विठोबानें मला युक्तीनेंच समजावून सांगून वांटा करविला. तो जर कांहीं नबोलता तर मग मी वांटा कधींच दिला नसता.

नाना— आणि म्यांही आपली खोटाई सिद्धीस नेली

नाहीं ह्याचें कारण तोच आहे; मलाही त्यानेंच शिकविलें, प्रथम मी फार नीचपणानें वागत होतों, पण इकडे येऊन व त्वां जी उदारपणानें वांटणी केली ती पाहून—

उमा०— नाहीं, नाहीं, ती मी कांहीं वांटणी केली नाहीं, विठोबानेंच केली; आणि नाना, मला कसें भुरळे पडलें कायजणू, पहिल्यानें मी ज्या पदार्थांवर प्रीति ठेवीत होतों. तेच पदार्थ तुला देण्याविषयीं मला संतोष वाटूलागला, तुझे वांट्यांत मी आपले खुशीनें कितीएक पदार्थ अधिक ठेविले आहेत.

नाना— सर्व तुझें तूच ठेव, मी कांहीं तें घेणार नाहीं; जर हें घ्यावें अशी माझी बुद्धि असती तर मला तुझे तोंडाकडे पाहण्यापुरतें देखील धैर्य राहिलें नसतें. अन्यायकर्म केल्यानें अंतःकरणांत किती दुःख व पश्चात्ताप होतो हें मला पूर्वीं टावकें नव्हतें.

उमा०— माझ्या देखील चित्तांत फार दुःख झालें असतें, पण तसें नहोण्याचें कारण तो विठोबाच; तो फार भला व प्रमाणीक आहे. बरें, नाना, त्यानें असें तर ह्मटलें नाहीं, कीं उमाकांताकडून तुला निमे वांट्या देवितों, मग तूं मला त्यांतला हिस्सा दे ! पण असें त्यानें मागितलें नसेल.

नाना०— छिः छिः तो असें करील हें तुझ्या मनांत तरी कसें आलें ?

उमा०— माझ्या मनांत नव्हतें, माझ्या बहिणीचे मनांत हेवा येऊन तिनें मला असें भासविलें.

नाना०— तुला काय काय मिळालें हें वर्तमान जेव्हां मी त्यास विचारूं लागलों, तेव्हां तो कांहीं ताकासतूर लागूं देईना, पण मी हळूच युक्तीच्या पोटीं विचारून सर्व काढून घेतलें; त्यानें तुजविषयीं फार खातरजमेच्या गोष्टी सांगितल्या. तो फार चांगला मनुष्य आहे, आजपासून मी त्याची मैत्री बाळगीन, आणि मी आपल्या तीन मोहरा व वांटा त्यास देईन.

उमा०— तूं नको देऊं; त्याचा उपकार मीच फेडीन, तुझ्या मोहरा तूच ठेव, व माझाही अर्धा वांटा तूं घे.

नाना०— तें मी आतां कर्झीं कबूल करणार नाहीं, जें काय वांटायाचें आहे तें त्यासच द्यावें हें बरें.

उमा०— चलतर, तूं ह्मणतोस तसेंच कां होईना ? आतां आपण असें करूं, हे सर्व पदार्थ त्याचे आईचे जवळ पोहोंचते करावे, ह्मणजे तो घरीं गेल्यावर पाहील, आणि त्यास फार आनंद होईल.

नाना०— पण तो इतक्यांत आला तर आपणाला कांहींच करूं देणार नाहीं; ह्याकरितां लौकर केलें पाहिजे.

उमा०— मी उम्यास हाक मारून आणितों, इतक्यांत तूं हें सर्व एक्या टोपलींत भरून ठेव, मी हा आतांच येतों. (तो बाहेर जातो.)

नाना०— (तें सारें एकटाच टोपलींत भरतो.) अहा, तो विठोबा काय चांगला आहे, त्यास आह्मी आतां संतोषित करूं. काल कोण्ही मला सांगता कीं दुसऱ्याचें ध्यावें त्यापेक्षां दुसऱ्यास द्यावें ह्यांत सुख आहे, तर मी ती गोष्ट खरी मानली नसती; पण आतांबरीक माझी खातरी झाली. माझ्या बापासारखे मजजवळ रुपये असते तर ह्या विठोबावर मी भारी उपकार करितों. मला आणखी एक खर्चात वाटतें कीं द्रव्यवान असण्यापेक्षां नीतिमान असावें ह्यांत फार सुख आहे.

उमा—(उम्यास घेऊन येतो आणि आंत आणून दारास कडी लावितो.) उम्या, ही टोपली घेऊन विठोबाचे आईपार्शी पोहोंचती कर.

उम्या— होय महाराज, हें काम मी फार आनंदानें करीन, तो मुलगा चांगला आहे, हणून आमचें मन त्याकडे भारी लागतें.

उमा०— (उम्यास हणतो.) ऊठ आतां, लौकर घेऊन जा, पण रस्त्यांत कोठें इकडे तिकडे गमूनकोहो, खबरदार, जरका ह्यांतून कांहीं पडलें झडलें तर तूं जाण.

नाना०— दमखा, उम्या, ह्या तीन मोहरा मी बुदबळांचे पटांत घालून देतो.

विठू०— (बाहेर उभाराहून बोलतो.) दार उघडाहो, मी विठू आलों आहे.

नाना— आलारे आला विठोबा. उम्या, ह्या मोहरा घे, आणि टोपलींत ठेव. आमची गटपट विठोबास कळू देऊं नको, तूं हळूच दाराच्या आड लप, आणि तो आंत आला ह्मणजे भरकर बाहेर निघून जा.

विठू— काय उमाकांत, तुझी मला कवाड उघडीत नाहीं ? पण मागून रावजी येत आहेत हो.

उमा०— (नानास विचारतो.) आतां मी दार उघडूं ?

नाना— हो, आतां उघडीसना कां ?

(उम्या दाराच्या आड उभा राहतो.)

उमा० व नाना— (दार उघडून विठूस आंत घेतात.) आह्मी कांहीं कामांत होतो ह्मणून उशीर लागला, तर राग येऊं देऊं नको. (विठूची दृष्टी उम्याकडे न जावी ह्मणून उमाकांत विठूचा हात धरून त्याची पाठ उम्याकडे करतो.)

विठू— तुझी कोणत्या कामांत होतां बरें ? (इकडे तिकडे पाहतो, नाना उम्यास खूण करतो तें पाहून ह्मणतो.) कशाची हो खूण करितां ? अहो ह्या टोपलींत काय आहे ? (उम्याकडे जाऊन टोपली उघडून पाहतो.)

उम्या— नका नका, हें कांहीं न्यारेंच गाणें आहे.

विठू— न्यारें गाणें तें काय आहे पाहूं ?

उम्या— हें घरीं गेल्यावर तुझांस कळेल.

विठू— काय हो ? तुझी माझे स्नेही आणि मला कां-

हींच कळूं देत नाहीं ! एकून मशीं चोरतां !

उमा०— आह्मी तुझ्याशीं कशाला चोरूं ! आतां तु-
झा उपकार फेडावा असें आमचे मनांत आहे.
(ती टोपली घेऊन त्याज पुढें ठेवितो) हें सर्व तु-
झें आहे.

नाना— (त्याजकडे मोहरा करतो.) ह्याही घे. (वि-
ठू नानाचा हात एकीकडे करतो, ह्मणून नाना त्या
मोहरा टोपलींत टाकितो.

विठू— असें काय हो करितां ! हें मी कर्झीं घेणार नाहीं.

उमा०— आतां ती गोष्ट राहूं द्या महाराज. तुझीच
ध्याल.

नाना— हें घेच, एवढा आह्मांवर उपकार कर.

विठू— (त्याचा हात धरितो.) मी आनंदामुखें घाब-
रा झालों, पण घेणार नाहींच.

प्रवेश ५

माधवराव, उमाकांत, नाना, विठू.

माध०— (अगोदरच त्यामुलांची दृष्ट चुकावून आंत
येतो, आणि आपणास तें अगदींच अनश्रुत असें
सोंग दाखवितो.) तुझीं कशाचीरे वांट्या वांट मांड-
ली आहे ही !

उमा०— अहो रावजी, तुझी ह्यास दोन गोष्टी समजा-
वून सांगा, आणि ह्याचा आमचा तंट्या तोडा. विठूनें

आह्मांवर फार उपकार केले, ह्यानें आह्मांस सुरी-
तीनें वागावयास शिकविलें.

नाना— आणि माझीही ह्यानें प्रतिष्ठा वांचविली.

उमा०— आतां आह्मी ह्याचा उपकार फेडूं ह्मणतो, प-
ण हा फेडूं देत नाही.

माध०— तुम्हीं मला फार समाधान पावविलें, ह्यास्तव
मीच ह्याचा बंदोबस्त करितों. (नाना व उमाकांत
ह्यांस ह्मणतो.) तुम्ही आपापलाले वांटे मजपुढें ठे-
वा, ह्यानें तुम्हांवर जे उपकार केले आहेत ते मी
फेडीन.

नाना— विशेषास माझ्या तीन मोहरा घ्यावयाची
आज्ञा द्या.

विठू— नका, नका, रावजी, त्याचें तुम्ही कांहीं ऐकूं
नका.

माध०— मी तुला ह्याचें हें घ्यावयास सांगतों. मुका-
ट्यानें घे; जर न घेशील तर तुझ्या आंगीं गर्व
भारी असें स्पष्ट दिसण्यांत येईल. जिणें तुलाही
चांगली चाल शिकविली त्या तुझ्या आईकडे हें मी
पाठवीन.

विठू— तुम्ही मला असें सांगतां ह्मणून मी घेईन, आ-
णि हें पाहून माझे आईस ही भारी आनंद होईल.
परंतु मजवर एवढा एक उपकार करा कीं उमाकां-
ताकडून त्याचें त्यास ठेववा.

माध०— बरें तर हें दोघांस वांटून देतों, आणि ह्या ब-

दल तुला मी दोन मोहरा देतो. उमाकांता, तू वि-
ठोबाच्या हलल्याप्रमाणे वागलास, हणून मी तु-
लाही कांहीं देईन.

लढाई.

शेख महंमद हणून लढाऊ गलबताचा कोणी नामां-
कित सरदार वयातीत होता; त्यानें समुद्रांतील लढाया
वगैरे जिवावरचीं संकटे फार अनुभविलीं होती; शेवटीं
तितक्याही आधानांतून पार पडून आपल्या कुटुंबांत
सुरक्षित येऊन पोहोचला; नंतर कुटुंबाचीं माणसें पा-
हून आनंदाचे भरानें त्यास गहिवर आला. त्या काळीं
त्याचे मुलांनीं गलबत तुफानांत सांपडल्यांचें व पाण्यां-
त लढाई कसकशी झाली ह्याचें सर्व वर्तमान विचारि-
लें. तेव्हां त्यानें लढाईचें वर्तमान व समुद्रांत जीं जीं
घोर संकटे त्यास प्राप्त झालीं होती तीं सविस्तर सां-
गितलीं, व देशोदेशांतील चाली व सुखदुःखेइत्यादि ज्या
ज्या ठिकाणीं जें जें पाहिलें होतें तेंही सर्व सांगितलें.
तो त्या गोष्टी सांगत असतां असा कांहीं चमत्कार झा-
ला, कीं त्या गोष्टी ऐकतां ऐकतां त्याच्या मुलीचा कठ
दाटून येई, आणि तिच्या नेत्रांवाटे खळखळां अश्रुपात
चालत, आणि ती श्वासोच्छ्वास टाकीत उगीच रा-
ही; परंतु त्याचा मुलगा रुस्तुमनामें होता त्यास आवे-
श येई, तेणेंकरून त्याच्या बाह्या फुफुरत व भोंवया

चढून जात. जसें कोणी हणेल कीं, हा कोणी मोठा लढाई खेळणारा पुरातन शूर आहे. मधूनमधून जेव्हां लढाईच्या गोष्टी निघत तेव्हां त्यास अधिक अधिक शौर्याचा आवेश येई. मग आपल्या बापास हणाला, मी जर तुझांतका मोठा असतो तर लढाई खेळावयास फार आनंदानें निघतो, मग मलाही वाहवा मिळती.

शेख०— तूं अशा नाशकारक आणि दुःखकारक कामाची इच्छा कां करितोस ? तें तुला माहीत तरीं आहे ?

रुस्तु०— पण, बाबा, तूं मला शिपाई करणार आहेसना ?

शेख०— होय, तूं हणतोस ती गोष्ट खरीच,

रुस्तु०— पण शिपायाची चहा तरीं पुष्कळ आहे ?

शेख०— चहा आहे खरी, हें मी जाणतो, पण असें आहे; जसें मनुष्याचें शरीर तसाच राजाचा मुलूख, ह्या दोहोंला आंतल्या बाहेरल्या रोगांची पीडा सारखाच आहे. पहा ! पोटांत कांहीं रोग उत्पन्न न व्हावा व बाहेरून थंडी वारा किंवा घाव गळूं वगैरे ह्यांकडून शरीराचा नाश न व्हावा हणून वैद्याचा आश्रय करावा लागतो, त्याच न्यायेंकरून मुलखाला आंतील रोग, हणजे फंद फितूर, आणि बाहेरील रोग हणजे शत्रु, ह्यांच्या बंदोबस्ताकरितां शिपाई ठेवावे लागतात.

रुस्तु०— तर मग, बाबा, शिपाईलोकांची गरज फार

आहे. असें आहे तर, मी शिपाई होईन ही माझी इच्छा वाईट आहे काय ?

शेख०— पण वैद्याची वासना खोटी असते; सर्वदा लोकांस रोगराई असावी ह्मणजे आपणास पैसे मिळतील ही इच्छा ते करीत असतात; तर हें बरें कीं काय ?

रुस्तु०— छी, छी, तें तर अगदीं वाईट.

शेख०— तर तशीच शिपाईलोकांची इच्छा असते, ते ह्मणतात कीं कोठें तरी लढाई असावी, ह्मणजे आमचा रोजगार पिकला; मग तिकडे कांहीं असो; ह्यास्तव मी त्यांची स्तुति करणार नाहीं.

रुस्तु०— तरीं पर, बाबा, राजास लढाईचें अगत्य आहेना ?

शेख०— कशास पाहिजे ? काय कारण ?

रुस्तु०— राजाची जशी लढाईत फते होत जाईल तसातसा आनंद आणि हितच होईल.

शेख०— कधीं कधीं लढाईची गरज असली तर असो, पण दुसऱ्याचा मुलूख चांगला पाहिला ह्मणून तो ध्यावयास जर राजा इच्छील तर तें तुला नीट वाटेल कीं काय ? आतां घटकाभर आपल्या भोंतालीं पुष्कळ गांव आहेत, त्यांचे अधिकारीही वेगळाले आहेत, तेव्हां मी आपले गांवांतील लोक मिळवून ते चांगले गांव ह्मणून जर मी ध्यावयास जाईन तर मग तेही आपले लोक घेऊन

लढाईस उभे राहतील, आणि कदाचित् ते माझे
व्यावयास जरी यत्न करतील तरी ते चांगलें कीं
काय ?

रुस्तु० — त्यांनीं तसें केलें तर ह्यांत आश्चर्य काय ?

शेख० — असें झालें असतां मग मला किती दुःख उत्पन्न होईल बरें ? मला आपला माल सांभाळावयास किती खबरदारी ठेविली पाहिजे ? शेवटीं त्याचा परिणाम कसा तो पहा; जर मी जितलों तर ते सर्व मला एखादे वेळेस पेंचांत आणावयास जपत राहतील, बरें, मी जर हरलों तर ते सर्व मिळून मला लुटून घेतील.

रुस्तु० — लढाईचे अगोदर अशी फौज तयार करून ठेवावी कीं आपण प्रतिज्ञेनें शत्रूस जिंकूंच जिंकूं.

शेख० — तूं ह्मणतोस तें खरें, पण शत्रूनेंच मजपेक्षां चांगली फौज बाळगून उलटी माझीच दुर्दशा केली तर मग कसें होईल ? आतां मीच तुला बोलण्यांत थकविलें. तुझ्या बोलण्याप्रमाणें जरी माझा जय होऊन मुलूख वाढला तरी तुझें बोलणें माझे नाशास कारण होईलच.

रुस्तु० — असें कसें ह्मणतां, बाबा ? जसा जसा मुलूख वाढेल, तसें तसें द्रव्यही अधिक मिळेल.

शेख० — तसें नव्हे, बेटा; मुलखाचा मोठेपणा किंवा लहानपणा हा कांहीं द्रव्य अधिक मिळण्यास कारण नव्हे, त्याचें मुख्य कारण मुलखाची आ-

बादानी राखणें हें आहे.

रुस्तु०— शत्रूपासून घेतलेल्या मुलखाची लावणी करतां येणार नाही कीं काय ? लावणी करावयास काय कठीण आहे ?

शेख०— कठीण नाही खरें, पण लढाईच्या भयानें कांहीं लोक परागंदा होतील, व बखेड्यामुळें किती एक परमुलखांत उठून जातील. मग मुलखाची लावणी होऊन आबादानी कशी राहील ? आणि बाकीचे जे रयतलोक शेतकरी राहतील त्यांपासून खबरदारी ठेवणारे लोकांच्या खर्चासाठीं वसूल अधिक घ्यावा लागेल; ह्यामुळें कुणब्यांचें बैलढोर सारें विकावें लागेल, तेव्हां त्रासून त्यांस दुसऱ्या मुलखांत जाणें प्राप्त पडेल; आणि जुलमामुळें हें राज्य कधीं बुडेल असें देवापार्शीं ते मागतील, व जागीं जागीं बंडें माततील

रुस्तु०— खरी गोष्ट, बाबा, असें म्यां फारवेळां बखरीत वाचलें आहे.

शेख०— तर, पहा, मज भोंवतालीं जो राजाचा मुलूख आहे त्यांतील लोकांवर कांहीं जुलूम नकरितां सवदागिरी अशी करीन कीं, जेणेंकरून त्यांचें व माझें हित होईल. तंट्या बखेड्यांत व फंदफितूरांत नपडतां जपून वागलों, व व्यापार वाढवून सर्व लोक सुखी केले तर रावपणाचे बढाईनें जें सुख

मिळायार्चें त्यापेक्षां अशा कामानें अधिक मिळणार नाहीं कीं काय ? राजा फारवाढूं लागला तर शक्ति हीन होतो, कारण मुलखाची खराबी फार होते.

रुस्तु०—पण, बाबा, तुझीं आतांच सांगितलें कीं, राजाचा मुलूख व शरीर एक सारखेंच आहे, तर जस जसें शरीर वाढतें तसतशी शक्ति अधिक येती, ह्या न्यायानें जसजसा मुलूख वाढेल तसतसा राजाही शक्तिमान व्हावा कीं नाहीं ?

शेख०—तूं ह्मणतोस तें ठीकच आहे. शरीराप्रमाणें दिवसें दिवस राजा वाढत गेला तर बरेंच आहे, परंतु तसें होत नाहीं.

रुस्तु०—मला ह्या शेवटल्या गोष्टीचा अर्थ उघड करून सांगा.

शेख०—मी आतां एके दाखल्यावरून तुझ्या मनांत भरवितों, ऐक. एक मुलगा व एक मुलगी ह्या दोघांमध्ये कशी गोष्ट झाली ती पहा !

रुस्तु०—येथें मुलगामुलगीचें काय कारण आहे ?

शेख०—अरे, दृष्टांतासाठीं सांगतों. एकदा बायकोस एक मुलगा व एक मुलगी होती; त्यांत मुलगी अंमळ लहान होती व मुलगा अंमळ मोठा होता; त्यांचे आईनें एके दिवशीं दोघांस भाकर सारखीच दिली, तेव्हां त्या मुलानें मुलीची भाकर हिसकावून घेतली. हा अन्याय त्यानें कां केला बरें ?

रुस्तु०—त्याचे मनांत आलें असेल कीं, बहीण मज-

पेक्षां लहान, असें असतां हिला माझे इतकी भाक-
र कशी दिली, ह्मणून त्यास वाईट वाटलें असेल.

शेख०— तसेच लढाई करणारे जे लोक आहेत ते सर्व
अशींच कारणें शोधित असतात; पहा त्या मुलाचे
आईनें त्यास त्याच्या आहाराप्रमाणें बेताची भा-
कर दिली असतां त्यानें जबरदस्तीनें तिची भाकर
हिरावून घेऊन अधिक खाल्ली, तेव्हां त्या भाक-
रीच्या योगानें त्याचें बळ अधिक व्हावें कीं ना-
हीं ? राजास अधिक मुलूख मिळाला असतां त्याचें
बळ अधिक व्हावें खरें, परंतु जसें त्या पोरानें
प्रमाणापेक्षां अधिक खाल्लें असतां तेणेंकरून त्याचें
बळ अधिक नहोतां अजीर्ण होऊन मोडशी झाली,
तशीच राजाची अवस्था होत असते. जर तो आ-
पलीच भाकर खाऊन राहता तर त्याची प्रकृति
बरी असती. आतां तशा दुरवस्थेंत त्याची बहीण
सूड घेण्याकरितां जर त्याची भाकर घेती तर आ-
पली भाकर सांभाळाया पुरतें त्याचे आंगीं साम-
र्थ्य नसतें.

रुस्तु०— पण त्याचे मनांत असें येतें कीं, अगोदर म्यां
हिची भाकर घेतली आहे तेव्हां मीही आतां सं-
तोषानें हीस घेऊं देईन.

शेख०— असें पहा, ज्यांस लोभ आहे ते अशा नी-
तीनें कधींही वागणार नाहींत; कारण कीं त्यांचे
मनांत जर अशी नीति येती तर ते प्रथमच लढा-

ईची मसलत नकरिते. मला असें वाटतें, कीं लढा-
ईचें काम फार वाईट आहे. असें राजाचे मनांत
सदा सर्वदा वागावयाविषयीं एक उपाय हाच, कीं
ज्यांस पति नाहीं अशा स्त्रिया, व ज्यांस बाप
नाहीं ह्यामुळे अन्नाकरितां भयां भयां करीत हिं-
डतात अशीं पोरे, ह्यांचीं अनेक प्रकारचीं दुःखें
त्यांचे अंतःकरणांत निरंतर राहिलीं पाहिजेत; ह्म-
णजे निर्दय पापी पुरुषांची मसलत राजा ऐकणार
नाहीं. नाहींतर त्यांच्या मसलतीनें हजारों गरी-
बगुरीब फुकट चेंगरले जातात. जे उत्तम राजे
आहेत ते सर्वदा प्रजेचे हिताकडे लक्ष ठेवतात,
व त्यांचें मन प्रजा आबाद असावी इकडे असतें.
मुलखाची आबादी होण्यास फार दिवस लागतात,
पण नाश होण्यास एक क्षण देखील नको. नाश
झाला असतां मुलखांतलीं शेतें पडतात, व कोणास
रोजगार राहत नाहीं, ह्यामुळे व्यापार अगदीं बु-
डतो. असें होतां होतां शेवटीं राजाही बुडून जातो.

रुस्तु०— पण, बाबा, म्यां असें ऐकिलें आहे कीं ल-
ढाईच्या प्रसंगीं लोकांस द्रव्य पुष्कळ मिळतें.

शेख०— द्रव्य पुष्कळ मिळतें ह्मणूनच भारी नाश हो-
तो. द्रव्याचे मदानें ते लोक अविचारास प्रवृत्त
होऊन पुढें कसें होईल ह्याचें भान न ठेवितां त्या
द्रव्याचे योगानें सर्वदा ख्याली खुशालींत निमग्न
होतात, तें पाहून जे अल्प द्रव्यवान् आहेत त्यां-

चेही मनांत तसेंच करावें असें येतें. मग ते अशा दुराचरणानें आपलें द्रव्य थोडक्याच दिवसांत उधळून टाकितात तेव्हां अंमळसे त्यांचें डोळे उघडूं लागले ह्मणजे जें शेष द्रव्य राहिलें असेल तें अधिक वाढवावें ह्याबुद्धीनें कांहीं एक अचाट कल्पना काढून साहसकर्म करावयास जातात; शेवटीं तीच कल्पना त्यांस सफाई बुडवून टाकिते. अशीही देखतभूल पाहून इतरलोक मनांत समजतात कीं, त्यांच्या करण्यांत कांहीं चूक पडली ह्मणून ते बुडाले; आह्मी चांगल्या हातोटीनें करूं, असें ह्मणून ते आपण त्याप्रमाणें करावयास जातात; शेवटीं त्यांचीही गति तीच होते. जसे हातांत मशाल घेऊन पाण्यांत उडी घालणारे ते कधींच बुडाल्यावांचून राहत नाहींत, तसे ते लोक आपण बुडून दुसऱ्यास बुडवितात. असा एक कीं काय ? सर्व एकाच माळेला ओंवावे असे फार आहेत. मुलखांत ज्या द्रव्याच्या योगानें व्यापार चालावयाचा तें द्रव्य त्या दिवाळखोर लोकांच्या हातानें लयास गेल्यामुळे अर्थांत मुलखांतला व्यापार बुडतो.

रुस्तु० — बरें तर, सल्लयानें जें द्रव्य मिळविलें त्यासही अपाय आहे ?

शेख० — नाहीं, नाहीं, तसें नाहीं, घातपातादि दुष्कर्मिनें जें द्रव्य मिळवावें त्याची मात्र तशी अवस्था होते; आणि यथान्यायेकरून निढळच्या घामाचें

मिळविलेलें जें द्रव्य तें पिढोपिढीं राहून त्यापासून पुण्य जोडतें. राज्यांत बखेडा वगैरे उपद्रव नसल्यानें रयतेवर जुलूम होत नाहीं, ह्मणून आबादी असते; कारण कीं व्यापारी व कसबी व गुणी ह्यांची चहा राजास असती, ह्यामुळे त्यांस जें द्रव्य मिळतें तें शेतकरी लोकांकडे पुनः येतें. अशा द्रव्याच्या फिरण्यानें सर्व लोक सुखी असतात. हें पाहून दुसरे राज्यांतील रयत लोक ह्या मुलखाची प्रशंसा करितात, व आपला मुलूख सोडून इकडे येतात, तेव्हां जिकडे तिकडे आबादांनी व आनंद होतो. सर्व सुखी असल्यानें अधर्म बुडून राजास सुख मिळतें, मग राजानें इतकेंच मात्र राखावें कीं कोठें अन्याय होऊं देऊं नये.

रुस्तु० — तुमचे बोलण्याचें हांशील मला समजलें; पण लढाई कोठेंच नसली तर मग शिपायाची गरज काय आहे ? मी तर शिपाई होईन ह्मणतो, तो अगोदरच फौजेस फांटा होईल.

शेख० — अरे थांब, थांब, रुस्तुमा ! इतक्यांतच तर्क बांधूं नको; अरे, जर अगदींच फौज नसली तर दुसऱ्या राजास वर्तमान कळून तो लागलाच चढाई करून येईल, आणि राज्य घेऊन मुलखाची खराबी करील. ह्याजकरितां जरी सल्ला आहे तरी नेहमीं फौज बाळगून पोसली पाहिजे, ह्मणजे तींतील शिपाई लोक समयास प्राण देतील; नाहीं तर को-

ण मरणार आहे ! लढाई नसली तरी मुलखाचे बंदोबस्तासाठी जागीं जागीं कांहीं कामें योजून फौज ठेविली पाहिजे. मीं तरुणपणांत फार वेळां लढाया करून आपले धन्याचें हित केलें आहे. परंतु आतां आपले वतनाचे गांवावर राहून त्याचा बंदोबस्त मात्र राखीन, आणि मुलांस विद्याभ्यास करवीन, आणि लढाईमध्ये जें जें पाप केलें आहे त्यावरचें आतां गरिबांगुरिबांचा सांभाळ करून त्यांस सुख देईन. इतकें झालें ह्मणजे अंतकाळीं कांहींच इच्छा राहणार नाही, आणि ह्या मृत्युलोकांत योग्य वर्तणूक केली अशी माझी सर्वात वाहवा होईल.

रुस्तु० — बाबा, तुम्ही बोलतां हें ठीकच आहे; परंतु इतर लोकांच्या मनांत असें कोठें येतें ?

शेख० — ह्याचें कारण असें आहे कीं ते आपले वडिलांचे चालीप्रमाणें चालतात, त्यांस कोणी सुरीति शिकवूं लागल्यास ते त्याचें ऐकत नाहीत; कांकीं त्यांचे आईबापांनीं जें त्यांस शिकविलें आहे तेंच त्यांचे मनांत राहतें, त्यांस दया, शांति इत्यादिक सद्गुण कोणी विद्वान शिकवूं लागल्यास ते त्याचा अनादर करितात. ह्याकरितां ह्या गोष्टीचा बाळाभ्यास असला पाहिजे; कांतर कुंभाराचें मडकें ओलें असतां जसें वळवावें तसें वळतें. ह्यासाठीं ज्याला लहानपणापासून उत्तम शिक्षा असती तो स्वतां योग्य

आचरण करून जे दुसरे कोणी दुर्गुणी असतील त्यांसही सद्गुण शिकवील. असेच राजपुत्रही सर्व-गुण संपन्न असावे, ह्मणजे जसा राजा तशा प्रजा होतात. दयावंत व नीतिमंत जे राजे आणि ज्या प्रजा आहेत त्यांस सर्वदा आनंद मिळतो, व कोणत्या ही गोष्टीचें संकट पडत नाहीं मग असें होतें कीं त्या राजाचे प्रजेचा किता इतर राज्याच्या प्रजेनें घ्यावा. ह्यास्तव तूं आतां माझी शिक्षा ऐकून सर्वाभूतीं दया करीत जा, आणि पुढें आपले पुत्रांस ही असेंच शिकीव, येणेंकरून मला आणि तुलाही फार आनंद होईल.

भागीरथी.

भागी० — (आपले बाहुलीशीं बोलते.) कांगे, तूं मजकडे पाहत नाहीस ? आणि आपली मान कां उचलीत नाहीस ? मी चांगली थोपडून तुला निजवितें, तरी आपण इकडे तिकडेच डोकें हालविते. आज तुला झालें तरी काय ? जा बाई, मला नाहीं असें आवडणार. आतां तूं मला रागें भरवितेस, तर खबरदार. मघां जशी आई कुत्र्यास मारतांना पाहून रागें भरली तशी मीही तुजवर रागें भरेन. आई — (हे शेवटचे शब्द ऐकून आंत येऊन बोलते.)

काय झालें ! माझे बयेली कोणी रांगें भरविलें !
तूं अशी कां खिन्न झालीस ! काय, ही बाहुली
तुझें ऐकत नाही !

भागी०— मी हिला रोज शिकवितें कीं, बाई, आपण
आपले हातपाय आवरून राहावें, तर तें तिच्या
कांहींच गांवीं नाही, काय करावें !

आई— अशी चांगली बुद्धि तूं तिला शिकवीत अस-
तां तिचे गांवींच नाही ! तर तुझें शिकविणें व्यर्थ
झालें खरें, ह्मणून तुला खेद वाटला ! असो, पण
तूं आतां कायशी रागाची गोष्ट बोललीस असें
वाटतें.

भागी०— नाही, नाही, आई, मी हिला अंमळ उ-
गीच जाचीत होतें इतकेंच. त्वां माझें सारें बोलणें
ऐकलें वाटतें.

आई— तें म्यां कांहीं ऐकिलें नाही, पण तूं तिला
काय ह्मणत होतीस तें सांग. एवढीशी लहान गो-
ष्ट मला सांगितल्यावांचून तूं गुप्त ठेवणार नाहीस,
अशी माझी खातरी आहे.

भागी०— खरेंच आहे, लहान मुलांनीं कोणतीही गो-
ष्ट आईस सांगितल्या वांचून चोरून ठेवूं नये, हें
मला ठाऊक आहे.

आई— बेटा, खरेंच बोललीस, सांग तर आतां, तूं
बाहुलीशीं काय काय बोललीस, तें सर्व सांग,
मला ऐकूं दे.

भागी०— सांगतें, ऐक. मघां मीं हिला अंमळ डोकें नीट ठेवावयास सांगितलें तें हिनें माझे ऐकिलें नाहीं, ह्मणून हिला मीं ह्मटलें कीं, जर नऐकशील तर जशी मला कुत्र्यास मारतांना पाहून आई रागे भरली तशी मीही तुजवर रागे भरेन, इतकेंच मात्र ह्मटलें.

आई—एकून तुला वाटलें कीं, मी तुजवर रागे भरलें ?

भागी०— तसें नव्हे, जेव्हां मीं तुझे तोंडाकडेस पाहिलें तेव्हां तुझ्या मुखश्रीवरून मला वाटलें कीं तुला राग आला.

आई— मला कांहीं राग आला नाहीं, बरें ! तूं एखादी कुत्र्यास निर्दयपणानें मारावयास जाशील आणि तो तुला चावेल, ह्मणून मला भय वाटलें. ह्या मुळें मी तुला बोललें, ही शिकवणीची गोष्ट तुला सांगितली ह्मणून काय राग आला असें झालें ? आणि तूं माझे सांगणें ऐकत नाहींस असें मला वाटलें, ह्मणून जें मला दुःख झालें तेणेंकरून माझ्या डोळ्यांवाटे पाणी येऊं लागलें, तें पाहून तुला वाटलें कीं आईस राग आला; पण तसें कसें होईल ?

भागी०— पण, आई मी आतां बाहुलीशीं बोलत हो-
तें तें ऐकून तूं रागे भरलीस ना ?

आई— बाहुलीची गोष्ट असूंदे, तें काय, पण तूं आ-
रशांत पाहून नटत मुरडत होतीस न्याविषयीं कां-

हीं तुला सांगावयाचें आहे.

भागी०— आहा ! तें तर मला फार चांगलें आवडतें,
आणि तें मला गोपाळाच्या मुलीनें शिकविलें आहे.

आई— गोपाळाचे मुलीपेक्षां मला दोन कांकणें अधि-
क कळतें. तिचें माझे सांगणें एक सारखें पडणार
नाहीं खरेंच.

भागी०— कालरात्रीं मी हिला घेऊन आरशांत पाहू-
न नटूं लागलें तेव्हां मला असें वाटलें कीं मी फा-
रच चांगली दिसतें.

आई— काय, तुला असें वाटलें कीं साधेपणानें अ-
सण्यापेक्षां नटणें मुरडणें फार चांगलें आहे ? पण
ह्याचा परिणाम काय होईल हें तुला माहीत नाहीं ?
मला, बाई, वाटतें कीं साधेपणानें असावें हें चांगलें.

भागी०— पुढें ह्याचा परिणाम काय होईल बरें ?

आई— परिणाम हाच कीं अशी तुला रोज रोज सं-
वय लागून हेंच करावें असें वाटत जाईल. मग लोक
नांवें ठेवितील, आणि ज्या कुलीन स्त्रिया आहेत
त्या तुझी संगत धरणार नाहींत.

भागी०— काय आई ? तूं ह्मणतेस असें होईलना ?
ही गोष्ट त्वां मला आतांच सांगितली ह्मणून बरें
झालें, नाहीं तर मला तोच चटका लागला असता.

आई— माझे मनांत तूं भोळी आहेस, ह्मणन मीं तुला
सांगितलें; तूं पुनः जर असे ढंग करशील तर म-
ग कधींच मी तुझें तोंड पाहणार नाहीं. ह्यावरून-

च पहा कीं भलत्याचें ऐकून किंवा पाहून केल्या-
नें केवढा अनर्थ होतो तो ! आपणाला चांगलें अ-
सावें असें जर तुझ्या मनांत आहे तर मला वि-
चारीत जा.

भागी०— आई, मी तुला वचन देतें कीं आजपासून
तुझ्या आज्ञेशिवाय कांहीं करणार नाहीं; तूं सां-
गशील तें माझ्या बऱ्याचेंच सांगशील, हें मला प-
क्कें समजतें. तूं एखादे वेळेस लहानशा अपराधा-
करितां सर्व मंडळी देखतां माझा कान टोंचितेस,
तसें जर ह्यागोष्टी करितां सगळ्यां देखत मला फ-
जीत करितीस तर मी लाजेनें मरून गेलें असतें.

आई— माझे बोलणें तुझ्या मनांत पक्कें ठसावें झणून
मी चौघांत तुला बोलतें, पण आतां एक दुसरा
उपाय आहे तो असा कीं, जेव्हां चौघां देखत कां-
हीं बोलावयाचें आहे तेव्हां मी तुला खूण करीत
जाईन त्याप्रमाणें तूं वागत जा; कदाचित् ती खूण
तुझ्या लक्षांत नआली तर मला वेगळ्या वाटेनें
विचारीत जा, झणजे मी तुला उमजून सांगेन.

भागी०— आई, त्वां फार चांगलें शिकविलें; ही यु-
क्ति खाशी आहे. ह्याप्रमाणें मी वागलें तर माझे
कल्याणच होईल.

त्या दिवसापासून कोणतेंही बरें वाईट करणें तें
भागीरथी आपले आईस विचारून करीत गेली. थोड-
क्याच दिवसांत आईच्या झाडून साऱ्या खुणाखाणा

तिच्या ध्यानांत आल्या, आणि आईच्या शिकवणी प्रमाणें ती वागूं लागली; ह्यामुळे तिच्या ज्या समवयस्क मुली होत्या त्यांमध्ये ती शाहणी व मोठी खबरदार अशी निवडली; हें पाहून सर्व लोक वाव्हा वाव्हा करूं लागले, आणि ह्या लोकांतलीं जीं सुखें आहेत तीं तिला मिळालीं. तीं हींच कीं, आईबापांची प्रीति व सर्व लोकांची प्रीति आणि अंतःकरणाचें समाधान इतकीं तिला प्राप्त झालीं.

दिवाळखोरास

दुष्पट शिक्षा.

एके सदृहस्थानें पाहिलें तों आपला मुलगा दुर्व्यसनांत पडून द्रव्य उधळीत आहे, तेव्हां त्यानें पुत्रास कांहीं दिवस तसेंच वर्तूं दिलें. नंतर थोडक्याच दिवसांत तो पुत्र कर्जभरी झाला असें पाहून त्यानें पुत्रास बोलावून आणून सांगितलें कीं, बाबारे, आतां माझे तर ह्यातारपण झालें, मला द्रव्यापेक्षां प्रतिष्ठा फार प्रिय आहे, ती न जावी ह्मणून मी तुला सांगतो, तूं जितकें कर्ज काढशील तितक्याचा ही फडशा मी करीन, परंतु मी बोलतो ह्या गोष्टीची पुरती आठवण ठेव. तूं ख्याली-खुशालीवर प्रीति ठेवितोस आणि मी गरीब दुबळे ह्यांजवर प्रीति ठेवितों, तर तूं द्रव्य उधळूं लागल्यापा-

सून मी नेमापेक्षां फार कमी धर्म केला, परंतु विचार पाहतां हें नीट झालें नाहीं. ह्यास्तव आजपासून मी असें कधीं करणार नाहीं; तर काय करीन ? पक्कें ध्यानांत ठेव, तूं आपले इच्छेप्रमाणें बेलाशक द्रव्य उधळीत जा, आणि तुला चालीप्रमाणें स्वर्चास जितकें मी द्रव्य देत असतो त्याहून ज्यास्ती त्वां स्वर्च केला ह्मणजे त्याबद्दल तितकेंच द्रव्य मी एखादे धर्म कृत्याकडे स्वर्च करीन; हाच प्रारंभ आजपासून केला आहे. माझे काय ? दाहा गेले आणि पांच राहिले, परंतु येणेंकरून तुझेंच द्रव्य कमी होईल; मी तर उद्यां मरणार पण तूं मात्र आपला विचार पहा.

बापानें तसें करतांच पुत्र आपल्या उधळल्या द्रव्याची दुप्पट शिक्षा पावून लौकर शुद्धीवर आला. असें नसतें तर त्याचे बापाचें द्रव्य लौकर लयास गेलें असतें.

लहान जुगारी.

नाटक एक अंकी.

पात्रे,

जयराम	कोणी गृहस्थ
माधव	जयरामाचा पुत्र.
राधा	जयरामाची कन्या.

शिवराम माधवाचा मित्र.
 गोविंदा माधवाचा शेजारी.
 विठू } पैजेचे खिलाडू.
 दाजी }
 तात्या }

स्थल

जयशमाचा बाग.

प्रवेश १,

शिवराम आणि गोविंदा.

शिव०— तुला माधवाचे घरीं जावयाचें काय काम आहेरे ?

गोविं०— कांहीं बोलावयास त्याचे येथें जावयाचें आहे, पण तू त्यास वळखतोस ?

शिव०— होय, त्याची आणि माझी उगीच तोंड ओळख आहे; पण अगोदर कधीं तुझी त्याची इतकी ओळख नव्हती.

गोविं०— त्याचे शेजारीं माझे बापानें बिन्हाड घेतलें तेव्हांपासून मी त्याची सोबत धरिली आहे, काल रात्रीस मी त्याजबरोबर गंजिफा खेळत होतो.

शिव०— आतांशीं त्वां गंजिफांवर बरेंच ध्यान धरलें आहे. मी तुला दाजी, विठू, ह्यांचे संगतीं फार वेळां पाहिलें; पण हें चांगलें नव्हे.

गोविं०— एकून तुंही त्यांना ओळखून आहेस, मला तर, बाबा, त्यांची संगत नको; एकदा सुटती तर बरें होतें.

शिव०— पण तें तुझ्या मनांत येईल तेव्हांना तूं त्यांची संगत सोडशील ?

गोविं०— तें माझ्यानें आजच करवत नाहीं, पण मी तुला एखादी गोष्ट जर सांगितली तर तूं कोठें फोडणार तर नाहीस ?

शिव०— तूं संशय कां धरितोस ? तूं नि मी कांहीं आजकालचे मित्र आहों ?

गोविं०— काय सांगूं, शिवरामा ! त्यांनीं मला फार नाडलें, ह्मणून मीं पैज केली, पण तें जर का माझ्या बापास कळलें तर तो मला घराबाहेर हांकून लावील. काय सांगूं ? मला क्षणभर देखील चैन नाही.

शिव०— ती पैज कशी काय आहे बरें ?

गोविं०— त्यांनीं मला काल एके ठिकाणीं फसवून नेलें, तेथें ताच्या ह्मणून एक पोरगा होता, तेव्हां तो आह्मी सारे गंजीफा खेळू लागलों, त्यांत म्यां आपले सारे पैसे हारविले.

शिव०— त्यांनीं कांहीं दगाबाजी केली असेल ह्मणून तूं फसलास; तुला सांगतों, झालें तें बरेंच झालें, तुझें कांहीं फारसें गेलें नसेल. इतःपर मात्र तूं त्यांशीं कधीं खेळूं नको, ह्मणजे झालें. आतां जें तुझें तु-

कसान झालें तीच तुला हितावह शिक्षा झाली असें समज.

गोविं०— पण अझून म्यां तुला कांहींच हकीकत कळविली नाही, अगोदर पुरतें ऐक. जों जों मी हरत गेलों तों तों मिळवीन मिळवीन ह्या लालचीनें अधिक अधिक खेळत गेलों, तों दोन मोहरा, चाकू, कातर, पागोटें, वगैरे जें काय माझे जवळ होतें तें म्यां सर्व हारविलें. इतकेंही जाऊन आणखी तात्यास एक मोहर द्यावयाची राहिली आहे, ती कसेंही करून दिली पाहिजे. न देईन तर तो बापास जाऊन सांगणार आहे.

शिव०— आतां तुला एक मसलत सांगतो, तूच अगोदर जाऊन आपले बापास सांग ह्मणजे झालें. तो तुला रागें भरणार नाही हें मला पक्कें ठाऊक आहे.

गोविं०— तें तर मी प्राण गेल्यानें करणार नाही.

शिव०— तर मग काय करशील ?

गोविं०— तें तुला सांगावयास मला धैर्य होत नाही.

शिव०— मजपार्शी सांगावयास काय चिंता आहे ? काय तें मला ऐकूं तर देशील ?

गोविं०— दाजी, विठू, ह्यांस मी सांगितलें कीं आतां माझा उपाय नाही तेव्हां त्यांनीं मला एक युक्ति सांगितली.

शिव०— अहा त्यांची युक्तिना ? फारच खार्शी असेल.

गोविं०— ह्यांत कांहीं भलमनसाई नाही, पण मी तरी कसें करावे, दाजी, विठू, ह्यांजकडे मला माधवास नेले पाहिजे, कांकी त्याजवळ पैसे फार आहेत.

शिव०— त्याचे पैसे तू चोरून घेणार कीं काय ?

गोविं०— ईश्वर करो कीं मजकडून असें नहोवो, इतकेंच कीं, तात्यानें जसें मला केले तसें तो माधवास ही करणार आहे. मग वांटणी होईल, असा युक्तीनें मी कर्जातून मुक्त होणार आहे.

शिव०— त्यांनीं जसें तुला ठकविलें आहे, तसें तू आपल्या मित्रास फांशांत घालणार आहेस, पण माधव हारेलच हें तरी कशावरून ह्मणतोस ?

गोविं०— होय, होय, तो अकृत्रिमपणें खेळतो खरा.

शिव०— आणि तू लबाडीनें खेळतोस काय ?

गोविं०— काय लबाडीनें ? मी कधीं तरी लबाडी करीन ?

शिव०— नाही, नाही, तुझी खेळण्यांत लबाडी कधींच आढळली नाही, ह्मणूनच तू बुडालास, पण आतांही खरेंच खेळशील तर मग त्याला कसें जिंकशील ?

गोविं०— कसें जिंकावे हें मला माहीत नाही, पण त्यांनीं सांगितलें कीं जिंकावयाची एक युक्ति आहे त्या युक्तीनें खचीत जिंकूं.

शिव०— त्यांची युक्ति लबाडीची आहे, पण तूही तशीच युक्ति करणार कीं काय ? मी इतका गरीब आहे तरी अशी युक्ति करून कधीं पैसे मिळविणार नाही. तुझा अभिप्राय पाहून मला फार खेद वाटतो.

गोविं०— हें काय, बरें, शिवरामा, तूं मजवर रुपा करून मला सहाय हो, ह्मणजे मी प्रतिज्ञा करीन—

शिव०— प्रतिज्ञा! त्वां कशीही प्रतिज्ञा केली तरी मी तुला कधीं सहाय होणार नाहीं.

गोविं०— असें नव्हे, मी बोलतो कीं ह्या लबाड तात्याचे पैसे कसे तरी एकदा फेडल्यावर त्याची किंवा त्याच्या सोबत्यांची संगत सोडून देईन, आणि पुन्हां कधीं गंजीफा हातांत धरणार नाहीं, ही प्रतिज्ञा मी करितों. असें जर न केलें तर मग तूं माझ्या बापाजवळ सांग. माधवास ठकवावें हें माझ्या मनांत नाहीं, आणि कसें ठकवावें हेंही मला ठाऊक नाहीं. ठकवावयाचें काम तात्याकडे. मी आपला उगीच सोबती खेळणारा मात्र. त्यांनीं मला वचन दिलें आहे कीं आम्ही तुला कदापि हारूं देणार नाहीं, आणि जितके पैसे मिळतील त्यांतून तुला वांट्या देऊं.

शिव०— बरें तर मीही तुझ्या मंडळींत मिळतो.

गोविं०— ठीक आहे, मी आतांच माधवास बोलावून आणतो. त्याचा बाप कोठें दुसरे गांवीं गेला आहे, तो एक महिनाभर यावयाचा नाहीं.

शिव०— पण तुझ्या ध्यानांत इतकें असूं दे. तूं होऊन आंगें जर माधवास ठकविशील तर—

गोविं०— असें ह्मणूं नको, मी तुजशीं बोललों नसतो तर बरें होतें.

शिव०— होय, तूं बोलला नसतास तर मला ह्याचें कांहींच कारण नव्हतें.

गोविं०— तुला १ काय कारण १

शिव०— सद्गुणी मुलाशीं लबाडी करणें हें मला कसें साहेल १

गोविं०— पण, तूं त्याला कांहीं ठकवीत नाहींसना १
मग काय १

शिव०— कसें बोलतोस कोण जाणे, अरे, कोणाची कांहीं वस्त चोर नेतो आहे हें त्वां पाहिलें तर, काय उगीच राहशील १

गोविं०— फार झालें तर तो तीन च्यार मोहरा हारे तंवर खेळेल, मग तो खेळणार नाहीं.

शिव०— पण तितक्यानेंच आतां जशी तुझी अवस्था झाली आहे तशीच त्याची पुढें होईल.

प्रवेश २

गोविंदा, माधव, आणि शिवराम.

(माधव शिवरामास भेटतो.)

गोविं०— आज तूं बागांत खेळावयाला कां गेला नाहींस १

माध०— मी आतांच बागांतून आलों. आज मी बापाबरोबर आंबराईत वनभोजन करावयास गेलों होतो.

गोविं०— तुझा बाप आला काय १ तर, यड्या, मी

खचीत सांगतों कीं तुला बाप आला हणून संतोष वाटत नसेल.

माध० — तो वीस दिवसांनीं गांवाहून आला आहे, तेव्हां संतोष कसा वाटणार नाही ?

गोविं० — माझे आईबापांची मला आवड आहे, पण ते जर कोठें बाहेर गेले तर मला वाईट वाटणार नाही.

माध० — माझ्या आईबापांची मला इतकी आवड आहे कीं ते कधीं दृष्टी वेगळे झाले तर चैन पडत नाही.

गोविं० — माझ्या आईबापांचा मला इतका धाक आहे कीं अंमळ इकडे तिकडे जातां किंवा खेळतां कामास नये.

शिव० — तुला कोणत्या प्रकारचें खेळणें पाहिजे कोण जाणे ?

माध० — व्वां, आपल्या देखतां तर कधीं हणजे तुझ्या बापानें तुला हटलें कीं कोठें जाऊं नको, अगर खेळूं नको, हें तर कांहीं आपण ऐकिलें नाही; तुला बरीक म्यां बागांत आणि ओरुच्यावर खेळतांना पाहिलें आहे.

गोविं० — जेव्हां माझा बाप बाहेर जातो तेव्हां मात्र मी तुझ्याशीं बोलतों आणि खेळतों. आज तुझा बाप घरीं आला, तेव्हां तुला आज रात्रीं आह्यांबरोबर खेळावयास फावणार नाही.

माध०— कां ? तो येऊं देणार नाहीं ? तसें कांहीं नाहीं. जें काय मी ह्मणतो तें तो पुरवितो, पण मला बापाच्या सोबती शिवाय दुसरे कोणाची सोबत आवडत नाही.

गोविं०— अहा, तुझा बाप फार चांगला आहे, जेथें तुझ्या मनांत जावयाचें येतें तेथें तो तुला जाऊं देतो;

माध०— होय, खरेंतें. कोठेंही जाणें झालें तर मी बापास विचारितों, ह्मणूनच तो मला जाऊं देतो.

शिव०— आणि तूंही बापाच्या ह्मटल्याप्रमाणेंच अवश्य वागत असशील ?

गोविं०— बरें, पण बापजवळ असतां तूं आपलें मन कसें रमवितोस ?

माध०— उन्हाळ्यांत व हिवाळ्यांत बाहेर जातो, पावसाळ्यांत आणि जे दिवशीं कोठें जावयाचें नसतें तेव्हां घरीं राहून अधिक विद्याभ्यास करितों, व कधीं कधीं तिघां चौघां बरोबर नाटक खेळत असतो, नाटकावर आमची भारी आवड आहे.

गोविं०— पण, अशा कामानें तुला भारी कंटाळा येत असेल असें वाटतें.

माध०— नाही, नाही, तेणेंकरून तर आत्मांस भारी आनंद वाटतो.

गोविं०— पण त्यापेक्षां गंजीफांचा खेळ फार चांगला आहे नव्हे ?

माध०— होय, तो तर माझा बापही खेळतो.

गोविं०— कधीं बधीं रुपयांची पैज लावून खेळत असतोस ?

माध०— होय, थोडीशी पैज लावून खेळतो. ह्याचें कारण असें कीं खेळण्यांत मन लागावें, ह्यागून बाप ह्याणतो कीं पैसे हारले असतां राग येऊंनये. संवय मात्र लागूं देऊंनये, इतक्याला जपावें.

गोविं०— थोडक्या रुपयांची पैज करून खेळावें हें फार चांगलें आहे; कारण कीं पैक्याचें संरक्षण झालें पाहिजे.

माध०— मजजवळ पैसे नाहींत, असें समजूनको; मला खर्चापुरते पैसे मिळून आणखीही मिळतात.

गोविं०— किती, कसे, बरें ?

माध०— दर महिन्यास एक मोहर.

गोविं०— पण इतकें दर महिन्यास मिठाई वगैरे घ्यावयास मिळतेंना ?

माध०— सारा दिवसभर भातुकलीस पैसे बापाजवळ मागूनयेत ह्यागून एक नेम बांधून ठेविला आहे, पण मी त्यांतच काटकसर करून जमवीत असतो.

शिव०— खरेंच आहे; पदरचे पैसे खर्चावे लागतात, तेव्हां पाहून पाहून पदार्थ घ्यावे, आणि चार ठिकाणीं किमतीची चौकशी करावी, हें चांगलें, ठीकच आहे.

माध०— खरी गोष्ट ह्याणतोस, शिवरामा, पण असें करून पैसे जमा करणार विरळा. पहा मजजवळ आ-

ज पांच मोहरा आहेत.

गोविं०— इतके जमलेले पैसे कोठे खर्चशील ?

माध०— कां ? मला खर्च नाही कीं काय ? कांहीं आवडते पदार्थ विकत घ्यावे लागतात, आणखी मी दुसऱ्या तऱ्हेने खर्चित असतो. माझ्या चाकराचा मुलगा आहे त्यास मी शाळेत पाठवितो, आणि माझा लहाणपणचा पंतोजी आंधळा आहे ह्मणून मी त्याचे पोटास कांहीं देत असतो, इतके होऊन बाकी राहिले तर गंजीफा वगैरे खेळण्यांत खर्चितो.

गोविं०— गंजीफा खेळण्यांत तुझे दैव फार चांगले आहे, थोडे दिवसांमागे त्वां गंजीफाचे खेळांत माझा एक रुपया जिंकला होता.

माध०— मला तें फार अवघड वाटतें. मित्राचे पैसे जिंकून घेतले असतां तें सर्वदा मनांत डावीत असतें.

गोविं०— बरें, तर, ते पैसे खर्च करण्याची तुला तशीच कांहीं एक हिकमत सांगेन, पण आजरात्रीस तुला कांहीं काम आहे ?

माध०— नाही, नाही, मी रिकामाच आहे; आज माझा बाप एवढ्या गरीब बायकोची अर्जी लिहिणार आहे.

गोविं०— बरेंच झालें, माझाही बाप आज संध्याकाळीं बाहेर जाणार आहे, तर तू माझ्या घरी ये, मी विठू, दाजी, आणि तात्या ह्यांस बोलावीन.

माध०— बरें तर, मी आपल्या बापास विचारून येतो,

तंवर तूं एथेंच ऐस.

गोविं०—नाहीं, मी त्या तिघांस बोलवायास जातो, तु-
झा निरोप मला शिवराम कळवील.

प्रवेश ३

शिवराम

(एकटाच आहे.) ह्या असल्या कामांत माझी
अकल तर कुंठित झाली, बापडा गोविंदा फसला आहे;
त्याला संकटांतून काढावे हें मला बरें वाटतें, परंतु स्व-
रा प्रमाणीक तो माधव त्याशीं जर कोणी लबाडी करूं
लागलें तर त्यास मी करूं देईन काय ? चोरास सामी-
ल होणें आणि चोरी करणें बरोबरच आहे, ह्यासाठीं
मी माधवाला फसवूं देणार नाहीं. माधवाकडे जाऊन
ही गोष्ट मी त्याला कळवीन. पण राधाही इकडेसच
येत आहे, बरेंच झालें, मी मित्राचा विश्वासघात कर-
णार नाहीं. माधव न फसावा ह्मणून ही गोष्ट अगोदर
मी राधेस सांगेन.

प्रवेश ४

राधा आणि शिवराम

राधा— शिवरामा, तूं तर इकडे एकटाच आहेस! मला

- वाटलें कीं माझा भाऊही इकडेसच आला आहे.
- शिव०— तो आतांच तर एथून गेला.
- राधा— त्याला तुझी सोबत असती तर फार बरें होतें, तो गोविंदार्शीं स्नेह करावयास इच्छितो.
- शिव०— त्याचे सोबतींत राहिल्यानें माधवाचें अझून तर कांहीं गमावलें नाहीं, पण—
- राधा— तें खरें; माझा भाऊ फार भोळा आहे, त्याचे मनांत इतर लोक आपल्या सारखेच भोळे असतील, पर ज्यांना तो आपले मित्र करूं ह्मणतो ते तसे नव्हत. ते केव्हां फसवितील ह्याचा विश्वास नाहीं. गोविंदाची सोबत तुला बरी वाटत नाहीं हें मला माहीत आहे.
- शिव०— खरेंच जर विचारशील तर माधवानें गोविंदाची सोबत धरूं नये हें मला बरें दिसतें.
- राधा— बहुतकरून असें घडतें कीं नाश झाल्यावर मग माणसांचे डोळे उघडतात, ह्यासाठीं प्रथमच सावध असावें.
- शिव०— तूं आपले भावावर प्रीति करतेस हें मी पुरतें जाणतो, ह्याकरितां मला शिवरामानें सांगितलें असें कोणास कळूं देऊं नको, पण तुला सांगतों, गोविंदानें ताच्यास वचन दिलें आहे ह्यासाठीं ताच्याशीं किंवा त्याचे सोबत्यांशीं आजरात्रीं खेळूं नको ह्मणून माधवास सांग, तो आतां हो अगर ना सांगावयास येणार आहे, ह्मणून मी बसलों

होतों, पण आतां मी बाहेर जातो. तो आतां ये-
ईल. माधवाचा नि माझा भारी स्नेह आहे ह्याकरितां
तुला सुचविणें प्राप्त आहे.

प्रवेश ५

माधव आणि राधा.

माध०— माझा बाप नुकताच गांवाहून आला ह्मणून
मोठे मोठे गृहस्थ त्याला भेटावयास आले आहेत,
तेथें फार दाटी आहे ह्याकरितां मला बोलावयास
अवकाश झाला नाही.

राधा— अशी कोणती मोठी गोष्ट तुला त्यांजवळ वि-
चारावयाची होती ?

माध०— मोठीशी कांहीं नाही, मला आपले मित्राचे
घरीं जावयाकरितां विचारावयाचें होतें.

राधा— गोविंदाचे घरींना ?

माध०— होय.

राधा— मी तेव्हांच अटकळ केली, पण ह्यांत कांहीं
चांगुलपणा नाही, हें तुला कसें कळत नाही ?

माध०— त्याला तूं ओळखतीस ?

राधा— त्याची चालचर्या पाहूनच मी तर्कानें जाणतें.

माध०— काय, त्याची तुझी नेहमीं संगत सोबत आहे
ह्मणून त्याची चाल तुझ्या ध्यानांत आली ?

राधा— तो कोणाचे पंक्तीस बसतो हें पाहूनच त्याची चाल कशी आहे हें मला समजतें.

माध०— मी समजलों, त्याचे सोबतीचीं मुलें वाईट आहेत, त्यांतला मीही एक आहे ह्मणून.

राधा— तुला नाहीं, पण तुजपेक्षां त्याचे जुने स्नेही फार दिवसांवे आहेत त्यांस मी लबाड लुच्चे असें नांव ठेवितें.

माध०— काय ? ते लबाड आहेत ?

राधा— लबाड पर सात लबाड. जे दुसऱ्याचे पैसे फसवून घेतात आणि त्या पैशांचा भलताच खर्च करितात, त्यांस लबाड ह्मणावयास भय कोणाचें !

माध०— ह्यांत त्यांची लबाडी दिसत नाहीं, कांकीं ते दोन घटका गमत करावयासाठीं खेळतात आणि पैसे मिळवितात, मग ते आपले इच्छेप्रमाणें खर्च करितात, असें तर आह्मी देखील करतो. वरकड तूं ह्मणशील कीं ते पैसे जिंकावयासाठीं च खेळतात, तर ते मजबरोबर खेळतांना फार वेळां हारले आहेत.

राधा— होय, होय, त्यांनीं आपले तांब्याचे पैसे हारविले आणि तुझे रुप्याचे जिंकले.

माध०— बरें तर ह्यांत माझाच नाश झाला, तुजें तर कांहीं गेलें नाहीं ! मग उगीच कां माझें डोकें उठवितेस ? मी तुला सुख देतो आणि तूं मला दुःख देतेस.

राधा— (त्याचा हात धरिते.) असें नव्हे भाऊराया,
तुझा ज्यांत संतोष त्यांत माझाही आहे, तुझे सु-
खास विघात करावा हें मला चांगलें वाटत नाहीं,
पण— दादा इकडे आले ते पहा.

प्रवेश ६

जयराम, माधव, आणि राधा.

जय०— अरे मुलांनो, आतां मी फार संतोष पावून
आलों.

राधा— तुम्ही गांवाहून परत येऊन आपल्या स्नेही
मंडळीस भेटलां ह्मणून तुम्हांस फार संतोष मिळा-
ला असेल, पण त्यांना तुम्हांवर प्रीति करणें प्राप्त
आहे, कांकीं, ज्या आत्मांस तुम्हांपासून भय मि-
ळावें ते आत्मीही तुम्हांवर प्रीति करितों, मग त्यां-
नीं करावी यांत काय आश्चर्य ?

माध०— होय खरेंच आहे, दादा, तुम्हांवांचून आत्मांस
क्षणमात्र चैन पडावयाचें नाहीं.

जय०— मी काय तुमचे जन्नास पुरणार आहे ? मज-
वांचून तुम्हांस राहाणें प्राप्त आहे, कारणकीं ही
मृत्युलोकची वस्ती—

राधा— अहाहा, दादा, हें काय ! आमचे मनांत ही
सुखाची घडी आहे, अशा समयांत आत्मांस तुम्ही
उदास करूनका.

माध०— दादा, आमचे कल्याणा कीरतां तुह्मी फार दिवस वांगारें ही आमची आशा आहे. तुह्मी तर आमचें छत्र आहां, तुह्मांजवळ आज एक विचारावयाचें आहे.

जय०— तें काय, बरें ?

माध०— तुह्मी गोविंदाचे बापास ओळखतां ? त्यानें मला आजचे रात्रीं खेळावयास बोलाविलें आहे.

जय०— काय हा आपला शेजारी ? त्वां हा नवा मित्र जोडला हें पाहून मला फार आनंद झाला.

राधा— ऐकिलें ना ? दादा ह्मणतात कीं तो चांगला सोबती आहे.

माध०— तो चांगलाच आहे, मीही त्यास तसाच लेखितों. त्याची निमाझी तीनचारवेळां गांठ पडली. त्यानें आपल्या मित्रांशीं तरीं कितीवेळां मला भेटविलें होतें.

राधा— तेही तसेच चांगले सोबती असतील.

माध०— होय, तसेच आहेत, तुजपेक्षां मी त्यांस फार ओळखतो.

जय०— माझा चांगला ह्मणण्याचा भाव मिळून हाच कीं कुलीन, शहाणा, रीतीचा असा असावा.

माध०— ते तसेच आहेत.

राधा०— हें तूं कशावरून ह्मणतोस ? त्यांची तुझी एकदोन वेळमात्र गांठ पडली.

माध०— पण मी त्यांचे बरोबर फार वेळ बोलत होतो,

त्यावरून मी ह्मणतो.

जय०— तुझी आणि त्यांची ओळख कशी झाली ?

राधा०— गंजीफा खेळण्यावरून.

माध०— मग ? ह्यांत काय ? दादांनीच मला गंजीफा खेळावयास सांगितलें आहे.

जय०— मी सांगितलें खरें, पण तें केव्हां ? दुसरा कां-
हीं उद्योग नाही आणि कर्मना, तर उगीच थोड-
क्याशा पैशांची पैज करून खेळावें, कारण कीं द्रव्य
मिळाल्याचा संतोष व गमावल्याचा खेद निवारण्या-
ची संवय असावी ह्मणून.

राधा०— पण दादा, गंजीफांच्या खेळापेक्षां दुसरे चां-
गले खेळ नाहीत काय ?

जय०— ठीकच बोललीस, गंजीफा खेळण्यानें वेळ
घालविण्यापेक्षां दुसऱ्या रीतीनें वेळ घालवावयास
वाटा पुष्कळ आहेत; उगीच रिकामपणीं गप्पा तां-
शीत बसावें त्यापेक्षां त्या अवकाशांत गंजीफा खे-
ळाव्या ह्मणून मी सांगितलें. असा मीही कधींब-
धीं खेळत असतो.

राधा०— ह्मणूनच राजश्री खेळत असतील.

माध०— पण तुला कोणी इतका रिकामा कारभार
सांगितला आहेगे ? उगीच कां मधें लुडबुडतेस ?

जय०— अरे, तिला कांहींतरीं ह्यांत काळेंबेरें दिसत
असेल, ह्मणून ती बोलते. तुजवर एखादी गोष्ट ये-
ऊन बेतली तर त्याचें निवारण मीच करणारा

आहे, ह्याकरितां कोणतीही गोष्ट मला कळविल्या-
वांचून गुप्त ठेवूनये. राधा, तुझ्या भावाचे मित्र
तुझ्या मनास कां येत नाहीत ? सांग.

राधा — त्यांना गंजिफांचा भारी छंद आहे.

माध० — तुला कोणीगे सांगितलें, कीं त्यांना गंजिफां-
चा भारी छंद आहे ह्मणून ?

राधा — त्याची कांहीं चिंता नाही, पण गोष्ट खरी आहे.

जय० — म्यां तुला अगोदरच सांगून ठेवलें आहे
कीं, किती एक खेळ फार वाईट आहेत.

माध० — माझे मित्र जो खेळ खेळतात तो फार सोपा
आहे, त्याचें नांव एकतिशी.

जय० — तो खेळ कांहीं मला चांगलासा वाटत नाही.

माध० — कां नाही वरें ? दादा, मला वाटतें कीं त्या-
पेक्षां दुसरा खेळ चांगला नाही. ज्याला एकति-
सांचे आंत अधिक ठिपके मिळतात तो जिंकितो.

जय० — तुला ठाऊक नाही, हा खेळ दैवावरचा आहे.

माध० — खेळामध्यें जिंकणें किंवा हारणें हें प्रारब्धाचे
स्वाधीन ही गोष्ट खरीच आहे, पण सर्व खेळ ह्या-
प्रमाणेंच आहेतना ?

जय० — त्यांत अंतर आहे; ह्या खेळांत प्रारब्धावरच
सर्व हवाला आहे, एथें बुद्धीचें काम नाही; इतर
खेळांत शाहाणपणाची गरज आहे. थोडक्यांत सां-
गतों, दैवापुढें शाहाणपण चालत नाही, ह्यासाठीं म-
ला असें वाटतें कीं ज्यांत बुद्धीचें कौशल्य अधिक

आहे त्याचें नांव खेळ.

राधा— आणि तसल्या खेळांत आपणास संतोष देखील होत नाही, आपणास जी गंजीफ पाहिजे ती न मिळाली ह्मणजे तिची भारी हळ हळ लागते.

माध०— असें ह्मणूनको, त्यांतच काय ती मजा आहे, जी गंजीफ आपणाला पाहिजे असती तिजकडे कसें भारी लक्ष लागलेलें असतें !

जय०— हा संतोष लोभामुळें उत्पन्न होतो; लोभ मोठा अनर्थकारी आहे, ह्या लोभामुळें सहस्रावधि लोक बुडून जातात, आणि जे ठक आहेत ते अशा खेळांत भोळे प्रमाणीक ह्यांसच बहुत करून ठकवितात.

माध०— हें कसें बरें, दादा ?

राधा— मला वाटतें कीं हुकमा हुकमाचीं पांन कशीं लावावीं ही युक्ति ते जाणत असतील.

जय०— होय, हेंच खरें, त्यांची ती युक्ति कशी काय आहे हें मला कांहीं माहीत नाही हो; पण आहे खरी, हें मी पक्कें जाणतो. कशावरून ? त्यांच्या त्या युक्तिनें बहुतांचा नाश झालेला मीं फार वेळां पाहिला आहे.

माध०— त्यांतली एखादी गोष्ट आह्मांस कळवना, दादा ?

जय०— बरें, ऐक, सांगतो. मी हैदराबादेस गेलों होतो, तेथें एके सावकाराचा तरुण मुलगा होता, त्या-

ला जुव्याचा छंद लागला, त्यापार्शी लाख रुपयांची मत्ता होती ती आणि कांहीं वतन वाडी, तितकींही त्यानें जुवेबार्जीत हारवून बुडविलीं, हें मीं प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें.

राधा— अबाबाबा ! लाख रुपये बुडविलेना ! मग त्या बापड्याची कशी अवस्था झाली असेल !

माध०— तो तर मग वेडाच झाला असावा.

जय०— तसेंच झालें. आपलें सर्व द्रव्य बुडालें असें समजतांच तो खापरा सारखा काळा ठिकर पडला, तेव्हां माझ्यानें तर त्याचे तोंडाकडे पाहवेना देखील, मग त्या दुःखाच्या योगानें त्यानें आपल्या मिशा उपटल्या, डोर्कीत धूळ घातली, आणि मोठ्यानें उर बडवून ओरडूं लागला, शेवटीं मूर्छा येऊन पडला. अशी त्याची चळ भरल्या सारखी अवस्था होऊन त्याखोलींतून बाहेर वेड्यासारखा भटकत गेला.

माध०— पण, दादा, अशी त्याची अवस्था पाहून ज्यांनीं त्यापासून द्रव्य जिंकून घेतलें होतें त्यांनीं त्यास पुनः परत दिलें नाहीं ! मीं तर, ब्वा, तसें केलें असतें.

जय०— अरे, द्रव्य परत कसूचें ! त्यांनीं त्याला माघारें देखील आणलें नाहीं, एकदा मात्र खेळावरून न दृष्ट काढून त्याजकडे तिरस्कारानें पाहिलें.

राधा— अरे, अरे, ते कसे निर्दय प्राणी होते !

जय०— पण अझून सगळ्यापेक्षां वाईट गोष्ट ती सां-
गावयाची तशीच राहिली आहे — त्याच रात्रीस
त्याबापड्यानें प्राण सोडिला.

राधा— अरेरे काय मोठा अनर्थ झाला हा !

माध०— छी छी, हें कर्म फार वाईट, दादा, मी तु-
लांस वचन देतो कीं आजपासून कधीं गंजीफा
खेळावयाचा नाही, हाच मी गोविंदाकडे जाऊन
सांगतो.

जय०— अरे, थांब, थांब, इतकी उतावळी करूनको,
एखादे चांगले कर्म वाईट रीतीनें केल्यामुळे नाश
झाला ह्मणून तें कर्म अगदींच सोडावें कीं काय ?
मी तुला काय सांगितलें कीं मित्र एकच असल्या-
वर खेळण्यांत सुख. मग त्यांत कांहीं नाश नाही,
हितच आहे.

राधा— हित आहे, दादा ?

जय०— हित हेंच कीं तो खेळ आपणास अनुकूल
किंवा प्रतिकूल जरी आहे तरी सहन करावें; आ-
ही इतकेंच शिकतो, जिकल्याचा हर्ष किंवा हर-
ल्याचा खेद किमपि मनांत आणूनये.

माध०— मी कांहीं इतका निचाडा नाही कीं दुस-
ऱ्यास जिकले असता त्याचा धिक्कार करीन आ-
णि हरलों असता आपला खेद लोकांत प्रगट क-
रीन, पण वाईट गोष्ट परिछिन्न नघडावी ह्मणून
गोविंदाकडे जाऊंच नये हें बरें.

जय०— ह्यांत कांहीं मोठीशी गोष्ट आहे असें नाहीं, तुला इकडे खेळणें नाहीं ह्मणून तूं असें ह्मणतोस, तिकडे जरी गेलास तरी खेळावयाचें तुझ्या हातीं आहे.

माध०— मला पक्कें ठाऊक आहे, मी गेलों ह्मणजे ते मला खेळावयास खचीत बसवितील.

जय०— बरें कांहीं चिंता नाहीं, त्यांशीं खेळलास तर तुझी आणखी दाट ओळख पडेल, पण गोविंदाचे घरीं तूं जाऊंनको, त्यासच इकडे बोलावून आण, आणि सांग कीं राधाही खेळावयास इच्छिते आहे.

राधा— पण दादा—

जय०— अगे, उगीच राहा, त्यांत कांहीं कारण आहे.

राधा— खरें, पण त्यांनीं माझे पैसे जिकून घेतले तर मग म्यां काय करावें ?

जय०— ते मी परतून देईन. माधवा, त्यांस सांग कीं माझा एक मित्र आहे त्यास मी खेळावयास आणीन.

माध०— दादा, पण माझा कोणी मित्र येणारा नाहीं, मग असें कसें सांगूं ?

जय०— अरे, माझा मित्र ह्मटल्यावर तुझे ध्यानांत येत नाहीं ?

राधा०— दादाचे बोलण्याचा भाव त्यांजकडेसच आहे, हें तुला समजत नाहीं काय ?

माध०— होय दादा, तुम्ही खेळत असलां तर ते अगत्य येतील.

जय०— मित्र कोण हें त्यांस कळूं नको, आतां मी अर्जी लिहावयास जातो; परतून येईन तंवर तूं त्यांशीं खेळत ऐस वरें !

प्रवेश ७

राधा आणि जयराम.

राधा— तुम्ही येथेंच असा दादा, जाऊं नका, हें मला बरें दिसतें.

जय०— कांबरे !

राधा— शिवरामाच्या बोलण्यावरून मला अंदेशा आला आहे कीं, माधवाचे पैसे लबाडीनें जिकून घ्यावे असा त्यांनीं कट केला आहे.

जय०— असें आहे ! तर मी येथेंच लपून राहतों, तूं मात्र खबरदार हो, ते ठकबाजी करूं लागले तर कांहीं बोलूं नको.

राधा— ते जर माझ्या भावाचे पैसे बुचाडूं लागले तर माझ्यानें उगीच कसें राहवेल !

जय०— अशानें त्यांची खोडच मोडेल, पुन्हां गंजिफा खेळण्याचा नाद व नीचाची संगत धरण्याचा नाद अगदीं मोडून जाईल.

राधा— आपला माधव तर अगदींच भोळा, ब्वा, त्याचे गांवीं कांहीं नाहीं. त्याचा स्वभाव त्यास अझून

कळत नाही. त्यास असें समजेना कीं हा ह्मणजे आपणास ठकवितो, आणि हरुं लागला ह्मणजे जो तापतो तो अगदीं तांबडा लाल होतो, त्यास भान देखील राहात नाही.

जय०— पण दाराकडे कोण आला तो ? गोविंदा आपले मित्रांस घेऊन आला असें वाटतें, आतां मी एकीकडे लपून राहतों.

प्रवेश ८

गोविंदा, माधव, राधा, दाजी, आणि तात्या.

गोविं०— (राधेला ह्मणतो.) माझे मनास प्रशस्त वाटत नाही, कां कीं आम्ही इकडे आलों ह्मणून कदाचित् तुझांस उपद्रव लागेल.

माध०— तिला कांहीं आपला उपद्रव नाही, तीही आपल्या बरोबर खेळावयास येणार आहे असें माझे होण्यांत येतें.

राधा०— होय, तुम्ही खेळू द्याल तर मी तुझांबरोबर खेळेन.

दाजी०— (मनांत वाईट आणून ह्मणतो.) बरेंच झालें तुम्ही आलां, तर मला फार आनंद आहे.

तात्या— (गोविंदास हळूच ह्मणतो.) हें फार वाईट झालें, आतां ती जसें ह्मणेल तसें खेळणें प्राप्त आहे, आपण इकडे येऊन पस्ताई पडलों.

माध०— अहो गड्यांनो, माझा एक मित्र आहे त्यास मी खेळावयास आणीन, त्याचे जवळ पुष्कळ द्रव्य आहे.

गोविं०— ठीक आहे.

राधा— तुमची मर्जी असल्यास आपण येथे बागांतच खेळू. माझा बाप आतां इकडे यावयाचा नाही. तुलांस इकडे खेळू देण्याविषयीं त्यानें मला आज्ञा दिली आहे. (हें ऐकून विठू वगैरे सर्व मुलें आनंद पावतात.) माधवा, चल आपण कांहीं भातुकली आणि गंजिफा घेऊन येऊ.

तात्या— कशाला जातां बाई, ह्या मजजवळ गंजिफा आहेत.

माध०— काय तूं आपल्या विशांतच नेहमीं गंजिफा बाळगतोस ?

तात्या— होय, मी आतांशी रात्रंदिवस गंजिफांचा अभ्यास करीत असतो ह्मणून.

राधा— तुमच्या जवळ कवड्या आहेत ?

तात्या— आह्मी पैसे लावितों.

गोविं०— (तात्यास एकीकडे करून ह्मणतो.) मजजवळ पैसे नाहीत हें तुला माहीत नाही काय ? (मोठ्यानें) कवड्या नसल्या तर मोजावयास फारवेळ लागेल, ह्यासाठीं बाई तुम्ही रुपाकरून जर कवड्या आणाल तर फार बरें होईल.

राधा— बरें तर माधवा, चल आपण कवड्या आणा-
वयास जाऊं.

प्रवेश ९

गोविंदा, तात्या, दाजी, आणि विठू.

दाजी०— आह्मी येथें आलों ही फार वाईट गोष्ट झाली. नीट झालें नाहीं.

विठू— त्याचा बाप येथें नाहीं मग काय चिंता आहे !

तात्या— (गोविंदास) तूं अगोदर इकडे यावयास कां
राजी झालास ?

गोविं०— येथल्याला आणि माझे घरच्याला काय
अंतर आहे ?

विठू— माधवानें सर्व आपला माल हरविल्यावर आपल्या मर्जीस येईल तेथें आपण जाऊन खेळूं.

दाजी— राधाबाईचें द्रव्य आह्मी सर्व जिकून घेऊं असें वाटतें.

तात्या— ह्यांत काय संशय आहे ! पण, गड्या, आपण पहिल्यानें जपून खेळलें पाहिजे; अगोदर एक डावाचा पण लावावा, तो त्यांसच जिंकू द्यावा, ह्मणजे त्यांस अंमळ लोभ उत्पन्न होईल, मग आपण दुप्पट पण करूं.

गोविं०— बरें आहे, हें तूं आपलें वचन मात्र विसरूं नको हो, तात्या.

तात्या— तूं कांहीं काळजी करूं नको, तूं नि मी एकच आहों. पण आह्मी परस्पर येकमेकांचें जें जिंकूं अगर हरूं तें मात्र द्यावया घ्यावयाचें नाहीं हो, मी असें करीन कीं पहिल्यानें त्यांसच जिंकूं देईन, ह्मणजे त्यांचें मन खेळाकडे बळकट गुंतेल.

गोविं०— पण, तात्या, त्या दिवशीं त्वां माझे सर्व भांडवल जिंकून घेतलें, आतां मजजवळ कांहीं एक राहिलें नाहीं. एक पावला मात्र राहिला आहे, तेवढा जर हरलों तर मग काय करूं ?

तात्या— आतांरे मी तुला कसा हरूं देईन ? तूं कां चिंता करतोस ? मी अशी खबरदारी ठेवीन कीं तूच हटकून जिकशील.

दाजी— माधवाचा मित्रही येईल तर बरें आहे. मग तर आह्मांस खाशी दुसरी शिकार साधली.

विठू— विद्याभ्यास करणारे लोकांस ठकविणें फार सोपें आहे.

तात्या— आतां त्यांचे मनांत कांहीं कल्पना न यावी ह्मणून आपण अगोदरच खेळावयास प्रारंभ करूं या. (तो गंजिफा काढितो.) पहा गोविंदा, मी आतां कशा गंजिफा लावलों त्या, कीं तूं खचीत हरशील. (तो हातांत गंजिफांची गलत करितो.) पहा आतां. (विठू दाजी व गोविंदा ह्यांस तीन तीन गंजिफा वांटून देतो, आणि आपण तीन घेतो, मग गोविंदास ह्मणतो.) तुला पुरे ?

गोविं०— नाही, आणखी एक दे.

तात्या— बरें तर, घे.

गोविं०— (गंजिफा उलटून पाहतो.) माझे ठिपके जा-
स्ती झाले, आतां मीच हरलों.

तात्या— (दाजीस ह्मणतो.) तुला पाहिजेत ?

दाजी— होय, मलाही एक पाहिजे.

तात्या— घे तर.

दाजी— माझे एकतिसांवर ठिपके झाले, मीही हरलों.

तात्या— (विठूस ह्मणतो.) आतां तूंही हरशील. कां ?
गंजिफा देऊं ?

विठू— ते दोघेजण हरले त्यापक्षां मला नकोत.

तात्या— तर मलाही नकोत. मोज, मोज, तुझ्या गंजि-
फांवर किती ठिपके आहेत ?

विठू— पंचवीस.

तात्या— तर माझे ! तीस ! म्यांच जिंकिलें. मी मनांत
आणलें तर हेंच उलटें करून दाखवीन. जिंकणें
अथवा हरणें हीं दोन्हीं माझ्या हातांत आहेत.
आतां माधवाची बहीण आली ह्मणजे पाहशील
चमत्कार.

गोविं०— तर आमच्याही मनांत येईल तेव्हां आम्ही
ही जिंकूं. तूं तें कशावरून बोलतोस ?

तात्या— हें शिकावयाकरितां त्वां आपले सर्व पैसे
मजकडे हरविले ह्मणून मी ह्यांतला भेद तुला क-
ळवितों. माझी चाल आहे, मी पैसे जिंकल्यानं-

तर आपले मित्रास हमेशा सांगत असतो कीं मा-
झी युक्ति शिका हणजे जितके पैसे मीं तुज पासू-
न जिकून घेतले आहेत तितके तुंही लोकांपासून
जिकशील, हणजे फिटसफिट झाली.

गोविं०— बरें, तें मला पाहूं दे, कसें तें.

तात्या— हें पहा, ह्या दहा ठिपकेवाल्या गंजिफा, हीं
दहा ठिपक्यांचीं राजाराणी इत्यादिक जीं मोठ मो-
ठीं उंच पानें तीं अंमळ लांब आहेत व पांच ठिप-
क्यांचे आंत जीं हलकीं पानें तीं अंमळ गहूंभर
रुंद आहेत हीं ध्यानांत ठेवून गलत करते समयीं
आपणास पाहिजेत तशीं युक्तीनें खालवर लावा-
वीं. एखाद्यास ठकवायाचें असल्यास त्याला रुवा-
कडचीं दोन पानें व पुस्ताकडचें एक पान इतकीं
दिलीं हणजे पंच विसांवर अधिक ठिपके होत ना-
हींत, मग तितक्यानें त्याची तृप्ति होत नाही ह-
णून तो आणखी मागतो तेव्हां रुवाकडचें एक
मोठें हणून पान द्यावें हणजे एकतिसांवर ठिपके
अधिक होतात आणि तो हरतो.

गोविं०— आतां मला कळलें.

तात्या— येवढीच कायती युक्ति. ही मीं तुला कशी
खाशी विद्या सांगितली १ विठूला विचार, तो मा-
झ्या युक्ती प्रमाणें खेळतो हणून त्याचें हित कि-
ती होतें तें.

राधा, गोविंदा, तात्या, दाजी, आणि विठू.

राधा— (गंजिफा व कवड्या बसकरावर आगून ठेविते.) खेळण्याविषयीं तुम्ही कांहीं खोळंबत नाहीं असें वाटतें.

तात्या— आम्ही असून कांहीं खेळ मांडला नाहीं, उगीच मी गोविंदास दुसरे तऱ्हेचा एक खेळ मात्र शिकवीत होतो.

गोविं०— तुम्ही खेळतीसना ? ये तर, तूं आल्यानें आह्मांस फार संतोष होईल.

राधा— तुम्ही कोणता खेळ खेळतां ?

दाजी— खेळ तर अगदीं सोपा आहे, ह्याचें नांव ह्मणाल तर एकतिशी.

विठू— हा खेळ त्वां अगोदर जरी कधीं पाहिला नाही तरी तूं आह्मांस जिकशील.

राधा— हा खेळ मला ठाऊक आहे, पण तुम्ही अदल खेळणारे पडलां ह्मणून माझ्यानें जिकवणार नाहीं, पण तुम्ही जर नीट खेळूं द्याल तर मी खेळेन.

गोविं०— होय, पाहिजे तसें खेळेनास ? आमची कांहीं ना नाहीं.

दाजी— त्वां आह्मांस जिकिलें तरी आम्ही संतोषच मानूं.

राधा— माझेही मनांत तसेंच आहे.

विठू— जिकिलें तरी फारसा नफा होणार नाही, कां-

कीं पण थोडा आहे.

गोविं०— बरें, आतां अशा गप्पाच मारीत बसतां कीं कांहीं खेळतां ?

तात्या— माधव येई पर्यंत खोळंबलें पाहिजे. आपण त्याचे घरीं आज पाहुणे आलों आहों.

प्रवेश ११

माधव, राधा, गोविंदा, तात्या,

दाजी आणि विठू.

माध०— (पेढेबर्फी जांब वगैरे मेवा मिठाई घेऊन येतो) चालूद्या आतां, मी आलों.

विठू— आतां अगोदर कवड्या वांटून घ्याव्या, पण दरकवडीस किंमत काय ठरवावी ?

माध०— मी पहिल्यानें खेळलों होतो तेव्हां दरकवडीचा एक आणा धरिला होता.

राधा— बरें, चला, एक आणा कां होईना ?

तात्या— तर आतां खेळावयास लागतो.

(तात्या गंजिफा वांटून देतो, त्याचे युक्तीनें राधा व माधव हे लागोपाठ तीन डाव जिंकितात.)

राधा— अहा, असेंच जर आम्ही जिंकित गेलों तर माझे बोलणें खरें होईल.

तात्या— अँ: एका आप्याचीच काय पैज करावी, तीत कांहीं फारसा नफा नाही तोटा नाही.

दाजी— तर आतां दुप्पट पैज लावूं.

माध०— होय, मी कबूल आहे, माझे जवळ पैसे पुष्कळ आहेत, तुम्ही किती जिंकाल. (तो आपली पिशवी दाखवितो. त्या पिशवीकडे पाहून तात्या व त्याचे गडी खुशाल होतात.)

राधा— मजजवळही माधवासारखे पैसे आहेत.

तात्या— बरें तर, पहिल्यानें जे डाव झाले त्यांचा अगोदर हिसाब करूं, मग खेळावयास लागूं. (तात्या कवड्या मोजितो.) म्यां बत्तीस कवड्या हारविल्या, दोन रुपये झाले, हे घ्या आपले.

विठू— माझ्या चाळीस कवड्या झाल्या, तर अडीच रुपये झाले ते हे घ्या.

दाजी— माझें दैव फार वाईट, म्यां पांच रुपये हारविले.

माध०— तुझे किती गेले, गोविंदा ?

गोविं०— मजकडे एक रुपया मात्र झाला आहे; तो खेळ झाल्यावर मी मोहर मोडून देईन.

राधा— आतां पहा मला किती पैसे मिळाले ते ! (मोजिते.) सात रुपये झाले.

माध०— तर बाकीचे मला मिळाले, कायगे ? आम्ही दोघांनींच जिंकिलें हें मला मोठें आश्चर्य वाटतें.

विठू— मी तर कधींच जिंकित नसतों.

गोविं०— बरें, पण, आतां तर दोन आप्यांची पैज आहेना ?

माध०— हो, आह्मी कबूल आहों.

तात्या— (गंजिफांची गलत करितो.) पहा मी आ-
तां वांटून देतो.

प्रवेश १२.

जयराम, माधव, राधा, गोविंदा, तात्या, दाजी,

विठू, आणि शिवराम.

जय०— (त्यास पाहून गोविंदा व त्याचे सोबती स-
र्व घाबरून गडबडतात.) अरे, बसा, बसा, उठू-
नका. पाहू तर खरे.

माध०— दादा कांहीं खेळू नका ह्मणत नाहीत. म्यां
तुह्मांला पहिल्यानें ह्मटलेंच होते कीं माझा एक-
मित्र कदाचित् येईल. तुह्मी खेळतां, दादा !

राधा— दादा, तुह्मी खेळाच, तुमचे पैसे जिंकणें आ-
ह्मांस बरें वाटेल. आणि हीं मुलेंही तुमच्या पैशां-
चा वांटा इच्छितात.

जय०— बरें तर मी आपल्या संतोषानें खेळतो, तुह्मी
अवघेजण बसा. (गोविंदाचे सर्व सामील गडी खिन्न
दिसतात, त्यांस ह्मणतो.) अरे मुलांनो, तुह्मी मज
संगतीं खेळण्याविषयीं मनांत कांहीं भय बाळगूं
नका. मी कांहीं खोटें खेळणार नाहीं. (ते सर्व
बसतात, मग तात्यास ह्मणतो.) तूं गंजिफा वांट-
तोस तर इकडे दस्त दे, मला अगोदर पाहूं दे, तु-

झी गलत कशी काय आहे ती. (तात्या इकडे तिकडे चुकावतो, पण जयराम बळेंच दस्त घेऊन चाळून पाहतो.) हीं हुकुमांचीं उंचउंच पानें सर्व एकीकडेसच लागलेंलीं आहेत, ही अशी कशीरे गलत ! राधे, आपला चांगला जोड होता तो कां दिला नाही ! तो आण बरें, पाहूं.

राधा— मला काय ह्मणतां ! ह्यांनींच ह्या गंजिफा आपल्याबरोबर आणिल्या, आणि मी आलें नाही तों हे खेळावयास देखील बसले होते.

जय०— (तात्यास ह्मणतो.) ह्या आमच्या गंजिफा घे, ह्यांत कांहीं घालमेल व्हावयाची नाही. (तात्या तो जोड भातभीत घेतो.) तुम्ही कोणता खेळ खेळतां !

माध०— एकतिशी.

जय०— पैज काय लावितां !

राधा— दर कवडीस दोन आणे. म्यां इतकें जिकिलें आहे, ह्याशिवाय गोविंदाकडे माझा एक रुपया येणें आहे; तो खेळ झाल्यावर मोहर मोडून देणार आहे.

जय०— बरें, तर, दरकवडीस दोन आप्यांचा करार ठीकच आहे; पण मला पाहूंच्या, अवघ्यांजवळ खेळापुरते पैसे आहेत किंवा नाहीत ते. ह्याकरितां सर्वांनीं आप आपलाले पैसे मला दाखवावे. गोविंदा, दाखीव तुजजवळ किती पैसे आहेत ते. (गो-

विंदाचा चळकांप होतो.) तूं कांपतोस कां ! तुला धनुर्वात झाला कीं काय !

गोविं०— (त्याची बोंबडी वळते.) होय होय मीमीमी—

जय०— असें, रे, काय करतां हें ! एक तोतर बोलतो, एकाला डगडगां घाम आला, एकाला कांप सुटला. तात्या, तूं तर अगदीं माशा खाल्ल्यासारखाच दिसतोस !

माध०— इतक्यांत ह्यांना असें काय झालें !

जय०— ह्याचें कारण मी तुला सांगतों; ह्यांचे मनांत लबाडी करावयाची होती; हें ह्यांचे मुखचर्येंवरूनच कळून आलें.

माध०— कां ! असें कां झणतां तुम्ही ! हातर डाव आहे. कोण हरेलनी कोण जिंकेल. म्यां आणि माझे बहिणीनें जिंकिलें कीं नाहीं !

तात्या— (अंमळ अवसान धरून.) हरलेल्या पैशांची फेड गोविंदावांचून अवघ्यांनीं केली कीं नाहीं !

गोविं०— मी कोठून देऊं ! तुम्हींच माझे सर्व पैसे लबाडीनें जिंकून घेतले.

जय०— (मनांत झणतो) बरें ह्या गर्दोतील एकतर फुटला; ही म्यां बरीच कल्पना काढली. (मोठ्यानें) माधवा, पहा हे तुझे सोबती कसे आहेत ते.

माध०— दादा, हे कांहीं इतके लबाड नाहींत असें मला वाटतें.

जय०— गोविंदा, तूं ह्या सर्वांतून अंमळ खरा दिसतोस,

तर खरेंच सांग, तुझीं माझ्या मुलांस ठकवावयाचा
मनसोबा केला होता कीं नाहीं ?

गोविं० — होय, दादासाहेब, खरेंच तें; माझे मनांत अ-
सें आलें होतें कीं आपण जितके पैसे हारविले
तितके पुनः दुसऱ्यापासून मिळवावे, ह्मणून ह्या
मुलांशीं गट्टी करणें प्राप्त झालें; अशी लबाडी क-
रकरून ह्या तात्यानें माझे पैसे किती जिकिले हें
जर तुझांस माहीत झालें असतें तर तुझी ह्याला
तुरुंगांतच घालावयाला सांगतां.

जय० — ठीक झालें, अशा लुच्चांची संगत धरली त्या-
चें फळ झालें; ही बरीच तुला शिक्षा घडली. असो,
पण त्वां किती काय गमाविलें तें सांग.

गोविं० — दोन मोहरा, चाकू, कातर वगैरे जें काय
होतें तें सर्व तात्यानें घेतलें. ह्याशिवाय आणखी
एक माझें चित्र अडकावून ठेविलें आहे, त्याबद्दल
मजवर एक मोहर लादली आहे, आणि ह्मणाला
कीं माधवास आह्मांकडे खेळावयाला आण, नाहीं
तर तुझे बापाजवळ सांगूं.

शिव० — हें त्याचें बोलणें खरें असेलसें वाटतें, कां कीं
ह्याप्रमाणेंच त्यानें मला आज सकाळीं सांगितलें
होतें, अशी लबाडी करावयास त्याला फार वाईट
वाटलें. दादासाहेब, मी तुझाला सांगतों, लबाडीचें
मुख्य घर तात्या आणि ते दुसरे दोघे—

जय० — तूं बोललास तें माझ्या ध्यानांत आहे. (दा-

जी, आणि विठू, ह्यांस) जा येथून लबाडांनो, तोंड काळें करा; वाईट ही तुमची चाल; थांबा आतां, तुमचे बापांस सांगून त्यांजकडून तुमची खोडच काढतो.

दा० वि०— (त्याचे पायां पडून झणतात.) दादासाहेब, आह्मी चुकलों, येवढ्या कामाच्या अपराधाची क्षमा करा, आजपासून आह्मी तुमचे घरीं कधीं येणार नाहीं.

जय०— आतां नाहीं कसें ? ह्या गोष्टीचा बंदोबस्त मला हजार कामें टाकून केला पाहिजे; तुमच्या कपट रीतीपासून माझ्या एकट्या मुलास वांचवून उपयोग काय ? या गांवांतील सर्व मुलांस वांचविलें पाहिजे; खेळण्यावर नफा मिळविणें हा उदीम साऱ्यांत वाईट आहे. तुम्ही इतके लहान असतां आतांशीच अशीं कर्मे करितां, तेव्हां पुढें काय काय अनर्थ कराल नकळे. पण तुम्हीही वाईट चाल टाकाल असें मला वाटतें, झणून मी तुम्हांस सोडून देतो, पण तुमच्या आईबापांस मात्र सांगेन. आतां पुरती आठवण ठेवा; जर इतःपर कोणाशीं अशी लबाडी केली तर मी तुमची दुर्दशा केल्यावांचून सोडणार नाहीं. (दाजी व विठू दोघेजण फजीत होऊन निघून जातात.) (मग तात्यास झणतो.) त्वां गोविंदापासून इतकें जिकून घेतलें हें खरेंना ?

तात्या— (गुंग होऊन.) होय, दादा साहेब.

जय०— त्यास त्वां ठकविलें ह्याची चिंता नाही, त्याचे आचरणानुरूपच त्यास योग्य शिक्षा मिळाली.

गोविं०— मजजवळ वस्ता गमावल्या बदल पैसे द्याव-
यास असते तर बरें होतें.

माध०— मजजवळ जितके पैसे आहेत तितके पुरत
असले तर मी देतो; ह्या घे पांच मोहरा.

गोविं०— अहाहा केवढे तुमचे उपकार हे ! ह्याचा उ-
तराई मी कधीं होईन. ह्यावेळेस मजवर केवढी द-
या केलीही.

माध०— तुम्ही आम्ही शेजारी आहों, तुझ्या मनास
येईल तसे हमेबंदीने दिले तरी चिंता नाही.

जय०— (गोविंदाचा माल तात्याकडून परत देववितो.)

कां ! गोविंदा, आतां तुझें तुला अवघें मिळालें !

गोविं०— फार काय सांगूं ! तुमचे आणि माधवाचे
कपेनें आज मी बापाचे मारांतून वांचलों. आतां
म्यां तोंडांत मारून घेतली; आजपासून कधींच अ-
सा खेळ खेळणार नाही.

जय०— (तात्यास पैसे देतो.) जें त्वां गोविंदापासून
लबाडीनें चोरून घेतलें त्याचे किमतीबद्दल हे घे,
पण तुला न्यायाधीशाकडे थोडक्याच दिवसांत जा-
वें लागेल; तंवर तुझ्या कपाळीं बंदीखाना आहे.
त्वां बदफैली करून दोघांस वाईट चाल शिकविली,
आणि गोविंदाचा माल लबाडीनें नेला, आणि दु-

सऱ्या पोरास ठकवावे हणून त्यास पाठविलें, तर आतां तुझे खूपतराशीं पारिपत्य होईल. (ताऱ्या रागास्तव रडत रडत बाहेर जातो.)

गोविं०— (जयराम दादाच्या पायां पडून हणतो.)

अहो दादा, तुझीं मजवर जर कृपा केली नसती तर माझे बापानें मला यथास्थित कुट्टा काढून बाहेर हांकून लावले असतें. अहो माधवराव, तुमचे पैसे लबाडीनें जिकून घ्यावे असा ज्यांचा मनसोबा त्यांस मी सामील झालों असतां तुझी तें कांहींच मनांत न ठेवून थोरपणानें वागलां.

माध०— तूं ह्या गोष्टीचा खतरा मनांत बाळगूं नको, मी हें सर्व विसरून जाईन.

जय०— ह्या शिवरामाच्या सांगण्यावरून माझी खातरजमा झाली कीं तुझा हात गुंतला होता हणून तुला त्यास अनुकूल होणें प्राप्त पडलें, ह्यासाठीं तुजकडे फारसा अपराध नाहीं, हणून तुला माझे पुत्राची सोबत धरावयास आज्ञा देतो; परंतु आजपासून जर तूं जपून न वागशील तर तुझी ही दुर्दशा करीन; नीट वागलास तर तुजवर आणि शिवरामावर सारखी ममता करीन. मुलांनो, जुगार खेळण्याचा परिणाम कसा अनुचित आणि अनर्थकारी आहे तो पाहिलाना ? माधवा, मित्र वाईट आहे कीं चांगला आहे ह्याची निवड करण्याविषयीं फार सावधगिरी ठेविली पाहिजे.

Berquin, Arnaud,

Berquin's Children's Friend, translated into Marathi by the late Sadáshiva
Káshináth Chhatre, revised and corrected by Major T. Candy

Bd.: II

Bombay 1857

A.or. 3192-2

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10250488-8